

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

POLITIKOS IR VADYBOS FAKULTETAS

POLITIKOS MOKSLŲ KATEDRA

EGLĖ TUZAITĖ

**Nepriklausomoje Lietuvoje gimusio jaunimo sovietinės
praeities samprata**

Magistro baigiamasis darbas

Vadovė: doc. dr. D. Janušauskienė

VILNIUS

2011

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

POLITIKOS IR VADYBOS FAKULTETAS

POLITIKOS MOKSLŲ KATEDRA

NEPRIKLAUSOMOJE LIETUVOJE GIMUSIO JAUNIMO
SOVIETINĖS PRAEITIES SAMPRATA

Viešosios politikos magistro baigiamasis darbas

Studijų programa 62602S108

Vadovė: doc. dr. D. Janušauskienė 2011 12

Atliko: VPLmns0-01 gr. stud. E.Tuzaitė 2011 12 09 08

Recenzentas:

2011 12

VILNIUS

2011

TURINYS

Įvadas.....	5
1. Problemos genezė: Išėjimas iš komunizmo, ginčai dėl sovietinės praeities ir <i>homo sovieticus</i>	14
1.1 Prisiminti sovietinę praeitį: socialinės atminties mechanizmai.....	14
1.1.1 Socialinės atminties koncepcija: pagrindinės analizės kryptys ir jų atstovai.....	14
1.1.2 Muziejai kaip atminties išsaugojimo institutai: sovietinių laikų reprezentavimas Lietuvos muziejuose.....	20
1.1.3 Kolektyvinės ir kultūrinės atminties vaidmuo formuojant praeities įvaizdį jaunimo tarpe.....	31
1.2 Sovietinės praeities sampratą formuojantys socializacijos agentai.....	35
1.2.1 Tėvai.....	35
1.2.2 Mokykla: sovietinių laikų vaizdavimas mokykliniuose vadovėliuose.....	47
1.3 Nostalgija sovietiniams laikams ir jos reikšimosi būdai.....	55
1.3.1 Nostalgija – kas tai?.....	55
1.3.2 Politinis nostalgijos aspektas.....	56
1.3.3 Nostalgijos industrija.....	60
1.3.4 Nostalgija kaip maištas/ Nostalgijos ir savigarbos ryšys.....	66
1.3.5 Nostalgija kaip būdas išgyventi.....	68
1.3.6 Ekonominis nostalgijos aspektas.....	69
1.3.7 Nostalgija kaip vaikystės/jaunystės ilgesys.....	71
1.3.8 Nostalgija ir šiandienos jaunimas.....	73
2. Sovietinės praeities vertinimo tyrimas.....	75
2.1 Fokus grupių naudojimas visuomenės tyrimuose.....	75
2.2 Pasirengimas fokus grupėms: scenarijaus sudarymas bei dalyvių atranka.....	80
2.3 Fokus grupių rezultatai.....	85
Išvados.....	148
Literatūros sąrašas.....	155
Anotacija lietuvių kalba.....	174

Anotacija anglų kalba.....	175
Santrauka lietuvių kalba.....	176
Santrauka anglų kalba.....	177
Priedai.....	178

IVADAS

1. Darbo aktualumas:

Tranzitologijos studijose analizuojant ekonomines, socialines bei politines transformacijas, kurias patyrė pokomunistinės visuomenės, nemažai dėmesio skiriama ir jaunimo situacijai aptarti. Susitelkta ties jaunimo socializacijos lūžinėmis istorinėmis aplinkybėmis analize. Tyrimų spektras šioje srityje itin platus ir įvairialypis: atlikta nemažai studijų susijusių su jaunų žmonių vertybėmis bei įsitikinimais, politinėmis nuostatomis, naujos švietimo politikos formavimu, pakitusiu šeimos modeliu, problemomis kylančiomis įsitraukiant į darbo rinką ir t.t.¹

Tačiau buvusių komunistinių valstybių politinė ir ekonominė raida plėtojosi itin skirtingomis kryptimis. Kiekvienos šių šalių išėjimo iš komunizmo modelis pasižymėjo unikaliais bruožais. Po Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos (SSRS) žlugimo prasidėję demokratizacijos procesai daugelyje pokomunistinių valstybių vyko itin sunkiai, o kai kuriose jų taip ir nepasiekė konsolidacijos etapo. Kita vertus, visas šias šalis vienijo tai, kad reformų vykdymas jose priminė „laivo perstatymą atviroje jūroje“. Todėl visuomenės, ypač jaunimo, gyvenančio lūžio sąlygomis tyrimai aktualumo niekuomet neprarado.

Lietuva priklauso regionui, kuriame pokyčiai vyko gana sklandžiai bei, kuris jau ne vienus metus yra integruotas į Europos Bendriją. Per dvidešimt metų užaugo nauja karta, kuri neturi tiesioginės gyvenimo SSRS patirties. Nepaisant to, sovietinės praeities vertinimas Lietuvoje, kaip ir visoje posovietinėje erdvėje, vis dar išlieka jautriu ir itin ginčytinu klausimu. Nors šalyje plačiai analizuotos visuomenės nuostatos gyvenimo SSRS sudėtyje atžvilgiu,² bet nepriklausomybės metais užaugusio jaunimo santykis su sovietine praeitimi iki šiol nėra tapęs išsamaus ir, svarbiausia, savarankiško tyrimo objektu. Jaunų žmonių nuomonės tyrimai sudaro tik nedidelę ir paprastai ne itin išsamią platesnių šioje srityje atliekamų sociologinių tyrimų dalį.

¹ Pavyzdžiui, Riordan, J., Williams, Ch., Ilynsky, I. Young People in Post – Communist Russia and Eastern Europe. Aldershot: Dartmouth Publishing Co Ltd, 1995.

² V.Gaidys, M.Degutis, J.Paliduskaitė, A.Ramonaitė, ir kt.

2. Darbo naujumas: Šis darbas pokomunistinių visuomenių nuomonių apie gyvenimą sovietiniais metais tyrimų kontekste išsiskiria tuo, kad jame susitelkiama išskirtinai ties jaunimo požiūriu į sovietinę praeitį. Tokio pobūdžio tyrimų Lietuvoje iki šiol nebuvo atlikta.

3. Tyrimo objektas:

Nepriklausomoje Lietuvoje gimusio 18-22 amžiaus jaunimo sovietinių laikų samprata.

4. Tyrimo problema: Koks sovietinių laikų įvaizdis vyrauja 18-22 metų amžiaus jaunimo tarpe?

- 1) Kokie socializacijos agentai įtakoja sovietinių laikų sampratos susiformavimą: tėvai, mokykla, žiniasklaida (televizija, internetas)?
- 2) Tėvų – vaikų santykis: koks sovietinių laikų įvaizdis vyrauja namuose? Kaip jis susijęs su tėvų išsilavinimu, jų politinėmis nuostatomis, šeimoje esančiais tremtiniais, buvusiais partizanais? Ar tėvų pateikiamas sovietinės praeities vertinimas įtakoja vaikų nuostatas šiuo klausimu? Kaip vertinamas tėvų požiūris (nostalgiškas?) į sovietinius laikus? Ar jauni žmonės su tėvais, seneliais, ar vyresnio amžiaus žmonėmis yra kalbėję šia tema? Jeigu taip – kokiomis aplinkybėmis kilo diskusija? Kas ją iniciavo? Jeigu ne – galbūt galima įvardinti to priežastis (pvz., jauno žmogaus ši tema nedomina, šeimoje dėl patirtų represijų tai pernelyg skaudi tema ir jos vengiama).
- 3) Ar 18-22 metų asmenys turi daiktų, ant kurių esama sovietinių simbolių? Ką jie jiems reiškia? Mada- simbolis, kuris jau į nieką nenurodo?
- 4) Ar diskusijos dalyviai analizuojama tema yra diskutavę su bendraamžiais?
- 5) Koks yra jaunų žmonių žinių apie sovietinį laikotarpį turinys: ar jis formalus, t.y. apsiriboja istoriniais faktais, ar žinoma ir kasdienio gyvenimo detalių? Apie kokį sovietinių laikų tarpsnį žinoma daugiausia?
- 6) Koks yra Lietuvos jaunimo požiūris į gyvenimą SSRS kitose posovietinėse valstybėse gyvenančių jaunių žmonių nuostatų kontekste? Kas lemia skirtumą, jei tokių yra, požiūriuose atsiradimą?

5. Tema: Skirtingi sovietinių laikų vertinimai Lietuvoje

6. Tyrimo tikslas: Nustatyti, koks sovietinių laikų įvaizdis susiformavęs nepriklausomoje Lietuvoje užaugusio jaunimo tarpe.

7. Tyrimo uždaviniai:

1) Nustatyti, kokiū būdu kolektyviniu lygmeniu funkcionuoja atmintis ir remiantis šiais mechanizmais parodyti, kaip visuomenėje susiformuoja ir yra palaikomas bei perduodamas sovietinių laikų įvaizdis.

2) Išanalizuoti dviejų pagrindinių socializacijos veiksnių – tėvų bei mokyklos įtaką požiūrių į sovietinius laikus formavimuisi. Pokomunistinių šalių politinės kultūros analizės kontekste aptarti tėvų įtakos vaikų politinėms nuostatomis klausimą. Neapsiribojant išskirtinai politine problematika nustatyti, kokią informaciją apie sovietinius laikus jaunimas gauna mokykloje vadovėlių bei mokytojų pagalba.

3) Apsibrėžti nostalgijos sąvoką:

- Apžvelgti įvairias nostalgijai sovietiniams laikams paaiškinti pateikiamas priežastis.
- Išanalizuoti atvejus, kai nostalgia reiškiasi jaunimo tarpe. Kas įtakoja pozityvaus/negatyvaus požiūrio į sovietinį laikotarpį susiformavimą? Ar galimas nostalgijos pasireiškimas Lietuvos jaunimo tarpe? Kodėl taip/kodėl ne?

4) Atliekant empirinį tyrimą nustatyti:

- Iš kokių šaltinių jaunimas sužino apie sovietinius laikus, kuris iš šių šaltinių yra pagrindinis ir kokią poziciją sovietinių laikų atžvilgiu formuoja.
- Kokios yra jaunimo apie sovietinę praeitį turimos žinios bei koks yra šių žinių gylis.
- Kaip vertinamas Lietuvos priklausymo Sovietų Sąjungai laikotarpis:

kaip seniai aktualumo netekęs laikas, kurio neverta prisiminti/ kaip žiaurių represijų, trėmimų periodas/ kaip istorinis laikotarpis, turintis pozityvių pusių, pvz., nemokamas ir visiems prieinamas švietimas, sveikatos apsauga, glaudesni bendruomeniniai ryšiai ir t.t. Ar jaunas žmogus iš viso turi nuomonę apie sovietinį laikotarpį? Ar geba išsakyti kokį nors vertinimą jo atžvilgiu?

8. Naudojama teorija:

- „Priklausomybė nuo kelio“ („Path dependency“). Šią teoriją visų pirma buvo pradėta naudoti ekonomikoje ir tik po kurio laiko ją perėmė istorijos bei visuomenės mokslai. „Priklausomybės nuo kelio“ teorija dažnai aptariama naujojo institucionalizmo (arba konkrečiau – istorinio institucionalizmo) kontekste ir vienomis pagrindinių sąvokų šiuo atveju yra tokios kaip „History matters“ arba „Culture matters“. Kitaip tariant, jeigu formalios ar neformalios institucijos yra įsteigiamos, jas tampa labai sunku panaikinti. Tačiau šio stabilumo nereikia suprasti kaip trukdžio individui veikti. Atvirkščiai – tam tikrų pastovių veikimo principų numanymas leidžia geriausiai pasverti naudą ir žalą bei priimti racionaliausią sprendimą.

Pagrindinis šios teorijos principas, kad praeityje priimti sprendimai ar vykdyta politika neišvengiamai veikia šiandienos situaciją. Trumpai tariant, „priklausomybė nuo kelio“ reiškia, kad „tai, kur būsim ateityje priklausys ne tik nuo to, kur esame dabar, bet ir nuo to, kur buvome vakar.“³ Vienu garsiausiu mąstytojų „priklausomybės nuo kelio“ teoriją taikančių politikos moksluose laikomas P.Pierson. Esminius „priklausomybės nuo kelio“ teorijos bruožus jis apibūdina šio pavyzdžio pagalba: „Galbūt geresnė metafora yra medis, o ne kelias. Iš to paties kamieno auga daug skirtingų ir mažesnių šakelių. Galima atsiremti į kitą, ar perlipti nuo vienos ant kitos – svarbiausia, kad, jeigu pasirinktoji šakelė nunyks – šaka, nuo kurios lipėjai pradėjai, bus sekama toliau.“⁴ Tačiau būtent dėl tokio pobūdžio idėjų „priklausomybės nuo kelio“ teorija kritikuojama kaip negalinti paaiškinti kaitos.

³ Liebowitz, S., J. Path Dependency. The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law. New York : Stockton Press, Newman, P. (ed.), 1998, p. 981

⁴ Pierson, P. Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. The American Science Review, 2000, vol. 94, no. 2, p. 251

9. Hipotezės:

- Jaunimas sovietinę praeitį vertina indiferentiškai.
- Pagrindinis informacijos apie sovietinę praeitį šaltinis yra mokykla.
- Sovietinė praeitis apibrėžiama negatyviomis sąvokomis.

10. Tyrimo metodai:

- Fokus grupės.
- Mokslinės literatūros analizė.
- Antrinė statistinių duomenų analizė.
- Antrinė sociologinių duomenų analizė.
- Loginis – surinktų duomenų kritinis įvertinimas, apibendrinimas.

11. Darbo struktūra:

Darbą sudaro dvi pagrindinės dalys.

- Pirmoji darbo dalis yra teorinio pobūdžio. Joje suformuluojama tyrimo problema bei pristatomas analizuojamo klausimo kontekstas. Ši dalis skyla į tris skyrius. Pirmame jų analizuojamas socialinės atminties fenomenas. Aptariami atminties palaikymo, perdavimo bei konstravimo bendruomenėje mechanizmai. Šiuo skyriumi siekiama išsiaiškinti, kaip kolektyviniu lygmeniu funkcionuoja atmintis ir jais remiantis parodyti, kaip visuomenėje susiformuoja ir yra palaikomas bei perduodamas sovietinių laikų įvaizdis. Tada pereinama prie socializacijos agentų (tėvų bei mokyklos) aptarimo. Trečioji skyriaus dalis skiriama nostalgijos sovietiniams laikams reiškinių analizei.

- Antroje darbo dalyje aptariamas fokus grupės organizavimo planas, aprašoma diskusijos eiga bei pateikiami diskusijos metu surinkti duomenys. Šioje dalyje išsamiai aptariamos diskusijos dalyviams pateikiamos užduotys, nurodoma, kokios informacijos pasitelkiant jas siekiama gauti. Galiausiai analizuojami ir teorinėje darbo dalyje pateiktų idėjų kontekste įvertinami diskusijos metu surinkti duomenys.

12. Darbe naudojamų sąvokų aptarimas:

• *Nostalgija* [gr. nostos - grįžimas + algos - kančia, skausmas]: 1) tėvynės ilgesys; 2) ilgesingas idealizuotos praeities prisiminimas, apgailestavimas.⁵

• *Nostalgija sovietiniams laikams* – nostalgijos sovietmečiui reiškinys nėra vienalytis. Šiame darbe tokio pobūdžio nostalgija naudojama septyniomis prasmėmis:

1. *Nostalgija* – palankus paternalistinio valstybės modelio vertinimas, „stiprios rankos“ politikos palaikymas, demokratinių vertybių atmetimas.
2. *Nostalgija* - marketingo naudojamas įrankis, kurio pagalba manipuluojama žmonių emocijomis ir didinami pardavimai.
3. *Nostalgija* – siekis išsaugoti savo identitetą bei savigarbą radikalių socialinių transformacijų metu laikantis senų elgesio modelių, saugant senus daiktus ir pan.
4. *Nostalgija* - psichologinis mechanizmas leidžiantis išgyventi sunkų gyvenimo laikotarpį.
5. *Nostalgija* - ekonominio stabilumo ir socialinio užtikrintumo ilgesys.
6. *Nostalgija* - vaikystės bei jaunystės ilgesys.
7. *Nostalgija* – jaunimo žavėjimasis socialistinėmis vertybėmis bei sovietinės praeities idealizavimas atsirandantis kaip atsakas į nepasitenkinimą šiandienine situacija šalyje.

• *Kolektyvinė, komunikacinė, kultūrinė, socialinė bei istorinė atmintis* – įvairiuose literatūros šaltiniuose tarp šių sąvokų neretai nedaroma jokių skirčių, jos vartojamos sinonimiškai arba pateikiamas savas minėtųjų sąvokų apibrėžimas konkrečiai nurodant, koks turinys kuriai yra priskiriamas. Šiame darbe šie konceptai vartojami šiomis prasmėmis:

1. *Kolektyvinė atmintis* – siejama su M.Halbwachso teorija. Kolektyvinė atmintis – gyva, neobjektyvi, selektyvi, kintanti priklausomai nuo dabarties poreikių ir perduodama kasdienės komunikacijos kanalais.

⁵ Tarptautinių žodžių žodynas, 1985. Prieiga per internetą:
<<http://www.zodziai.lt/reiksme%26word%3Dnostalgija%26wid%3D13735>>

2. *Kultūrinė atmintis*- siejama su J.Assmanno teorija. Pagal J.Assmanną, kolektyvinė atmintis yra skirstoma į komunikacinę bei kultūrinę ir yra socialinės atminties sinonimas.⁶J.Assmann M.Halbwachso kolektyvinę atmintį pervadino komunikacine atmintimi. Kultūrinė atmintis šiame darbe suprantama kaip atmintis perduodama rašytinių ir vizualinių šaltinių pagalba. Ji – institualizuota ir perteikiama valstybiniu lygmeniu. Kultūrinės atminties pavyzdžiu taip pat gali būti laikoma P.Nora „*lieux de memoire*”.

3. *Komunikacinė atmintis* – perimta iš J.Assmanno ir laikoma kolektyvinės atminties, M.Halbwachso prasme, sinonimu bei kartais įvardijama kaip „gyvoji istorija“.

4. *Gyvoji istorija* - kolektyvinės atminties, M.Halbwachso prasme, ir komunikacinės, J.Assmanno prasme, sinonimas. Ji taip pat ekvivalentiška P.Nora „*milieux de memoire*“ sampratai.

5. *Socialinė atmintis* – ši sąvoka remiantis J.Hackmannu⁷, yra laikoma platesne negu kolektyvinė atmintis. Socialinė atmintis apima ir kolektyvinę/komunikacinę, ir kultūrinę atmintis.

6. *Istorinė atmintis* – sąvoka perimta iš J.Rüseno. Istorinės atminties sąvoka yra vartojama kaip socialinės atminties sinonimas.

- *Karta* – ši sąvoka vartojama remiantis K.Mannheimo formuluote, nurodant į asmenų grupę, kurią vienijančiu veiksmu visų pirma laikomas ne amžius, o bendra patirtis.

- *Sovietinė praeitis* – nurodoma į penkis dešimtmečius trukusį Lietuvos buvimą Sovietų Sąjungos sudėtyje. Šis laikotarpis remiantis K.Joesalu⁸ dalijamas į dvi dalis: totalitarinį/stalinistinį ir normalizacijos/poststalinistinį. Analizuojant nostalgijos sovietmečiui reiškinių kalbama apie „brandžiojo socializmo“(1960-1980m.) laikotarpį.

⁶ Assmann, J. Communicative and Cultural Memory. In: Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p.109 – 118

⁷ Hackmann, J. Collective Memories in the Baltic Sea Region and beyond: National – Transnational – European? Journal of Baltic Studies, 2008, vol. 39, no. 4, p. 381-391 [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01629770802461167>>

⁸ Joesalu, K. The meaning of „late socialism”: analyzing Estonians’ post communist memory culture. Asia Europe Journal, 2010, vol.8, no.3, p. 294

13. Tyrimų Lietuvoje ir užsienyje/ naudotos literatūros apžvalga:

Pasirinkti šią darbo temą paskatino A.Ramonaitės posovietinės Lietuvos politinės situacijos tyrimams skirtos publikacijos (2005, 2007, 2010). Analizuoti nepriklausomoje Lietuvoje gimusio jaunimo požiūrį į sovietinius laikus idėja kilo perskaičius šios autorės kartu su Švietimo ministerija parengtą leidinį „Ar jaunoji karta yra demokratiška?“ (2008) Išsamesnių tyrimų susitelkiančių ties nepriklausomybės metais gimusio jaunimo nuostatomis sovietinio laikotarpio atžvilgiu Lietuvoje neegzistuoja. Tokio pobūdžio tyrimų daugiau atlikta Rusijoje (O.Nikolayenko, 2008) bei buvusiose Jugoslavijos šalyse (M.Velikonja, 2008). Šiuo atveju būtina išskirti ir Rumuniją bei Bulgariją. Šiame darbe daugiausia remiamasi M.Todorovos sudarytomis rinktinėmis „Postcommunist Nostalgia“ (2010) bei „Remembering Communism: Genres of Representation“ (2010). Didžiąją dalį šių knygų sudaro straipsniai, kuriuose analizuojama situacija būtent šiose šalyse. Požiūrį į socialistinę praeitį ir nuomones apie tai, kaip ji veikia šiandienos gyvenimą, yra tyrę ir dėmesio tam vis dar skiria čekai⁹, slovakai. Be to, reikia paminėti ir Vokietiją bei Ostalgie skirtus tyrimus (pvz., D.Berdahl, 1999; M.Pinquart, et al, 2004). Tačiau šiame darbe svarbiausios yra tris Baltijos valstybės (naudojama itin daug estiškų publikacijų, pvz., T.Vihalemm, 2007; M.Tamm, 2008; K.Joesalu, 2010), o kitos pokomunistinės šalys paliečiamos siekiant parodyti analizuojamos problemos kontekstą bei jo įvairialypiškumą.

Kadangi siekiant užsibrėžtų tyrimo tikslų apžvelgiamas platus problematikos laukas, todėl naudotą literatūrą galima suklasifikuoti į keletą grupių:

a) *Socializacijai (ypatingai politinei) analizuoti skirta literatūra*. Pamatinės žinios šioje srityje įgytos remiantis: J.E.Grusec, P.D. Hastings „Handbook of Socialization: Theory and Research“, 2007. Taip pat: P.Lazersfeld (1948), D.Easton, (1968), K.L.Tedin (1974), G.Almond ir S.Verba (1965), P.Sztompka (2000), V.Sapiro (2004), J.Linde ir J.Ekman (2002, 2005), ir kt.

⁹ Czech youth unaware of Soviet past. WorldFocus, November 11, 2008. [žiūrėta 2011 spalio 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://worldfocus.org/blog/2008/11/11/czech-youth-unaware-of-soviet-past/2580/>>

b) *Sovietinių laikų bei Rusijos vaizdavimo mokykliniuose vadovėliuose analizei skirtos publikacijos.* Šioje srityje daugiausia remtasi lietuvių autorių A.Vyšniausko (2002,2009), R.Trimako (2009) bei N.Šepečio (2008) straipsniais. Siekiant parodyti kitų šalių praktiką naudotasi šių autorių publikacijomis: M.Курганова (2006), E. Levintova, J. Butterfield (2010), A.Dimou (2010), P.Vodapivec (2010) ir kt.

c) *Sovietinių laikų reprezentavimo muziejuose ir sovietinio paveldo apsaugos šiandienos Lietuvoje bei kitose pokomunistinėse valstybėse* temos aptartos atsižvelgiant į S.A. Crane (1997), R.Čepaitienės (2004, 2005, 2007), K.Akinsha (2006), J.Kšivickaitės (2008), G.Cristea, S.Radu-Bucurenci (2008), L.Dovidaitytės (2010) ir kt. darbus.

d) *Literatūra, kurioje aptariamas nostalgijos fenomenas.* Šio pobūdžio literatūrą pagal tematiką galima suskirstyti dar į keletą pogrupių, tačiau daugiausia remtasi šiais autoriais: S.Boym (2001), N.Klumbytė (2004, 2010), M.Velikonja (2008, 2009), M.Palmberger (2008),D.Boyer (2008), T.Barney (2009), M.Todorova (2010) ir kt.

e) *Kolektyvinei, kultūrinei bei istorinei atminčiai analizuoti skirti darbai.* Daugiausia remtasi šių autorių pirminiais literatūros šaltiniais: J.Assmann (1995), P.Connerton (1989), M.Halbwachs (2006), J.Rüsen (2007) ir kt. Taip pat antriniais šaltiniais: E.Zerubavel (1996), B.Schwartz (1982, 1998), J.K.Olick, J.Robbins (1998), P.Nora, (1989, 2002), A.B.Misztal (2003), I.Šutinienė (1997, 2003, 2005), J.W.Müller (2004), A.Enns (2007), P.Boer (2008), K.Grünberg (2009) ir kt.

f) *Ivairaus pobūdžio literatūra.* Remtasi darbais skirtais pokomunistinių šalių politinei kultūrai (H.D.Klingemann, 2006; S.Whitefield, 2005; D.Pollack, 2003), skirtingiems išėjimo iš komunizmo modeliams (Z.Norkus, 2008) bei pokomunistinių visuomenių politinei, socialinei, psichologinei būsenai aptarti (L.Donskis, 2009; A.Ramonaitė, 2007, 2008, 2010; N.Putinaitė, 2007; V.Tismaneanu, 2003; D.Gailienė, 2008, G.Le Bon, 2011). Taip pat darbais susitelkiančiais ties posocialistinių valstybių jaunimo vertybėmis, švietimu, ekonomine situacija (C.Walker, S.Stephenson, 2010; A.Yurchak, 2003, 2006) bei demokratijos problemomis (J.A.Schumpeter, 1998) ir kt.

1. Problemos genezė:

Išėjimas iš komunizmo, ginčai dėl sovietinės praeities ir *homo sovieticus*

1.1 Prisiminti sovietinę praeitį: socialinės atminties mechanizmai

1.1.1 Socialinės atminties koncepcija: pagrindinės analizės kryptys ir jų atstovai

Ilgą laiką atminties tyrimai priklausė psichologijos (Z.Freud) bei filosofijos (H.Bergson) sritims ir koncentravosi ties konkretaus individo prisiminimais. Atmintis buvo laikoma išskirtinai subjektyvaus pobūdžio reiškiniu. Kolektyvinės atminties studijoms sociologijos srityje postūmį suteikė E.Durkheimo apie prisiminti padedančius simbolius bei ritualus tradicinėse visuomenėse išdėstytos idėjos. Nors apie atmintį tiesiogiai jis nekalbėjo, bet analizavo, koks yra bendruomenių santykis su praeitimi. Kolektyvinės atminties sąvoką įtvirtino E.Durkheimo mokinys M.Halbwachs ir atminties studijos pamažu tapo tarpdisciplininėmis.

Socialinės antropologijos bei apskritai socialinių mokslų kontekste atminties studijoms pastaruojamu metu skiriama labai daug dėmesio. Šis maždaug devintame XX a. dešimtmetyje prasidėjęs „atminties bumas“ siejamas su „postmodernistiniu posūkiu“, kai praeitį imta suvokti kaip visų pirma išgyvenamą pačių socialinių veikėjų. Į atmintį žvelgiama iš fenomenologinės perspektyvos ir siekiama suprasti, kaip žmogus suvokia, kaip jis prisimena, pamiršta bei interpretuoja savo praeitį. Svarbios tampa fenomenologinės redukcijos bei sąmonės srauto sąvokos. Be to, ypatingai imamas pabrėžti atminties ir identiteto ryšys.¹⁰ P.Connerton teigimu pati visuomenė jau yra tam tikra atminties forma. Tačiau šiuo atveju būtina pastebėti, kad šis nepaprastai didelis susidomėjimas atmintimi susilaukia itin daug

¹⁰ Berliner, D.C. The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly*, 2005, vol.78, no.1, p.206

metodologinio pobūdžio kritikos.¹¹Nors atminties sąvoka vartojama dažnai ir pasitelkiama įvairiuose kontekstuose, bet paprastai nėra aišku, kokie prasminiai turiniai jai yra priskiriami. Teigiama, kad ši sąvoka yra pernelyg abstrakti ir dėl to visiškai nenaudinga. Kita vertus, analogiška kritika neretai išsakoma ir politinės kultūros atžvilgiu.

Tačiau, grįžtant prie atminties fenomeno tyrimų, vienas didžiausių įtaką šioje srityje padariusių autorių be abejonės yra P.Nora. Jo teigimu, apie atmintį kalbama tuo daugiau, kuo jos lieka mažiau.¹²Tarp atminties ir istorijos jis nubrėžė griežtą skirtį. Teigta, kad tai, kas vadinama atmintimi, iš tiesų yra istorija. Šiuolaikinė atmintis, esą, yra archyvinė, o „gyvoji istorija“ nugrimzdo užmarštin. Tokios autoriaus mintys verčia prisiminti ir F.Nietzsche'ės istorijos sampratą, kurioje išskiriamos archyvinė ir monumentinė atminties formos šiuo atveju atitiktų tai, ką P.Nora apibrėžia kaip istorinį atsiminimą.

Pakitusią atminties sampratą P.Nora aiškino savita reakcija į kintančią visuomenės struktūrą. Kolektyvinės atminties tyrimų pradininkas M.Halbwachs taip pat teigė, kad, kuo aukštesnį išsivystymo lygį visuomenė pasiekia, tuo kolektyvinė atmintis labiau nyksta. Tačiau, be to, P.Nora atkreipė dėmesį ir į besiplėtojančias masines informacijos priemones, kurios ėmė medijuoti ir, dėl to neišvengiamai formuoti, atmintį. Jis susidomėjimo atmintimi pradžių sieja su industrializacija, kai ėmė nykti tradicijos konsoliduojamos bendruomenės. Tuomet elitai ėmė formuoti atminties vietas kalbos, paminklų, valstybinių švenčių pagalba. Tada, E.Hobsbawmo žodžiais tariant, prasidėjo „tradicijos išradimas“. B.Andersonas sakytų – įsivaizduojamų bendruomenių laikas. Šioje vietoje galima daryti nedidelį ekskursą ir atkreipti dėmesį į tai, kad B.Andersono suformuluotos, o taip pat kitų panašių nacionalizmą aiškinančių teorijų teiginių atžvilgiu pateikiama išties nemažai kontrargumentų. Pavyzdžiui: „Jis kalba ne apie tautą, bet apie jos supratimą formuojančią kalbą, analizuoja ne konkrečius tautinius vaizdinius, bet abstraktų tautinį įsivaizdavimą. Į nacionalizmą jis žvelgia iš šalies, tarytum pats nebūtų saistomas jokių tautinių įsipareigojimų.“¹³Dėl lygiai tokių pat priežasčių kritikuoti buvo ir F.Hegel, F.Schleiermacher ar M.Foucault, kurie taip pat bandė atsiriboti nuo priklausymo konkrečiam kultūriniam kontekstui ir į

¹¹ Pavyzdžiui, Kansteiner, W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 2002, no. 41, p.179-197

¹² Nora, P. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. *Representations*, 1989, no. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, p. 13

¹³ Jokubaitis, A. Kodėl tauta nėra įsivaizduojama bendruomenė? *Problemos*, 2006, Nr.70, p.15

visuomenę žvelgė tarsi iš šalies. M.Heideggeriui bei H.G.Gadameriui bet koks panašus bandymas paneigti „prietarus“ atrodytų paprasčiausiai naivus.

Tokį atminties reiškinių analizės metu padarytą minties šuolį pateisina tai, kad iškelta idėja apie galimybę pasitelkiant tam tikras priemones sukurti ar, kitaip tariant, konsoliduoti bendriją neišvengiamai veda prie suvokimo, jog šio tikslo gali būti siekiama per atminties formavimą. J.Assmann – dar vienas itin garsus kolektyvinės atminties fenomeną analizavęs teoretikas, yra pasakęs, kad „turi prisiminti tam, kad priklausytum.“¹⁴P.Nora pasakodamas apie industrializacijos poveikį atminties perdavimo mechanizmams šią problemą ir paliečia.

Atminties studijos šio darbo kontekste svarbios, kadangi jose itin daug dėmesio skiriama trauminei, buvusi autoritarinių visuomenių atminčiai. Vykstant demokratizacijos bangoms paprastai yra paneigiamas iki tol vyravęs vienintelės teisingos atminties naratyvas. Žlugus nedemokratiniais režimams visuomenėms iškila būtinybė iš naujo įprasminti savo praeitį. Šiuo atveju tinka vokiškas terminas *Vergangenheitsbewältigung* reiškiantis susitaikymą su praeitimi, jos permąstymą ir, kaip ką tik minėta, savitą jos perkūrimą. P.Nora šį reiškinį įvardijo kaip „istorijos demokratizavimą“ („democratisation of history“), o Berlyno sienos griūtis ir Sovietų Sąjungos žlugimas, pasak jo, reiškė „ideologinę dekolonizaciją“ („ideological decolonization“). Tačiau šiandien, P.Nora teigimu, reikėtų kalbėti jau apie „vietinę dekolonizaciją“ („domestic decolonization“), kai prabyla etninės, seksualinės mažumos. Tačiau pokomunistinių visuomenių „atminties grįžimas“ („return of memory“) buvo ir tebėra skausmingas procesas: „(...) atrodo, kad šiame „pokomunistiniame amžiuje“ „rytiečiai“ jautriausiai reaguoja į du dalykus: bendruomeniškumą ir praeitį.“¹⁵Pasak J.W.Müller, atminties susigrąžinimo procesas vyko dviem etapais. Visų pirma – geopolitiniu lygmeniu, kas ypač ryšku Jugoslavijos atveju. Antras etapas siejamas su tam tikrų mitų, o kartu su jais – tautos kūrimu. Kaip matysime, ši pozicija atitinka V.Tismaneanu išdėstytas idėjas.

Dėl šių priežasčių sovietinės praeities prisiminimu domisi ir traumų psichologija. Dar Z.Freud analizavo, kaip viena karta kitai kartai perduoda tam tikras savo psichines problemas. Trauminės patirties pasekmės jaučiamos ir kitose nei traumą patyrusioji kartoje. D.Galienė taip pat kalba apie „antros kartos

¹⁴ Assmann, J. Communicative and Cultural Memory. In: Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p. 114

¹⁵ D.Ugrešic, 1998, p.221, cit.pg. Müller, J.W. Memory and Power in Post War Europe. United Kingdom: Cambridge University Press, 2004, p. 9

sindromą.¹⁶Tarp tėvų ir vaikų neretai įsigaliodavo „tylos sutartis“.¹⁷ Dažniausiai tėvai vaikams nepasakojo apie savo išgyvenimus, nes tikėjosi tokiu būdu juos apsaugoti. Apie tėvų skausmingą patirtį žinantys vaikai dažnai neištvėrdavo ir mokykloje apie tai prasitardavo, o už tai jiems buvo taikomos itin griežtos sankcijos. Jeigu vaikai apie tėvų praeitį ir įtardavo, dažniausiai neklausinėdavo nenorėdami tėvų skaudinti. Todėl dažniausiai išsipasakojama anūkams. Teigiama, kad apie traumuojančius įvykius dėl jų ypatingo jautrumo tik trečia karta geba prabilti ir imti juos analizuoti.¹⁸Kalbėjimasis apie sunkias patirtis suvienija šeimas, suformuoja savitas jaunosios kartos vertybines orientacijas. Tačiau šio darbo kontekste svarbesnė yra ne psichologinė, bet sociokultūrinė trauma.

Traumos sąvokos vartojimo sritis neapsiriboja vien tik medicininio kontekstu. Šis konceptas yra populiarus ir sociologijoje bei nurodo į kultūrinę traumą (arba traumą kultūrai), kuri sukeliama didelių socialinių pokyčių. Sociokultūrinę traumą galima apibrėžti kaip „(...)žmonių suvokiamą staigų ir gilų įprastos socialinės ar kultūrinės tvarkos lūžį (...)“¹⁹Ši trauma dažniausiai būna latentinio pobūdžio, kadangi traumuoja ne pats įvykio patyrimas, bet šio įvykio prisiminimas. Ši trauma visų pirma yra tam tikros „nenormalumo“ būsenos išgyvenimo pasekmė, kai senoji pasaulio santvarka žlunga, o naujos dar nesama. Buvojiimas tokiame vakuume negali nepalikti žymių.

P.Sztompka išskiria sąrašą įvykių, kurie gali sąlygoti kultūrinės -socialinės traumos atsiradimą: revoliucijos, rinkos krizė, priverstinė migracija ar deportacija, terorizmo aktai, politinio lyderio nužudymas, slaptų istorinių archyvų atvėrimas ir kt.²⁰Psichoanalitinėje literatūroje trauma apibrėžiama kaip paveikianti konkretaus individo psichiką bei kūną, tačiau trauminiai simptomai reiškiasi ir socialiniame– kultūriniame lygmenyje. „Išgyvenusiųjų sindromas“ ar „koncentracijos stovyklos sindromas“, kurie šiandien psichologų įvardijami potrauminio streso sutrikimais, veikia ir „socialinį kūną“. Kultūrinės traumos išraiškomis P.Sztompka įvardija: anomiją (remiantis R.Mertono samprata), nepasitikėjimo sindromą, kolektyvinę kaltę, kolektyvinę gėdą, identiteto krizę, legitimumo krizę ir kt.²¹Šie

¹⁶ Gailienė, D. Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu. Vilnius: Tyto alba, 2008, p.56

¹⁷ Gailienė, D. Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu. Vilnius: Tyto alba, 2008, p.154

¹⁸ Šutinienė, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis. Filosofija, sociologija, Nr. 1, p. 2002, p.60-61

¹⁹ Šutinienė, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis. Filosofija, sociologija, 2002, Nr. 1, p.58

²⁰ Sztompka, P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. European Journal of Social Theory, 2000, vol. 3, no. 4, p. 452

²¹ Sztompka, P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. European Journal of Social Theory, 2000, vol. 3, no. 4, p.459

simptomai išryškėja „kultūrinės dezintegracijos“ sąlygomis. Viena iš tokių aplinkybių, pasak P.Sztompka'os, susidaro, kai žmonės atsiduria naujos kultūros terpėje, nors jie vis dar mąsto kitos kultūros kategorijomis - jų „širdies įpročiai“ neatitinka naujosios tvarkos. Tarp šios situacijos ir „vakarietizaciją“, „europietizaciją“ ar „amerikonizaciją“ patyrusių pokomunistinių visuomenių paralelių esama.

Kaip akcentuoja ir D.Gailienė, apie tokio pobūdžio patirtis labai svarbu kalbėti, kadangi, M.Halbwachso teigimu, individų atmintis įgauna prasmę tik platesniame socialiniame kontekste. Jeigu neatitikimas tarp „viešo“ ir „privataus“ diskurso yra pernelyg didelis žmogus „įstringa“ trauminėje situacijoje ir negali iš jos išsivaduoti. Teigiama, kad, kol nebuvo prabilta apie holokausto nusikaltimus, nukentėjusieji gyveno tarsi „užšalę laike, tam tikra prasme jie gyveno konclageryje.“²² Tačiau šioje vietoje galima užčiuopti ir nostalgijos sovietmečiui reiškinio užuomazgas. N.Klumbytė nostalgiją sovietiniam laikotarpiui jaučiančius žmones taip pat įvardijo „dabarties istorijos paraščių žmonėmis“. Tačiau išsamiau apie tai kituose skyriuose.

Tačiau šioje vietoje būtina stabtelėti ir išsamiau apibrėžti kalbant apie atminties fenomeną vartojamas sąvokas. Ankščiau minėti P.Nora, J.Assmann bei M.Halbwachs – visi jie atminties sąvokai priskyrė savitas konotacijas. Kolektyvinė atmintis (M.Halbwachso prasme) bei komunikacinė atmintis (remiantis J.Assmanno samprata) dažnai vartojamos kaip „liaudies istorijos“ („folk history“), „populiariosios istorijos“ („popular history“), „gyvosios istorijos“ („oral history“), mito bei tradicijos sinonimai.²³ Jeigu analizuojant vyresnės kartos sovietinių laikų prisiminimus galima pasitelkti kolektyvinės atminties sąvoką, tai jaunimo atveju jau turėtume kalbėti daugiau apie kultūrinę atmintį. Komunikacinė atmintis gyva tik per kasdienės sąveikas ir dėl to ilgiausiai išlieka aštuoniasdešimt metų, t.y., tris kartas. Pagal J.Assmanną, kolektyvinė atmintis (šio darbo kontekste – socialinė atmintis²⁴) yra daugialypė. Ją sudaro: materialioji atmintis (konkretūs objektai), mimetinė atmintis (imitacija), komunikatyvi atmintis (kalbinė diskusija), kultūrinė atmintis (pagrįsta rašytiniais ir vizualiniais informacijos perteikėjais).²⁵ Tačiau, pavyzdžiui, A.Erll kultūrinę ir kolektyvinę atmintį vartoja kaip

²² Šutinienė, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis. Filosofija, sociologija, 2002, Nr. 1, p.61

²³ Klein, K.L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. Representations, no.69, 2000, p. 128

²⁴ Socialinės atminties terminą pirmas pradėjo vartoti vokiečių meno istorikas Aby Warburg.

²⁵ Tamm, M. History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation. Journal of Baltic Studies, vol. 39, no. 4, 2008, p.500

sinonimus. Kultūra suprantama kaip turinti tris lygmenis: socialinį (žmonės, socialiniai santykiai), materialųjį (daiktai) bei mentalinį (tam tikrą pasaulio suvokimą). Todėl kultūrinė atmintis tuo pat metu reikštų socialinę, materialiąją, mentalinę bei kognityvinę atmintį.²⁶

Šiuo atveju galima paminėti ir J.Rüseno istorinės sąmonės koncepciją. Ji turi daug panašumų su M.Halbwachso kolektyvinės atminties samprata, kadangi: „Istorinė atmintis yra bendra, kolektyvinė, vienaip ar kitaip objektyvuota ar objektyvuojama tam tikros žmonių grupės atmintis, kuri daro juos vieno „mes“ nariais.“²⁷ Akcentuojamas istorinės sąmonės ir identiteto/tapatybės ryšys bei jos „mitiškumas“ – objektyvaus, faktinio pagrįstumo neturėjimas. Istorija nėra redukuojama iki istoriografijos ir priešpriešinama atminčiai M.Halbwachso prasme: „Istorinė sąmonė linkusi misti mitais, legendomis, gandai, simboliais (...)“.²⁸ J.Assmann šiuo atveju kalbėtų apie *mnemoistoriją*, kuri kitaip negu istorija susitelkia ne ties faktais pagrįsta praeitimi, bet tokia, kokią žmonės ją prisimena. Be to, M.Halbwachso „atminties politikai“ dėmesio neskyrė, o J.Rüseno teorijoje, kaip ir apskritai postmodernistiniame kontekste, galios diskursas užima nemažai vietos.

Tačiau abiem atvejais pripažįstama, kad socialinė aplinka lemia tai, kaip bus prisiminta praeitis. Prisiminimas niekada neatsiranda socialiniame vakuume. Prisiminimas nėra spontaniškas asmens veiksmas, bet yra reguliuojamas socialinių atminties taisyklių, kurios nustato, ką turime prisiminti, o ką pamiršti. Pasak M.Halbwachso, dažnai individai prisimena tai, ką patyrė ne jie patys, bet kiti žmonės. Be to, perimamam tam tikras mąstymo stilius, pasakojimo apie praeitį kalbinė išraiška. Šiuo atveju galima rasti tam tikrų panašumų tarp kolektyvinės atminties sampratos bei K.Jungo archetipų.

Atminties prigimtis yra socialinė dėl keleto priežasčių. Remiantis kognityvinės psichologijos klasiku F.C.Bartlett, atmintis užkoduojama tam tikrais prasminiais kodais, kurie perimami būtent iš socialinio konteksto.²⁹ Arba: „Atmintis svarbi. Ji svarbi dėl paprastos priežasties- atmintis yra antropologinė duotybė, kadangi „sąmonė yra jos medijuojama.“³⁰ Atminties socialumas taip pat grindžiamas kalba. Šiuo atveju galima prisiminti ir itin paprastai J.J.Rousseau'o „Visuomenės sutartyje“ aprašytą kalbos atsiradimo

²⁶ Erll, A. Cultural Memory Studies: An Introduction. In: Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p. 3

²⁷ Norkus, Z. Jorno Rüseno istorinės kultūros studijų teorinės idėjos. Problemos, 2005, Nr. 67, p.7

²⁸ Čepaitienė, R. Lietuvių istorinės sąmonės tyrimų perspektyvos: Ideologinis problemos lygmuo. Politologija, T., 3, Nr., 35, 2004, p.2

²⁹ Jedlowski, P. Memory and Sociology: Themes and Issues. Time Society, vol. 10, no. 1, 2001, p.32

³⁰ Müller, J.W. Memory and Power in Post War Europe. United Kingdom: Cambridge University Press, 2004, p.1

istoriją. Kalba – išskirtinai visuomeninis konstruktas ir turi didžiulės įtakos individo tapatybės formavimuisi. Šią idėją itin taikliai apibrėžė A.Mickūnas: „Bandydami suprasti save mes irgi patenkame į kalbos spąstus, kadangi tai, kas esame priklausome nuo mūsų vartojamos kalbos, be to, esame tos kalbos interpretuojami.“³¹ Kalba nulemia savitą žmogaus santykį su pasauliu.

Siekiant išvengti pernelyg deterministinio požiūrio į individo atsiminimus, santykis tarp individualios ir kolektyvinės atminties dažnai apibrėžiamas naudojantis F. de Saussure'o įvesta skirtimi tarp *langue* ir *parole*: „Kolektyvinė atmintis..., kaip „kalba“ gali būti prilyginama ženklų sistemai, simboliams ir praktikoms: atmintinoms datoms, vietų vardams, paminklams ir pergalių arkoms, muziejams ir tekstams, papročiams ir įpročiams, stereotipiniams vaizdams (...). Individo atmintis – t.y., prisiminimo aktas- yra momentinis šių simbolių įdabartinimas, analogiškas kalbai; nei vienas prisiminimo aktas nepanašus į jokią kitą.“³² Tačiau M.Halbwachs taip pat skyrė ne tik kolektyvinę, bet ir istorinę atmintį. Tačiau šią atminties formą jis suvokė ne kaip J.Rüsen istorinę sąmonę, o kaip J.Assmann kultūrinę atmintį. Istorinė atmintis – praeitis, kuri pasiekia dabar gyvenančius kultūrinių artefaktų pagalba. Istorinės atminties puoselėtojų vaidmenį visų pirma atlieka muziejai.

1.1.2 Muziejai kaip atminties išsaugojimo institutai: sovietinių laikų reprezentavimas Lietuvos muziejuose

Muziejai kaip visuomeninė institucija atsirado kartu su modernia valstybe. Muziejus atrinkdamas ir komplektuodamas eksponatus tuo pat metu nulemia, kokie istorijos periodai bus prisiminti, ir kaip jie bus prisiminti. Tokia muziejaus kaip politinės galios įrankio samprata verčia prisiminti ir M.Foucaulto galios paradigmą. Prancūzų istorikas P.Nora kalbėdamas apie muziejus kaip vieną iš atminties vietų rūšių, muziejus priskyrė tams, kurios neskatina prisiminti konkrečių su jomis susijusių įvykių, bet parinkdami ir reprezentuodami tam tikrus praeities vaizdus atmintį konstruoja.³³ Pasak P. den Boer: „Senovėje žmonėms gyvenantiems visuomenėje be modernių priemonių *loci memoriae* buvo būtinos mnemoninės priemonės

³¹ Mickūnas, A., Šliogeris, A. Filosofijos likimas. Vilnius: Baltos lankos, 2009, p.178

³² Klein, K.L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. Representations, no.69, 2000, p. 133

³³ Nora,P.Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. Representations, 1989, no. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, p.7

(...) *Loci memoriae* nebuvo įtakotos socialinių vertybių, istorinių požiūrių ar ateities lūkesčių.³⁴ Tos „atminties vietos“, apie kurias kalba P.Nora, taip pat padeda prisiminti, bet jos jau yra ideologizuotos, persisunkę nacionalizmu ir tikrai nėra vertybiškai neutralios. Žinoma, muziejai nėra vienintelis kultūrinę atmintį formuojantis veiksnys. M.Tammo teigimu, kultūrinė atmintis yra konstruojama šešių „P“: publicistų, poetų, politikų, profesorių bei kunigų (priest).³⁵

L.Dovydaitytė kalbėdama apie ypatingai greitai po 1989m. besiplečiantį muziejų rytų Europoje tinklą, akcentuoja muziejų atsiradimą esant tam tikru „istorijos demokratėjimo“ („democratization of history“) ženklu.³⁶ Tai – bandymas atkurti (sukurti?) savo tautinį identitetą. M.Foucaulto šį reiškinį įvardintų kaip „priešingos atminties“ („counter memory“) pasireiškimą. Vis dėlto šio darbo kontekste svarbiau aptarti atminties formavimo, arba tiksliau atminties politikos, reiškinį. M.Foucaulto apibrėžta priešingos atminties sąvoka ypatingai dažnai vartojama analizuojant, kaip prisiminimai bei tradicija naudojami politiniams tikslams. XIX a. ėmus kurtis nacionalinėms valstybėms masių paklusnumą siekta užsitikrinti įvedant tokius naujus simbolius kaip vėliavos, nacionaliniai himnai, taip pat rengiant tam tikras valstybines šventes. Dar M.Weber grįsdamas legitimumą tradicija netiesiogiai parodė ryšį tarp kolektyvinės atminties ir galios.³⁷ Šiuo atveju galima prisiminti ir garsią politiko d’Azeglio’io frazę, kad „Sukūrėme Italiją: dabar reikia sukurti italus.“³⁸

XIX-XX a., kai ėmė kurtis nacionalinės valstybės, muziejus buvo vienas pagrindinių įrankių bendram tautos tapatumui formuoti. Tačiau kalbant apie šiuolaikinę, postmodernią muziejaus sampratą, visų pirma pabrėžiama muziejaus kaip agoros funkcija.³⁹ Muziejus turi tapti susitikimu, diskusijų vieta. Muziejus S.A. Crane teigimu neturėtų tapti vien tik istorinės sąmonės konstravimo vieta, bet jis visų pirma turėtų būti erdve diskusijai.⁴⁰ Muziejus – vieta, kurioje susiduria individualaus žmogaus atmintis ir

³⁴ Boer, P. *Loci memoriae – Lieux de memoire*. In: *Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p. 21

³⁵ Tamm, M. *History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation*. *Journal of Baltic Studies*, vol. 39, no. 4, 2008, p.502

³⁶ Dovydaitytė, L. *Which Communism to Bring to the Museum? A Case of Memory Politics in Lithuania*. *Meno istorija ir kritika*, 2010. Nr. 6, p.80

³⁷ Misztal, A. B. *Theories of Social Remembering*. Berkshire: MCGraw-Hill Education, 2003, p.78

³⁸ Ten pat

³⁹ Cristea, G., Radu-Bucurenci, S. *Raising the Cross: Exorcising Romania’s Communist Past in Museums, Memorials and Monuments*. In: *Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989*. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.), 2008, p. 277

⁴⁰ Crane, S.A. *Memory, Disortion, and History in the Museums*. *History and Theory*, vol. 36, no. 4, 1997, p. 44

akademino pasaulio bei tam tikrų institucijų pateikiama nacionalinės istorijos versija. Buvusias socialistines šalis vienija tai, kad jos dažnai kritikuojamos dėl to, kad bando įdiegti vienareikšmišką praeities sampratą ir nepalieka vietos interpretacijai. Todėl kyla klausimas, kokios šiuo metu Lietuvoje veikia sovietinei praeičiai skirtos ekspozicijos ir kokią žinią jos perteikia.

Kalbant apie tokio pobūdžio ekspozicijas visų pirma išsiskiria genocido aukų muziejus bei Grūto parkas. Tačiau Lietuvoje veikia daug daugiau sovietinei praeičiai skirtų, tik mažesnės apimties (kai kurie jų telpa vos viename kambaryje), vietinės reikšmės muziejų, apie kuriuos didžioji visuomenės dalis paprastai nieko nežino. Jiems būdinga tai, kad juose: „(...) atspindimas anti- komunistinis požiūris į praeitį, o ne įvairiapusė gyvenimo komunistinio režimo metais istorija.“⁴¹ Kitaip tariant, jų ekspozicijos yra labai nedidelės ir atspindi itin subjektyvų požiūrį į praeitį. Tačiau kitokie jie būti ir negali, nes tokie muziejai paprastai yra įkurti buvusių tremtinių ar rezistentų. Šių muziejų ekspozicijos turi ne istorinę, bet daugiau emocinę reikšmę. Jomis konkretūs asmenys siekia įprasminti savo skausmingą patirtį. Tai – autobiografinės atminties pavyzdys. Šiuo atveju, kaip pastebi L.Dovidaitytė, tokio muziejaus lankytoji egzistuoja dvi galimybės: arba palaikyti okupantus, arba būti nukentėjusiojo pusėje. Kritiškam požiūriui į praeitį, revizionizmui vietos nelieka. Platesniame kontekste tokios tendencijos ypač ryškios kalbant apie partizanus. Knygoje „Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944-1953 m.“ M.Pocius parodo, kad kartais partizanų įvaizdis pernelyg idealizuojamas, o „nepatogias“ tiesas apie jų veiklą, nors ir pagrįstas akivaizdžiais faktais, stengiamasi paprasčiausiai pamiršti.

Kita vertus, nemažai didiesiems priskiriamų valstybinių muziejų Lietuvoje sovietiniam laikotarpiui bei okupacijai skirtų ekspozicijų iš viso neturi. Šiuo atveju galima klausti, ar geriau turėti asmeninės patirties persmelktą ekspoziciją, ar neturėti iš viso jokios. Nors dažnai šią situaciją stengiamasi pateisinti nurodant į finansines problemas, bet pagrindine priežastimi, pasak L.Dovidaitytės, vis dėlto galime laikyti tam tikrą atminties politiką. Panašią problemą ši autorė išryškina ir kalbėdama apie Nacionalinės Dailės Galerijos atsiradimo istoriją. Ji apibūdina šią galeriją kaip savitą post-sovietinės atminties ir istorijos rašymo erdvę.⁴² Nuo tos dienos, kai 1989 m. buvo uždaryta Lietuvos Meno Muziejuje veikusi sovietiniam menui skirta paroda, antros XX a. pusės meno istorija nuosekliai nėra reprezentuojama jokiam Lietuvos

⁴¹ L.Dovidaitytė. Post-Soviet Writing of History: The Case of the National Gallery of Art in Vilnius. *Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture / Studien für Kunstwissenschaft*, 2010, Vol. 19, No. 3-4, p.81

⁴² L.Dovidaitytė. Post-Soviet Writing of History: The Case of the National Gallery of Art in Vilnius. *Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture / Studien für Kunstwissenschaft*, 2010, vol. 19, no. 3-4, p.106

muziejuje. Žinoma, galima klausti, kaip meno istorikų keliamos problemos yra susijusios su šiandienos jaunimo požiūriu į sovietinius metus. Tačiau ekspozicijų sudarymas ir Nacionalinės Galerijos kūrimas, apie ką kalba autorė, atskleidžia keletą savitų posovietinio mentaliteto bruožų ir atspindi platesniame kontekste egzistuojančią problemą. Kitaip tariant, tai – savitas mikrokosmas, per kurio analizę išryškėja situacija makro lygmenyje. Šiuo atveju reikia atkreipti dėmesį į tai, kad lankymasis muziejuje yra vienas pagrindinių ir svarbiausių jauno žmogaus supažindinimo su istorine praeitimi būdų.

Neatitikimą tarp S.Crane išskirtos asmeninio individo atsiminimo ir oficialios akademinės praeities versijos puikiai atskleidžia L.Dovidaitytė remdamasi P.Nora aprašyta skirtimi tarp *milieux de mémoire* arba kitaip - „gyvosios istorijos“ ir *lieux de mémoire* - „instituozuotos atminties“. Paprastai gyvą istorijos perdavimą žodžiu keičia, J.Assmanno žodžiais tariant, kultūrinė atmintis. Kalbant apie muziejus Lietuvoje situacija yra sudėtingesnė. Šiuo atveju pirmąją atminties formą ne visada keičia antra, bet jos egzistuoja kaip dvi paralelės: „(...) specifinės atminties vietos siūlančios vieną ar kitą istorijos versiją, neišvengiamai sukels ir gyvus asmeninius žmonių prisiminimus, kurie skirsis nuo institucinių istorijos reprezentacijų.“⁴³Tačiau klaidinga būtų tokią atminčių diferenciaciją vertinti neigiamai. Atvirkščiai – šios dvi paralelės sudaro tai, kas anksčiau buvo apibrėžta kaip socialinė atmintis. Šiuo atveju svarbiausia, kuri iš jų dominuos ir kodėl.

Svarstant muziejų ekspozicijų skirtų sovietinei praeičiai sudarymo klausimą neišvengiamai tenka aptarti ir Lietuvoje egzistuojantį sovietinį paveldą. R.Čepaitienė išskyrė tris šio paveldo tipus: oficialios komunistinio laikotarpio⁴⁴ kultūros paveldą, pasipriešinimo komunizmui paveldą bei kasdienio gyvenimo komunizmo metais palikimą.⁴⁵Daugiausia dėmesio skiriama antikomunistinio pobūdžio paveldui, kuriam, pasak autorės, suteikiama savita heroizmo etiketė. Atsižvelgiant į iš K.Jonesalu perimtą skirtį tarp totalitaristinio ir normalizacijos laikotarpių⁴⁶, galima teigti, kad akcentuojamas pirmas laiko tarpsnis. Tada istorijos eigoje daromas šuolis ir susitelkiama ties Sąjūdžiu.

⁴³ Ten pat

⁴⁴ Autorė kalba apie „komunistinę praeitį“, o šiame darbe yra vartojamas „sovietinės praeities“ terminas. Šiuo konkrečiu atveju jokių prasminių skirtumų tarp jų neegzistuoja.

⁴⁵ Čepaitienė, R. Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje. Vilnius: LII leidykla, 2005, p.302

⁴⁶ Joesalu, K. The meaning of „late socialism“: analyzing Estonians’ post communist memory culture. Asia Europe Journal, 2010, vol.8, no.3, p. 294

Kalbėdama apie Genocido Aukų muziejų L.Dovidaitytė teigia: „Muziejus sukolektavo savo ekspoziciją atsižvelgdamas į teologinę kančios ir prisikėlimo struktūrą ir reprezentuoja engiamos Lietuvos įvaizdį, o penkiasdešimt sovietinio laikotarpio metų vaizduojami kaip herojiška okupuotos tautos kova su komunizmu ir jos išsilaisvinimas iš režimo.“⁴⁷Tokia pozicija ima atrodyti pakankamai paradoksali prisiminus nepriklausomybės kaip elito projekto koncepciją.⁴⁸ Apie Genocido Aukų muziejų bei analogiškus muziejus kitose pokomunistinėse šalyse kalba ir M.Todorova, kuri pabrėžia, jog bene visų Rytų Europos valstybių sostinėse stovi paminklai skirti komunizmo aukoms atminti, taip pat veikia muziejai. Tačiau pastarieji orientuoti ne į komunizmo prisiminimą, bet pasmerkimą.⁴⁹Šioje vietoje galima prisiminti ir itin radikalų elgesio su sovietiniu paveldu pavyzdį - G.Dimitrovo mauzoliejaus susprogdinimą Bulgarijoje 1999 m.⁵⁰Šia tema būtų galima kalbėti iš tiesų ilgai. Sovietinis palikimas, nesvarbu ar tai būtų dailės, skulptūros architektūros kūrinys, ar kasdieninėje buityje naudotas daiktas neretai vertinamas politinėje arenoje egzistuojančių prieštarų požiūrių į sovietinius laikus kontekste. Konkrečiai meniniam palikimui toks požiūris turi itin negatyvių pasekmių, kadangi „(...)nuo Atgimimo laikų visuomenėje paplitęs apriorinis sovietmečio atmetimas ir/ar jo subanalizavimas masinėje sąmonėje turėjo įtakos sovietinės epochos materialiojo palikimo niekinimui ar net sąmoningam naikinimui.“⁵¹ Nemanoma, kad kūrinys gali turėti savaiminę meninę vertę. Menas ilgus metus išties buvo įrankis politiniams tikslams siekti. Tačiau net ir žlugus sistemai šis meno ir politikos ryšys nėra pamirštas.

Kita vertus, remiantis P.Connertonu, senojo režimo atmetimas bei pasmerkimas, net jeigu tai reikštų atsainų požiūrį į tuo metu suskurto kultūrinio paveldo priežiūrą, yra esminė sąlyga leidžianti steigti naują tvarką.⁵²Tam, kad atsirastų „mes“, visų pirma turi atsirasti „kitas“. E.W.Said šią situaciją apibūdino bene taikliausiai: „(...) tiek pirmąsias, tiek moderniosios bendruomenės iš dalies įgyja savo tapatybę neigimo pagrindu. Labai tikėtina, kad V amžiaus atėnietis jautėsi esąs atėnietis vien todėl, kad

⁴⁷ Dovidaitytė, L. Which Communism to Bring to the Museum? A Case of Memory Politics in Lithuania. *Meno istorija ir kritika*, 2010. Nr. 6, p.83

⁴⁸ Laurėnas, V. *Normalios politikos genezės atvejis: Lietuvos politinės sociologijos studija: monografija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto I-klasė, 2001.

⁴⁹ Todorova, M. *Representing communism: genres of representation*. New York: Columbia University Press, 2009, p.10

⁵⁰ World: Europe communist bastion finally crumbles. BBC News, Friday, August 27, 1999. [žiūrėta 2011 gruodžio 1d.] Prieiga per internetą: < <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/431854.stm> >

⁵¹ Čepaitienė, R. Sovietmetis Lietuvos kultūros šviesoje: projekto bandymas. *Menotyra*, 31(2), 2003, p. 77, cit.pg. Kšivickaitė, J. Sovietmečio architektūros praradimai Lietuvoje. *Urbanistika ir architektūra*, 2008, p.174

⁵² Connerton, P. *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p.6

tikėjo esąs ne barbaras.“⁵³ Atsiriboti būtina, nes, socialinės atminties atveju „pradžios“ momentas yra ypatingai svarbus.⁵⁴ A. Langenhold išskiria keletą šiam tikslui pasiekti naudojamų strategijų.⁵⁵ Pavyzdžiui, „revoliucijos ir pasipriešinimo iš vidaus“. Sukilimo prieš autoritarinę santvarką naratyvas tampa naujos demokratinės tvarkos kūrimo pamatu. Kita strategija – „derybomis pagrįsti pokyčiai“. Šiam tipui priskiriamos Lenkijoje bei Čekijoje vykusios „apvaliojo stalo diskusijos“. Tarpukario Lietuvoje buvo stengiamasi atsiriboti nuo carinio, lenkiško – bajoriško paveldo. Ta pati situacija kartojasi su sovietinių laikų palikimu, nes: „Sovietinis palikimas“ laikomas kažkuo neigiamu, trukdančiu.⁵⁶

Plėtojant mintį toliau, būtina atkreipti dėmesį į „istorinio teisingumo“ sąvoką, kadangi pastebima, jog paveldas yra naudojamas politiniams ideologiniams tikslams. Žvelgiant iš paveldosaugos perspektyvos tai sukelia itin neigiamas pasekmes. Pasak R. Čepaitienės, dėl politinių priežasčių Lietuvoje sunyko dvarai, kadangi jie „ideologiškai „netilpo“ nė į vieną iš moderniosios Lietuvos kultūros istorijos vaizdinių.“⁵⁷ Dėl šios priežasties išliko piliakalniai, kurie labiau atitiko formuojamą romantizuotą praeities įvaizdį. Pašalinti ketinta ir Žaliojo tilto statulas, sunaikinta išties nemažai sovietinių laikų architektūros paminklų. Tai pavyzdys, kaip atmintis keičia bei formuoja aplinką. Šią idėją prie beveik šimtą metų išsakė dar M. Halbwachs. Atminties ir politikos, dar kitaip – atminties ir galios arba atminties bei valdžios legitimacijos santykis šio darbo kontekste ypatingai svarbus. Posovietinių valstybių siekis tapti NATO, Europos Sąjungos narėmis, J.W. Müller teigimu, buvo grindžiamas kolektyvinėje šių šalių atmintyje įsitvirtinusi įsitikinimu Vakarų išdavyste Antro Pasaulinio Karo metais.⁵⁸ Lietuvoje dažnai kalbama apie amerikiečių kaip išvaduotojų laukimą. Tačiau lauktieji išvaduotojai taip ir nepasirodė ir šis faktas buvo pasitelktas legitimizuojant minėtųjų tarptautinių organizacijų plėtrą – taip buvo tarsi atstatytas „istorinis teisingumas“. Tai puikus pavyzdys kaip atmintis veikia politikos formavimo kryptį.

Apibendrinant tai, kas buvo išsakyta, galima daryti išvadą, kad oficialios komunistinės kultūros paveldui skirtos ekspozicijos nesistemiškos, fragmentiškos. Mažiausiai dėmesio skiriama kasdienio gyvenimo komunizmo metais reprezentavimui. Galima sakyti tokių parodų Lietuvoje iš viso nėra. Kaip

⁵³ Said, E.W. *Orientalizmas*. Vilnius: Apostrofa, 2006, p.85

⁵⁴ Zerubavel, E. *Social memories: Steps to the Sociology of the Past*. *Qualitative Sociology*, 1996, vol.19, no.3, p. 290

⁵⁵ Langenohl, A. *Memory in Post-Authoritarian Societies*. In: *Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p.164-166

⁵⁶ Čepaitienė, R. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*. Vilnius: LII leidykla, 2005, p.289

⁵⁷ Ten pat

⁵⁸ Müller, J.W. *Memory and Power in Post War Europe*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2004, p.11

bus aptarta šiek tiek vėliau, socialistinės kasdienybės prisiminimas laikomas nostalgija sovietiniams laikams ir viešojoje erdvėje vertinamas itin negatyviai, yra pašiepiamas, smerkiamas. Kita vertus, Čekijoje buvo atidarytas komunizmo muziejus, kokio pasigenda L.Dovidaitytė bei R.Čepaitienė.⁵⁹ Jo ekspozicija sovietinio laikotarpio nevaizduoja vien tik iš politinės pusės, tačiau yra itin įvairialypė ir apima platų eksponatų spektrą – nuo kasdienių daiktų iki karybos. Tačiau šiuo atveju susiduriama su kitu kraštutiniu ir tikslas pateikti perspektyvinį žvilgsnį į komunizmą žlunga, kadangi šis muziejus laikomas „komerciniu“. Šiuo atveju negali neprisiminti Grūto parko įkūrimo 2001 m. istorijos. Šis parkas sovietinio paveldo reprezentavimo Lietuvos muziejuose problemos kontekste išties yra išskirtinis. Viena šio išskirtinumo priežasčių ta, kad parką įkūrė verslo žmogus. Kartais pastebima, kad Grūto parko griežtąja prasme iš viso negalima laikyti muziejumi.⁶⁰ Be to, argumentuojama, kad, nors parko ekspoziciją siekia išdėstyti taip, kad ji perteiktų tam tikrą to meto realybės pojūtį (pvz., parko prieigose kaip aliuzija į trėmimus stovi traukinių vagonai), bet dažniausiai tokios pastangos neduoda jokios naudos. Pasak M.Miles, Grūto parko išplanavimas padaro šiuos simbolius anti-istoriškus ir netgi absurdiškus.⁶¹

„Teroro namų“ muziejus nėra valstybinis – jį taip pat įkūrė verslininkas. Muziejus yra padalintas į tris sekcijas pavadintas „Svajonė“, „Realybė“ ir „Košmaras“. Tame pačiame pastate, kuriame veikia muziejus, atidarytas kazino ir „Macdonalds“ restoranas. Taip simboliškai vaizduojama socializmo ir kapitalizmo priešprieša. Muziejus paverčiamas savitu „pramogų parko“ analogu. Kaip pastebi K.Akinsha, muziejai pamažu netenka savo kaip istorijos saugotojų vaidmens ir tampa rinkai pramogas siūlančiu verslu.⁶² Tokiai nuomonei pritaria ir S.A.Crane, kuri teigia, kad muziejaus lankytojų lūkesčiai yra formuojami vartotojų kultūros.⁶³ Pasak jos: „(...)tai, kas prasidėjo kaip elito bandymas puoselėti, išsaugoti ir pademonstruoti kultūros paveldą ir dabartį romantizmo epochoje (...) virto pop kultūros

⁵⁹ <<http://www.muzeumkomunismu.cz/>>

⁶⁰ Rindzevičiūtė, E. National Museums in Lithuania: A Story of State Building (1855-2000). Building National Museums in Europe 1750-2010. Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28-30 April 2011. [žiūrėta 2011 spalio 3 d.] Prieiga per internetą: <http://www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=064>

⁶¹ Malcolm, M. Appropriating the Ex-Cold War. Art History & Criticism. Art and Politics: Case-Studies from Eastern Europe, vol. 3, 2007, p. 173

⁶² Akinsha, K. Bringing Communism to the Museum. Magazine for Arts and Civil Society in Eastern and Central Europe, 2006, May. [žiūrėta 2011 m. liepos 11 d.] Prieiga per internetą: <http://www.sponsoring.erstebank.at/report/stories/issue12_story+den+Kommunismus+ins+Museum/en>

⁶³ Crane, S.A. Memory, Disortion, and History in the Museums. History and Theory, vol. 36, no. 4, 1997, p. 47

projektu.⁶⁴Tačiau komercializavimo tendencijos būdingos ne tik muziejams – šiuo metu apskritai vis dažniau kalbama apie „paveldo industriją“. Tačiau tai, vėlgi, nukelia prie postmoderno reiškimosi kultūroje temos bei paliečia kultūros filosofijos tyrimo objektą.

Tuo pat metu išryškėja dar viena svarbi su socializmo reprezentavimu susijusi problema – socializmas dažnai vaizduojamas kaip kapitalizmo ar laisvos rinkos antipodas. Be to, pastebima, kad kairė ir dešinė lietuvių sąmonėje sukelia savitas asociacijas. Su žodžiu „dešinysis“ siejamas konservatizmas, V.Landsbergis, katalikybė, partizanų kovos. Su „kairysis“: A.Brazauskas, komunistai, okupacija, sovietmetis, ateizmas.⁶⁵ Šiuos teiginius puikiai iliustruoja A.Ramonaitės atliktų apklausų rezultatai.⁶⁶ Pagrindiniu partijų skirimosi veiksniu iki šiol laikoma prosovietinė ar antisovietinė nuostata. Kita vertus, N.Bobbio plačiai analizavo teiginį, kad kairės ir dešinės perskyra, esą, nebeegzistuoja, kadangi vis labiau įsivyrąja liberaliosios, kapitalistinės nuostatos.⁶⁷Tačiau šią F.Fukuyamos išsakytas idėjas išreiškiančią mintį autorius paneigė pabrėždamas, jog skirties tarp kairės ir dešinės negalima redukuoti vien į skirtį tarp komunizmo ir kapitalizmo.⁶⁸Tačiau kalbant apie savitas sąsajas galima prisiminti ir sąjungos sąvoką, kai Europos Sąjunga imama lyginti su Sovietų Sąjunga. Tokį palyginimą yra išsakęs ir S.Žižek.⁶⁹

Tęsiant muziejų temą toliau, tenka pastebėti, kad komunizmo reprezentavimui skirti muziejai paverčiami ne tik pasipelnymo, bet ir politiniu įrankiu. Vengrijoje veikia muziejus pavadintas „Teroro namais“⁷⁰, kuris, teigiama, yra įkurtas išskirtinai politiniais tikslais.⁷¹ Šio muziejaus įkūrimas 2002 m. buvo inicijuotas V.Orbano – Fidesz partijos lyderio tuo metu užėmusio ministro pirmininko pareigas. Fidesz yra populistinės krypties, dešiniuosims priskiriama partija, o socialistinių laikų palikimas „Teroro namų“ muziejuje buvo konstruojamas tendencingai. Teigiama, kad tokiu būdu V.Orban siekė politikoje sustiprinti buvusių komunistų, kurie režimui žlugus tapo aktyviais liberalios demokratijos ir kapitalizmo palaikytojais, pozicijas. Šio muziejaus ekspozicija buvo įvardinta politinio susidorojimo įrankiu, kadangi

⁶⁴ Crane, S.A. Memory, Disortion, and History in the Museums. History and Theory, vol. 36, no. 4, 1997, p.48

⁶⁵ Čepaitienė, R. Lietuvių istorinės sąmonės tyrimų perspektyvos: Ideologinis problemos lygmuo. Politologija, 2004, T.,3, Nr., 35, p. 5

⁶⁶ Ramonaitė, A. Posovietinės Lietuvos politinė anatomija. Vilnius: Versus aureus, 2007, p.55

⁶⁷ Bobbio, N. Kairė ir dešinė: politinė skirtis. Vilnius: Apostrofa, 2004, p.20

⁶⁸ Bobbio, N. Kairė ir dešinė: politinė skirtis. Vilnius: Apostrofa, 2004, p.32

⁶⁹ S.Žižek. The Future of Europe. < <http://www.youtube.com/watch?v=FsjVnNiHvMk>>

⁷⁰ <http://www.terrorhaza.hu/en/index_2.html>

⁷¹ Fuller, T. Stark history / Some see a stunt : Memory becomes battleground in Budapest's House of Terror. New York Times, 2002, August 2. [žiūrėta 2011 m. liepos 21 d.] Prieiga per internetą: <http://www.nytimes.com/2002/08/02/news/02iht-budapest_ed3_.html>

jame kolaborantams skirtose ekspozicijose buvo eksponuojamos ir tuo metu dar tebedirbančių opozicinių partijų narių nuotraukos. Muziejuje nuolatos akcentuojama skirtis tarp praeities ir ateities. Šios aiškiai įtvirtintos skirtys interpretuojamos teigiant, kad muziejus simbolizuoja tai, kas buvo – senąją socialistų partiją, o vengrų tautos vedamos Fidesz laukia „šviesus rytojus“. Akivaizdu, kad futuristiniai elementai, kurie buvo neatsiejama komunistų partijos skleidžiamos ideologijos dalis, vis dar išlaikomi. „Teroro namų“ kaip muziejaus funkcija nėra patenkinama, nes ekspozicijai trūksta nuoseklumo, tam tikros logikos. Muziejininkas profesionalas galėtų jai išsakyti nemažai kritikos.

Tačiau „Teroro namai“ tėra tik viena iš socialistinės praeities reprezentavimo formų Vengrijoje. Z.K.Horvath išskyrė bent keletą jų ir susiejo jas su konkrečiomis vietomis bei praktikomis.⁷² Pirmoji autoriaus išskiriama santykio su praeitimi forma yra apibrėžiama kaip nostalgiškas eilinio žmogaus puoselėjimas praeitų dienų ilgesys. Šio ilgesio simboliu yra tapęs darbininkų judėjimo panteonas („The Pantheon of the Labor Movement“), kuriame palaidoti garsiausi to meto partijos vadai, tarp jų ir Vengrijos socialistų partijos generalinis sekretorius J.Kadar. Jo valdymo metai apibūdinami kaip „J.Kadaro era“ ir siejami su pakankamai ramiu, stabiliu gyvenimu 1960-1970 metais. J.Kadaro kapas dažnai lankomas vyresnio amžiaus žmonių, kuriems kapavietė yra tapusi bendravimo, dalijimosi prisiminimais vieta.

Kitokio pobūdžio santykį su praeitimi atspindi šalia Budapešto esantis Statulų parkas, kurio lietuviškas atitikmuo – Grūto parkas. Po 1989 m. Vengrijoje iškilo būtinybė nuspėsti, ką reikėtų daryti su nemenku skaičiumi garsiems sovietinių metų lyderiams ir įvykiams įamžinti skirtais paminklais. Po ilgų svarstymų buvo atsisakyta minties šias skulptūras sunaikinti ar panaudoti jas kaip keršto įrankį – eksponuoti pabrėžiant socialistiniais metais taikytas represijas, vykusius susidorojimus. Iškeltas tikslas atsiriboti nuo politinio konteksto ir paversti šį parką vieta, kurioje į savo išgyvenimus, socialistinę šalies praeitį būtų galima būtų pažvelgti su ironija, pasijuokti iš savęs. Šis statulų parkas, kaip ir Grūto parkas, balansuoja ant „turistų atrakcijos“ ir „atminties vietos“ ribos. Jau minėti „Teroro namai“ Z.K.Horvatho yra išskiriami kaip trečias santykio su socialistine praeitimi tipas. Tai – jau visiškai kitoks negu Statulų parko projektas, kadangi jame, kaip matėme, labai ryškios revanšistinės idėjos, jis veikiamas stiprių politinių srovių.

⁷² Horvath, Z.K. The Redistribution of the Memory of Socialism: Identity Formations of the „Survivors” in Hungary after 1989. In: Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.), 2008, p. 273

Kaip jau galima numanyti, Lietuvoje bandant išsaugoti sovietinių laikų paveldą kylančios problemos yra bendros visai posocialistinei erdvei. Pavyzdžiui, Rumunijos muziejuose sovietiniai praeičiai skirtos ekspozicijos yra ypatingai skurdžios.⁷³ Itin stiprus išlieka anti-komunistinis, viktimizacijos diskursas. Bulgarijoje situacija labai panaši. Po 1990-ųjų daugelis muziejų buvo uždaryti, o ekspozicijos pasmerktos utilizavimui. Geros miesto vietose esantys muziejų pastatai buvo privatizuoti. Likusių muziejų ekspozicijos buvo perkomplektuotos ir padarytos etnografinėmis. Prieita net iki paradoksų: Bulgarijos Nacionaliniame Muziejuje reprezentuota Bulgarijos istorija tik iki 1945 m., kai šalis prarado nepriklausomybę. Atskiros sekcijos, kur vaizduojami įvykiai po 1945 m. nėra.⁷⁴ Kadangi socialistinio laikotarpio perkelti į muziejus nepavyko valstybiniu lygmeniu, prisiminti ir dalintis prisiminimais bandoma internetinėje erdvėje. Elektroninė muziejaus versija „I Lived Socialism“ po kurio laiko buvo išleista ir knygos pavidalu. Tačiau dar be kelių bandymų surinkti žmonių asmeninius prisiminimus apie gyvenimą anuomet, t.y., išryškinti kolektyvinės atminties lygmenį, pastangos reprezentuoti šį ypatingą istorijos laikotarpį ir baigėsi.

Lenkijoje atskleidžiamas jau įvairiapusiškesnis santykis su praeitimi. Vieni pavyzdžių, Socialistiniam Realizmui skirtas muziejus Varšuvoje,⁷⁵ taip pat „Proletariato“ kavinė Poznanėje.⁷⁶ Prieš keletą metų itin sėkmingai veikė „Lenkijos žmonių internetinis muziejus“ („The Internet Museum of People’s Poland“).⁷⁷ Pirmas šio projekto kuratorių tikslas buvo surinkti kasdieniniame gyvenime naudotus daiktus ir eksponuoti juos internete. Daiktus galėjo siųsti visi norintys. Susidomėjimo susilaukta didžiulio. Tačiau bene daugiausia dėmesio susilaukė SocLand’as (aliuzija į Disneylandą) – taip galutinai ir nerealizuotas, bet itin pretenzingas ir svarbių tikslų siekęs projektas.⁷⁸ Norėta įkurti specialų muziejų, kurio pagalba apie socializmą būtų pasakojama ateities kartoms. Kaip šio projekto dalis surengtos parodos sulaukė didžiulio susidomėjimo.⁷⁹

⁷³ Ten pat

⁷⁴ Vukov, N. The „Unmemorable“ and the „Unforgettable“: „Museumizing“ the Socialist Past in Post – 1989 Bulgaria“. In: Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.), 2008, p. 307

⁷⁵ <<http://www.muzeumzamoyskich.pl/socrealizm>>

⁷⁶ <<http://www.proletaryat.pl/>>

⁷⁷ Nuorodos nebeveikia

⁷⁸ <<http://www.socland.pl/>>

⁷⁹ <<http://www.warsawvoice.pl/WVpage/pages/article.php/3138/article>>

Tačiau muziejai bei tam tikri saugotini objektai, pavyzdžiui, skulptūros, nėra vienintelis atminties perdavimo kanalas. Šiuo atveju taip galima kalbėti ir apie teatrą. Ilgą laiką po 1990-ųjų metų sovietinio laikotarpio tema kultūroje nebuvo liečiama. Tuo metu stengtasi pamišti, atsiriboti, o ne prisiminti ir analizuoti patirtus išgyvenimus. Daugeliui žmonių Sovietų Sąjungos žlugimas buvo ne mažiau traumuojanti patirtis negu Antras Pasaulinis karas. A.Saro parodo, kaip estų teatre nuo trauminės patirties perteikimo buvo pereita prie ironiška savirefleksija pagrįstų pjesių, netgi absurdo dramų.⁸⁰ Teatro scenoje buvo paliestos ir tokios prieštarai vertinamos temos kaip kolaboravimas su sovietine valdžia.

Tokių tendencijų pastaraisiais metais galima pastebėti ir Lietuvoje. Vienas pavyzdžių Panevėžio „Meno“ teatre pastatytas spektaklis „Respublikos gatvės vaikai“.⁸¹ Jis turi nemažai panašumų su estų spektakliu „Žydrasis vagonas“, kuriame pasakojama apie skirtingų kartų skirtingas sovietinės praeities sampratas. Spektaklio režisierė E.Karoblytė į praeitį taip pat žvelgia per vaikystės prisiminimų prizmę. Šio darbo kontekste įdomu tai, kaip režisierė vaidmenims ruošė jaunos aktorius: jiems buvo rodomi dokumentiniai filmai, jiems teko perversti ne vieną to meto nuotraukų albumą.⁸² Pasak K.Grünberg, teatras yra savitas atminties mediumas. Jis įtakoja tai, kaip praeitis yra prisimenama. Spektaklis yra ryšys jungiantis komunikacinę bei kultūrinę atmintį. Viena vertus „Žydrasis vagonas“ arba, Lietuvos atveju, „Respublikos gatvės vaikai“ kaip spektakliai yra kultūrinės atminties manifestacija, tačiau kita vertus, jie yra pagrįsti komunikacine atmintimi yra dėl šios priežasties yra populiariosios istorijos dalis. Šiuo atveju taip pat galima prisiminti ir „1984 išgyvenimo drama sovietiniame bunkeryje“ - J.Vaitkaus režisūrinį darbą, kuriame galima sudalyvauti (būtent sudalyvauti, o ne pasižiūrėti) 25 km nuo Vilniaus esančiame bunkeryje.⁸³ Trims valandoms dalyviai patenka į pseudo-sovietinę realybę, kurioje juos prižiūri ginkluoti kariškiai su šunimis, tardo KGB, jie gali apsilankyti sovietinėje parduotuvėje, pasižiūrėti to meto televizijos laidų, išmokti SSRS himną. Šis spektaklis gali būti gera edukacine priemone jaunajai kartai,

⁸⁰ Saro, A. Memories of USSR in Estonian Theatrical Representation. Meno istorija ir kritika, Nr.6, 2010, p. 45

⁸¹ Teatro „Menas“ svetainėje internete pateikiamas spektaklio aprašymas:

<<http://www.teatrasmenas.lt/component/content/article/39-spektakliai/92-respublikos-gatves-vaikai>>;

Kontrimavičiūtė, I. Į Panevėžį – sovietmečio akimis. Sekundė. 2011-06-03. [žiūrėta 2011 liepos 1 d.]Prieiga per internetą:

<<http://www.sekunde.lt/kultura/i-panevezi-%e2%80%93-sovietmecio-akimis/>>

⁸² Kudirkienė, D. Atgaivino sovietinį Panevėžį ir jo žmones. Lietuvos rytas. 2011-06-04. [žiūrėta 2011 liepos 1 d.]Prieiga per internetą:

<<http://m.lrytas.lt/-13071298661306541174-atgaivino-sovietin%C4%AF-panev%C4%97%C5%BE%C4%AF-ir-jo-%C5%BEmones.htm>>

⁸³ Spektakliui skirta svetainė internete: <<http://www.sovietbunker.com/index.php?pageid=6>>

kadangi realūs potyriai šaltame tamsiame požemyje lemia, kad praeitis nėra redukuojama vien tik į sausus vadovėliuose išmokus faktus.

1.1.3 Kolektyvinės ir kultūrinės atminties vaidmuo formuojant praeities įvaizdį jaunimo tarpe

Šio darbo kontekste svarbu tai, kad jaunas žmogus apie R.Čepaitienės išskirtą kasdienio gyvenimo sovietiniais metais palikimą ir, galbūt, šiek tiek apie oficialios komunistinio laikotarpio kultūros paveldą gali sužinoti tik iš tėvų, senelių, vyresnio amžiaus žmonių, taip pat vyresnių brolių ar seserų – kartos, kurios ankstyvos jaunystės metai sutapo su lūžinėmis istorinėmis aplinkybėmis. Šiuo atveju verta vėl prisiminti M.Halbwachso įtvirtintą kolektyvinės atminties ir grupės ryšį. Viena tokių grupių – šeima.⁸⁴ Šeimoje vyraujantis požiūris į sovietinius laikus gali būti netapatas valstybinei pozicijai. Kolektyvinė (šeimos) ir kultūrinė (institucionalizuota, įtvirtinta valstybiniu lygmeniu) atmintis ne visuomet sutampa. Kolektyvinė atmintis „komunikatyvi“, R.Čepaitienės žodžiais tariant „perduodama kasdienės komunikacijos kanalais.“⁸⁵ Šiuo atveju verta prisiminti ir skirtį tarp *Geschichte* ir *Historie*. Vaikas išmoksta prisiminti šeimos ratą. Paprastai skiriamos trys atminties grupės: šeima, tauta ir etninė grupė.⁸⁶ Į šį sąrašą galime įtraukti ir konkretų individą. Tada kalbėtume apie biografinę atmintį. Šių grupių atmintys gali persidengti, bet jos nėra identiškos.

Susiformuoja įtampos laukas tarp oficialios valstybės politikos išreiškiančios negatyvų požiūrį į sovietinę praeitį (pvz., sovietinių simbolių draudimas, nuolat pasirodantys pranešimai apie bandymus susitarti su Rusija dėl sovietmečio žalos atlyginimo, komunizmo ir nacizmo nusikaltimų sulyginimas) ir namų aplinkos, kurioje jaunam asmeniui teko ne vieną sykį išgirsti linksniuojant teiginį „sovietmečiu gyventi buvo geriau“. Šis „geriau“ konkretizuojamas kalbant apie nemokamą mokslą, sveikatos apsaugą, garantuotą darbo vietą, žmonių solidarumą, jų moralumą, teisingumą, vyravusią tvarką, saugumo, stabilumo, pagarbos žmogui jausmą ir t.t.

⁸⁴ Halbwach, M. On Collective Memory. London: University of Chicago Press, 2006, p. 54

⁸⁵ Čepaitienė, R. Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos. *Lituanistica*, 2007, T., 53, Nr. 4, p. 37

⁸⁶ Misztal, A. B. Theories of Social Remembering. Berkshire: MCGraw-Hill Education, 2003, p.19

K.Joesalu šiuos skirtumus puikiai atskleidžia gretindama prezidentų kalbose apie sovietinius laikus išdėstytus teiginius su eilinių žmonių prisiminimais apie jų gyvenimą sovietiniais metais.⁸⁷ Oficialiu lygmeniu daugiau susitelkiama ties 1939-1945 m. įvykiais, o individualiuose pasakojimuose, net jeigu dar prisimenamas sudėtingas karo, nepriklausomybės praradimo laikas, vis dėlto dažniau minimas 1960-1985m. laikotarpis. Tautai kaip visumai svarbūs penktojo dešimtmečio įvykiai. Tačiau paprastas žmogus mini „brandųjį socializmą“, kadangi būtent tuo laiku kūrė šeimas, augino vaikus, dirbo. Tautos atmintį šiuo atveju papildo biografinė bei kartos atmintys. Tačiau galima pastebėti tendenciją, jog pastaruosius atminties lygmenis tarsi stengiamasi pašalinti ir palikti vieną „teisingą“ dogmatišką požiūrį į sovietinį laikotarpį. Politinėje plotmėje ryškus praeities ir dabarties ryšio instrumentalizavimas. Pasak E.Hobsbawmo, praeities vaizdais dažnai manipuliuoja elitas ir taip vyksta „tradicijos perkūrimas“. E.Hobsbawm brėžė aiškią skirtį tarp papročio ir tradicijos. „Tradicijos perkūrimas“ – tai: „(...) viešai ar numanomai priimtomis taisyklėmis grindžiamų bei esančių ritualinio ar simbolinio pobūdžio praktikos, kuriomis siekiama įdiegti konkrečias vertybes ir elgesio normas pakartojimo pagalba, kas automatiškai implikuoja praeities tęstinumą.“⁸⁸ Šis procesas kartojasi dažniau vykstant sparčioms socialinėms transformacijoms, nykstant senajai tvarkai, kuria buvo pagrįsta „senoji“ tradicija. Tokie pokyčiai buvo ypatingai svarbūs pastaruosius 200 metų. Be to, grįžimas prie senesnės tradicijos taip pat laikomas „perkūrimu“.

Šiuolaikinis istorijos mokslas siekia vaizduoti praeitį kaip tam tikrų faktų visumą, žvelgti į konkrečius faktus objektyviai, perspektyviniu žvilgsniu. Tačiau kolektyvinis prisiminimas jau yra susijęs su identiteto formavimu, yra selektyvus, ignoruojantis faktus, kurie neatitinka su identitetu susijusio naratyvo. Kaip parodyta, šiais dviem šaltiniais pateikiamos to pačio įvykio interpretacijos gali labai skirtis.⁸⁹ Šiuo atveju galima kalbėti apie istorinę sąmonę J.Rüseno prasme. Vienas pavyzdžių Z.Norkaus pateikta LDK kaip „nepaskelbusios imperijos“ samprata, kai didieji kunigaikščiai visų pirma vertinami ne kaip tautos didvyriai, bet kaip „imperialistai išvaduotojai“.

⁸⁷ Joesalu, K. The meaning of „late socialism“: analyzing Estonians’ post communist memory culture. *Asia Europe Journal*, vol.8, no.3, 2010, p.297-298

⁸⁸ Hobsbawm, E., Ranger, T. *The Invention of Tradition*. United Kingdom: Cambridge University Press, 1983, p. 1

⁸⁹ Wetsch, J., Roediger, H.L. *Collective Memory: Conceptual foundations and theoretical approaches*. *Memory*, 2008, vol. 16, no. 3, p.320 -321, p.324

Galima daryti prielaidą, kad jaunimo požiūris į sovietinius laikus priklausys nuo to, kokių „atminties grupių“ nariais jie bus. Ši tendencija nustatyta ir sociologinių tyrimų metu. Jeigu individo šeimoje yra nuo represijų nukentėjusių žmonių, tikėtina, kad jis sovietinį laikotarpį bus linkęs vertinti neigiamai.⁹⁰ Pasak V.Klumbio, jaunimui sovietinis laikotarpis yra tolimas, svetimas, keistas: „Tiems, kurie gimė 1985 –ais arba 1990-ais, ši praeitis yra ne kas kita kaip savotiškas Grūto parko atitikmuo – nuvažiuoji, pasivaikštai, dėl kai ko nustembi, šiek tiek pasijuoki iš to, ką matai...“⁹¹, bet: „(...) egzistuoja ir kitoks santykis su sovietmečiu. Šiai netolimai praeičiai neabejingi partizanų, tremtinių vaikaičiai. Stribų vaikaičiai (apie juos nekalbama).⁹² Be to, Q.Wang parodo, kaip kolektyvinė atmintis yra įtakojama tam tikro kultūrinio konteksto. Jeigu kinai apie svarbiausius savo gyvenimo įvykius dažniausiai pasakoja jų šaliai, tautai svarbių įvykių kontekste, tai amerikiečiai, europiečiai paprastai kalba iš individualistinės pozicijos.⁹³ Socializacijos teorijoms skirtoje literatūroje taip pat akcentuojama, kad šeima labiau įtakos vaiko socializacijos procesus, jeigu tai, pavyzdžiui, bus meksikiečių ar ispanų kilmės amerikiečių šeima.⁹⁴

Tačiau kalbant apie kolektyvinės bei kultūrinės atminties kanalais jaunimui perteikiamos praeities versijos mechanizmus būtina atkreipti dėmesį į santykio tarp skirtingų kartų problemą. Skirtingas požiūris į praeitį bei jos prisiminimas kartos veiksnio įtakojamas išties nemažai. Kartos yra svarbi kolektyvinio prisiminimo forma. Pasak K.Mannheimo, tik tos žinios, kurios „asmeniškai įgytos realiose situacijose įsitvirtina atmintyje, (...)“⁹⁵ Karta šiuo atveju traktuojama kaip socialinis konstruktas, o ne kaip biologinis reiškinys. Čia būtų tiksliau vartoti ne kartos, bet kohortos sąvoką. Karta egzistuoja tik jeigu tam tikram vienu metu gimusių kohortų skaičiui yra būdinga tokia pati istorinė patirtis, kuri sukuria bendrumo pajautą. Kartą vienija ne amžius, bet bendra patirtis. Tai, kaip skirtingu laiku gimę individai prisimena ir vertina ankstesnius įvykius, itin priklauso nuo to, ar tuos įvykius jie išgyveno patys, ir nuo to, kokio amžiaus jie buvo, kai patyrė konkretų įvykį. Vis dėlto pačiais stipriausiais įspūdziais laikomi tie, kurie patiriami paauglystės metu. K.Mannheim teigė, kad vyresnės kartos atstovai suvokia įvykius per ankščiau

⁹⁰ Ramonaitė, A. Posovietinės Lietuvos politinė anatomija. Vilnius: Versus aureus, 2007, p.45

⁹¹ Grybkauskas, S., V.Ivanauskas, A.Švedas, A.Šukys, V.Klumbys, T.Vaiseta. Sovietmečio istorikų priedermė – ieškoti baltos varnos. Diskusija. Kultūros barai, 2011, Nr.1, p.17

⁹² Ten pat

⁹³ Wang, Q. On the cultural constitution of collective memory. Memory, 2008, vol. 16, no.3, p.307-308

⁹⁴ Sapiro, V. Not Your Parents Political Socialization: Introduction for a New Generation. Annu. Rev. Polit. Sci., 2004, no. 7, p.3

⁹⁵ K.Mannheim, 1952, p. 296, cit.pg. Schuman, H., Scott, J. Generations and Collective Memories. American Sociological Review, 1989, vol. 54, no. 3, p.360

susiformavusio požiūrio į pasaulį prizmę. Tie, kurie yra pernelyg jauni, kad būtų galėję patys išgyventi tam tikrus įvykius, šiuos įvykius vis tiek bus linkę aiškinti per pasaulio vaizdą, kurį jie susidarė paauglystės ar ankstyvos jaunystės metais. Tai galima sieti su vadinamąja „flashbulb memory“.

M.Halbwachso teiginį, kad praeities atsiminimas visuomet įtakojamas dabarties aktualijų, iliustravo B.Schwartz analizuodamas, kaip kito G.Washingtono ir A.Linkolno prisiminimas Amerikos visuomenėje. Šių asmenybių įvaizdžio pokyčiai akivaizdūs. Todėl jis teigia: „(...) kadangi kiekviena karta modifikuoja ankstesnės kartos įsitikinimus, taip pat ir įsitikinimus apie praeitį, išlieka senų ir naujų įsitikinimų derinys...Praeities įvaizdis nėra nei visiškai nepatikimas, nei nekintantis, bet stabilus vaizdas, ant kurio pakaitomis užklojamas vis naujas idėjų sluoksnis.“⁹⁶Toks atminties apibrėžimas turi daug panašumų su H.G.Gadamerio istorijos samprata, pagal kurią praeities vaizdas kinta dėl to, kad į praeitį žvelgiama visuomet žvelgiama per naujai įgytos patirties prizmę – tas pats įvykis matomas jau iš kitos perspektyvos. Čia galima paminėti ir K.Mannheimą, kurio teigimu praeities vaizdas rekonstruojamas kas 20- 30 metų.

Šią K.Mannheimo mintį iliustruoja 1992 m. Latvijoje vykdytas projektas, kuriuo siekta surinkti žmonių prisiminimus apie sovietinį laikotarpį. Panašaus pobūdžio apklausos atliktos ir 2002 m. Palyginus būdus, kuriais žmonės pasakoja apie savo gyvenimą sovietinėje Latvijoje 1992 m. ir po dešimties metų pastebėta tam tikrų pokyčių. Nepriklausomybės atkūrimo metais pasakotojai kalbėdavo apie save kaip apie sudėtingų istorinių aplinkybių aukas, pasipriešinimo komunistiniam režimui herojus. Daugiausia buvo minimas nepriklausomybės netekimo metai. 2002 m. pasakojimai tampa nuosaikesni, juose nebesusitelkiama tik ties vienu istoriniu etapu, pateikiamas išsamesnis kasdienio gyvenimo vaizdas. Prabylama ir apie pozityvias, ir apie negatyvias patirtis.⁹⁷

Tačiau kalbant apie kartas taip pat būtina atkreipti dėmesį į tai, kad skirtingų kartų tapatybė ilgą laiką pagrįsta savitu požiūriu į sovietinę praeitį. M.Kaprans analizuodamas pastaraisiais metais Latvijoje išleistas autobiografijas parodo, kaip išsiskiria 1920 -1940 m. ir 1950-1960 m. gimusių žmonių požiūris į gyvenimą sovietiniais metais.⁹⁸ Pirmajai kohortai priklausantys žmonės apibrėžia savo kartą

⁹⁶ Schwartz, B. Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington. *American Sociological Review*, 1991, vol. 56, no. 2, p.234

⁹⁷ Krumina, B.B. Relationship between Personal and Social: Strategies of Everyday Life in the Process of Radical Social Changes. *Pro Ethnologia*, no.16, 2003, p.15-16

⁹⁸ Kaprans, M. Then and Now: Comparing the Soviet and Post-Soviet Experience in Latvian Autobiographies. *Satory*, October, 2009. [žiūrėta 2011 m. spalio 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.satori.lv/raksts/3114>>

akcentuodami pokario sunkumus, patirtus nepriteklius, deportaciją – stiprus viktimizacijos akcentas. 1950–ųjų ar 1960–ųjų kartai priklausantys žmonės įvardija save maištininkais, dažnai kritikuoja tėvus dėl pasyvumo, nesugebėjimo pasipriešinti primestai tvarkai. Jaunoji karta apibrėžia savo tapatybę kritikuodama ir taip atsiribodama nuo senesnės kartos. Tačiau svarbu tai, kad abiem atvejais sovietinių laikų patirtis buvo vienas pagrindinių kartos tapatybę įtakančių veiksnių. Šiuo atveju galima išskirti ir trečiąją „paskutinę, kuri dar prisimena“⁹⁹ kartą. Sovietinė patirtis (žinoma, besiskirianti priklausomai nuo to, ar įgyta stagnacijos, ar atšilimo laikotarpiu) yra visų šių kartų bendravardiklis. Pasakyti to paties apie dabartinius 18-22 metų amžiaus žmones jau negalima. Asmenybės bręsta absoliučiai kitokiame pasaulyje. Šiuos fundamentalius skirtumus itin taikliai apibūdino vienas iš spektaklio „Žydrasis vagonas“ herojų dar prisimenančių „kaip tada buvo“: „Mes esame iš kito amžiaus! Iš kito, seno, pasibaigusio amžiaus! Iš kito pasaulio, dingusio pasaulio, nugrimzdusio po vandeniu, iš Atlantidos!“¹⁰⁰

1.2 Sovietinės praeities sampratą formuojantys socialiniai agentai

1.2.1 Tėvai

Socializacija gali būti apibrėžta kaip: „(...) *ka* individas išmoksta, *kada* jis išmoksta ir, *kaip* jis tai išmoksta, ir kokias šio proceso pasekmes jis patiria.“¹⁰¹ Tėvai ilgą laiką laikyti svarbiausiu vaikų socializacijos šaltiniu. Manyta, kad socializacija šeimoje yra pagrindinis kultūrinės transmisijos šaltinis visuomenėje ir daugelį socialinių ir politinių vertybių vaikas perima iš tėvų. Viename septinto dešimtmečio socializacijai skirtų vadovėlių teigiama: „(...) mes būtume begalo nustebę, jeigu tyrimais, nesvarbu kokio pobūdžio požiūrių, nustatytumėme, jog tėvų požiūris į tiriamus dalykus nesutampa su paauglių.“¹⁰² Tačiau tokiu atveju sugretinus *homo sovieticus* charakterio bruožus, jų įtaką politiniam elgesiui ir priklausomybės nuo kelio teoriją galima prieiti gana kontraversišku, deterministinio pobūdžio išvadų apie tėvų įtaką vaikų politinėms nuostatoms.

⁹⁹ K.Grünberg sąvoka. Nurodo į žmones, kuriems šiuo metu yra apie 35m.

¹⁰⁰ Saro, A. Memories of USSR in Estonian Theatrical Representation. Meno istorija ir kritika, Nr.6, 2010, p.47

¹⁰¹ Dowse, R., J.A.Hughes. Political Sociology. London: John Wiley&Sons, 1986, p.179

¹⁰² E.Campbell 1969, p. 827, cit.pg. Tedin, K. L. The Influence of Parents on the Political Attitudes of Adolescents. The American Political Science Review, vol. 68, no. 4, 1974, p.1579

Teorinėje literatūroje itin daug dėmesio skirta elgesio modelių atsineštų iš sovietinio laikotarpio reiškimuisi politinės kultūros srityje tyrimams. Pokomunistinių šalių politinės kultūros sąvoka apima: tam tikrą požiūrį į galios, autoriteto prigimtį, valstybės tikslus ir vaidmenį (didelio valstybės vaidmens - „paternalizmo“ akcentavimą), taip pat žmogaus turimą savo kaip piliečio rolės sampratą, visuomenės atomizacija, menką pasitikėjimo kitais piliečiais ir valstybės institucijomis laipsnį, deviacinį elgesį.¹⁰³ Tokie elgesio modeliai ir vertybinės nuostatos yra būdingi G.Almond ir S.Verbo išskirtai parapijinei – subjektyviajai politinei kultūrai.

Šie bruožai vienaip ar kitaip atsispindi *homo sovieticus* paveiksle. N.Putinaitė *homo sovieticus* įvardija kaip iš sovietinių laikų perimtą specifinį valstybės ir piliečio santykį.¹⁰⁴ Pasak V.Tismaneanu: „Kad ir kaip atrodytų nuostabu, komunistinės propagandos išgarbintas „naujasis žmogus“, *homo sovieticus*, tapo realus: ne tiek Trockio utopinėse svajonėse įsivaizduoto talentingesnio už Aristotelį ir Gėtę vidutinio komunisto prasme, o veikiau individu, priešiškažiūrinčiu į riziką, sąžiningą konkurenciją ir pliuralistines vertybes.“¹⁰⁵ Kitaip tariant, *homo sovieticus* santykis su valstybe išskirtinai paternalistinis ir vis dar remiasi principu „vasara atėjo – ačiū partijai“.¹⁰⁶ Komentarai, kad *homo sovieticus* pasižymi „(...) intelektualiniu atbukimu, moraline korupcija ir cinizmu. Sovietinis žmogus, priverstas apsimetinėti, neturėdamas intelektualinio, moralinio ir dvasinio maisto, yra nuskurdintas, išsekintas, „tuščias“; jis netiki apskritai niekuo.“¹⁰⁷ Pateikiami labai dažnai. Todėl teiginys, kad „Lietuva sugriovė imperiją“¹⁰⁸ tampa ginčytinu, nes vis dar nesutariama, ar permainos buvo inicijuotos vietos lygmenyje ar „iš viršaus“, t.y., „(...) valdžia nukrito į Sąjūdžio rankas visiškai nelauktai (...)“¹⁰⁹

Šioje vietoje verta prisiminti viešojoje erdvėje plačiai aptartą prisitaikymo sovietiniais metais klausimą ir pažvelgti į *homo sovieticus* paveikslą šiek tiek iš kitos pusės. Visuomenė šiandien prisitaikymą ir kolaboravimą vertina kaip itin gėdingą įvykį. Tačiau prisitaikymas buvo būtinas norint išgyventi ir

¹⁰³ Degutis, M. Lietuvos Politinė kultūra visuomenės kaitos sąlygomis, 2002, p. 49-69. Politinė kultūra ir visuomenės kaita, A.Jankauskas (sud.) [i.e. Kaunas]: Naujasis lankas, 2002, p.57

¹⁰⁴ Putinaitė, N. Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007, p. 202

¹⁰⁵ Tismaneanu, V. Išsivadavimo fantazijos. Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas. Vilnius: Mintis, 2003, p.85

¹⁰⁶ Beneton, P. Politikos mokslo įvadas. Vilnius: Mintis, 2009, p.232

¹⁰⁷ Beneton, P. Politikos mokslo įvadas. Vilnius: Mintis, 2009, p.237

¹⁰⁸ Laurėnas, V. Normalios politikos genezės atvejis: Lietuvos politinės sociologijos studija: monografija. Klaipėda: Klaipėdos universiteto 1-kl., 2001, p.134

¹⁰⁹ Ten pat

reiškėsi ne dėl ideologinių įsitikinimų: „Prisitaikymas sovietmečiu ir reiškė gebėjimą, įprotį ar išmokimą gyventi simuliotoje tikrovėje taip, tarsi ji nebūtų simuliuojama.“¹¹⁰ Kitaip tariant, niekas skelbiamais propagandiniais lozungais apie šviesų rytojų netikėjo, bet vis tiek gyveno tarsi tai būtų tiesa. Šį reiškinį M.Degutis remdamasis R.Mertonu įvardijo savita ritualinės adaptacijos forma.¹¹¹ Kalbėdama apie prisitaikymą ir kolaboravimą I.Šutinienė cituoja šią mintį pagrindžiantį respondento pasisakymą: „(...)visi viską žinojo, kaip iš tikrųjų buvo, ir niekas tais komunistais netikėjo(...)“¹¹² Tačiau nuo politinio lojalumo rodymo priklausė kasdienio ir profesinio gyvenimo sėkmė. Kita vertus, A.Yurchak parodo, kaip žmonės, ypatingai jaunimas, privalomas į bet kokią tekstą ar oficialią kalbą įtraukti ideologines sąvokas, teiginius, citatas iš partijos narių kalbų perinterpretuodavo ir suteikdavo jiems savus prasminius turinius.¹¹³ Į A.Yurchak nurodo ir V.Ivanauskas kalbėdamas apie *vykdymo pokytį* („performative shift“): „(...)kai demonstruojant nemažėjantį dėmesį ideologinėms taisyklėms, ritualams ir planams, kasdieniniu lygmeniu didėja jų interpretacija (...)“¹¹⁴ Todėl bandymas sukurti „naują sovietinį žmogų“ žlugo, bet tuo pat metu toks prasminis dviprasmiškumas leido išlaikyti sistemos stabilumą. Šiuo atveju norėtusi prisiminti ir ironišką S.Žižeko teiginį, kad komunistinio režimo paradoksalumas slypėjo tame, kad, jeigu žmonės ideologiją būtų priėmę pažodžiui, sistema būtų griuvusi labai greitai.

Tokia situacija taip pat verčia prisiminti ir P.Sloterdijko aprašytą ciniškos asmenybės tipą. Cinizmas jo suprantamas kaip tam tikra psichologinė būseną, išstinkanti susidūrus su beprasmiškumu, bet kokių vertybių niveliacija. Nepaisant tokio drastiško suvokimo, elgiamasi taip, tarsi nieko nebūtų įvykę. Puikiai suvokiamas konkrečių elgesio modelių beprasmiškumas, tačiau jie nekeičiami. Atsiranda neįveikiama riba tarp to, kas žinoma, ir to, kas daroma. Kiekvienas tokiu būdu save apgaudinėjantis individas intuityviai žino apie savo elgesio ciniškumą, bet tai ignoruoja. F.Nietzsche tokį individą įvardintų kaip nihilistą. Kurį laiką individas tampa absoliučiu „nieku“, kadangi senojo „aš“ jau nebeturi, o naujojo dar neturi. Šiuo atveju galima kalbėti ir apie moralinį reliatyvizmą, kuris, teigiama, yra vienas iš esminių

¹¹⁰ Putinaitė, N. Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007, p. 25

¹¹¹ Degutis, M. Lietuvos Politinė kultūra visuomenės kaitos sąlygomis, 2002, p. 49-69. Politinė kultūra ir visuomenės kaita, A.Jankauskas (sud.) [i.e. Kaunas]: Naujasis lankas, 2002, p.61

¹¹² Šutinienė, I. et al. Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys. Vilnius: Eugrimas, 2003, p.48

¹¹³ Yurchak, A. Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation. Oxford: Princeton University Press, 2006, p. 504

¹¹⁴ Ivanauskas, V. Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis. Politologija, Vilniaus universitetas, Nr.4, 2010, p.65

pokomunistinių visuomenių, įskaitant ir jaunimą, bruožų. Šis moralinis reliatyvizmas laikomas lemiančiu ir aukštą korupcijos lygį pokomunistinėse šalyse.¹¹⁵ Kaip rodo tyrimai, korupcija Lietuvoje yra didžiulė problema.¹¹⁶ R.Žiliukaitė analizuodamas šiandienos jaunimo vertybines nuostatas taip pat pastebi, kad jaunam žmogui nėra būdingas tam tikras konkretus vertybių rinkinys. Jaunimas yra labiau linkęs pateisinti tokius poelgius kaip pašalpos gavimą neturint tam teisės, važiavimą viešuoju transportu be bilieta.¹¹⁷ Jiems taip pat būdingas menkas solidarumo jausmas, kuris, teigiama, sąlygoja menką politinį dalyvavimą, labdaringą veiklą.

Šiuo atveju galime išskirti dar vieną problemą. Marksistine – leninistine ideologija tikėta nebuvo, tačiau lygiai taip pat netikima/nepasitikima ir demokratija. Demokratija ir sovietiniais laikais nebuvo kažkas nepažįstamo. 1936 m. konstitucija buvo įvardinta „demokratiškiausia pasaulyje“. Atsivertus „Mokslinio komunizmo“ vadovėlių demokratijos sąvoka rastume taip pat dažnai. Pavyzdžiui, proletarinė demokratija, teigiama, yra „(...) milijoną kartų demokratiškesnė už bet kurią buržuazinę demokratiją.“¹¹⁸ Arba: „ (...) „grynosios“ demokratijos nėra ir negali būti visuomenėje, susiskaldžiusioje į klases su priešingais interesais, (...)“¹¹⁹ Demokratija buvo, ir daugeliu atveju tebėra, tik ideologinis konstruktas, kurio praktinis įgyvendinimas laikomas fikcija. I.Koroleva ir R.Rugule kalbėdamos apie Latvijos situaciją demokratiją įvardija ją esant abstrakčia vertybe bei teigia, jog, nors latviai demokratinę valdymo formą laiko vertinga, tačiau mano, jog praktinis jos įgyvendinimas yra neįmanomas. Demokratija - „abstrakti vakarietiška vertybė“.¹²⁰ Šį reiškinį M.Degutis, remdamasis R.Mertonu, įvardijo kaip savitą ritualinės adaptacijos formą, kai žmonių elgesys tampa savitiksliu.¹²¹

Socialinio pasitikėjimo problema tranzitologijos studijose užima itin svarbią vietą. Akcentuojama, kad pokomunistinėse valstybėse vyrauja patologinis nepasitikėjimas valstybe, valdžia ir apskritai nepažįstamais žmonėmis. Pastaroji problema nurodo į pilietinės visuomenės nesusiformavimą, kadangi

¹¹⁵ Pollack, D. (ed.) Political culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies. Aldershot [u.a.]: Ashgate, 2003, p.13

¹¹⁶ Corruption perception index. Prieiga per internetą:

<http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results>

¹¹⁷ Putinaitė, N. Nenutrūkusi styga: Prisaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007, p.13

¹¹⁸ P.Fedosejevas et al. Mokslinis komunizmas. Vilnius: Mintis, 1973, p.178

¹¹⁹ P.Fedosejevas et al. Mokslinis komunizmas. Vilnius: Mintis, 1973, p.178-179

¹²⁰ Koroleva, I., Rungule, R. Latvia: democracy as an abstract value. In: Klingelmann, H.D., Fuchs, D., Zielonka, J. (eds.) Democracy and Political Culture in Eastern Europe. New York: Routledge, 2006, p.234

¹²¹ Degutis, M. Lietuvos Politinė kultūra visuomenės kaitos sąlygomis. Politinė kultūra ir visuomenės kaita, A.Jankauskas (sud.) [i.e. Kaunas]: Naujasis lankas, 2002, p.61

socialinis pasitikėjimas, tolerancija, solidarumas yra vieni svarbiausių pilietinės visuomenės požymių. Daugiau pasikliaujama privačiais ryšiais, šeimos ratu. Pasak P.Sztompka'os, tai lemia, kad nuolatinis „ėjimas prieš sistemą“, bandymas rasti spragų įstatymuose visuomenėje tampa norma, o ne išimtimi: „(...) daugelis žmonių siekia savo privačių tikslų „nepaisant sistemos“, o ne „per sistemą.“¹²²Tą pačią mintį tik šiek tiek kitais žodžiais yra išsakiusi ir N.Putinaitė: „Užuot pasitelkęs legalias priemones, jis pirmiausiai ieškos būdų jų išvengti, užuot mėginęs taisyti esamos tvarkos negeroves, jis bus linkęs paremti alternatyvių tvarkų kūrimą.“¹²³Jeigu atsirastų galimybė ką nors „sisikombinuoti“, pasinaudoti tarnybine padėtimi, tai pasitaikiusia proga bus nedvejojant pasinaudota. Vagystė šiuo atveju net nelaikoma vagyste. Toks taisyklių nepaisymas visuomenės priimamas kaip vertybė, kaip tai, kas žmogų padaro vertu pagarbos.

Visuomenės atomizacija, nesugebėjimas burtis į visuomenines organizacijas savita forma pasireiškia ir savo kaip mokesčių mokėtojų pareigų nevykdymu. Kodėl aš turiu sąžiningai mokėti mokesčius, jeigu kiti to nedaro? Ar atsiradus galimybei nemokėtumėte mokesčių: „Be abejo, o kodėl gi ne. Visi tu naudojasi.“¹²⁴Be to, vogti iš valstybės niekada nebuvo kažkas nederamo. Manoma, jog vyriausybė, biurokratija yra itin korumpuota, tad mokesčius mokėti vengiama manant juos vis tiek būsiant pasisavintais ir nepasiekiančiais eilinio žmogaus: „Jeigu pasitaikytų galimybė nemokėti mokesčių? Taip visuomet. Todėl, kad valstybė yra didžiausias vagis.“¹²⁵ Mokesčių vengimą taip pat įtakoja socio-psichologiniai faktoriai. Jeigu visuomenėje mokesčių vengimas ne išimtis, o „rutina“, tai ir individualus asmuo nekankinamas didelių sąžinės priekaištų dažniau imsis šios veikos: „nėra tokios nuostatos, kad [nesumokėjusį] žmogų labai smerktų kiti“ arba: „Mūsų tokia tauta. Jinai visada, kada išleidžia įstatymą, ieško kaip jį apeiti. Čia visi taip.“¹²⁶ Manant, kad toks elgesys daugiau ar mažiau yra įtakotas gyvenimo sovietiniais metais, tokie postulatai kaip „Komunizmas yra visuomenė, kuri jungia aukštą ekonomikos, mokslo ir technikos išsivystymo lygį su visapusišku pačių žmonių išsivystymu, materialinį suklestėjimą –

¹²² Sztompka, P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*, 2000, vol. 3, no. 4, p. 156

¹²³ Putinaitė, N. Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007, p. 208

¹²⁴ Vyras, vidurinis išsilavinimas, 38 m., Vilnius. R.Žiliukaitė, R., et.al., Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006, p.219

¹²⁵ Vyras, aukštasis išsimokslinimas, 47 m., Vilnius R.Žiliukaitė, R., et.al., Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006,p.219

¹²⁶ Moteris, vidurinis išsilavinimas, 50 m., miestelis X. R.Žiliukaitė, R., et.al., Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006, p.219

su doroviniu asmenybės atsinaujinimu. Komunizmas yra santvarka, kurioje pilnai atsiskleidžia laisvo žmogaus gabumai ir talentai, geriausios jo savybės“,¹²⁷ arba: „Komunizmas, įsigalėjęs pasauliniu mastu, padės tautoms susiliesti į vieningą brolišką darbo šeimą, pašalinti valstybines sienas, o paskui ir išnykti nacionaliniams skirtumams. Komunizmas užtikrins amžiną taiką žemės rutulyje.“¹²⁸ kelia net ne šypsena, o juoką.

Kita vertus, būtina pastebėti, kad socialinis pasitikėjimas siejamas su ekonomikos išsivystymo lygiu šalyje. Ekonominis saugumas kaip vienas iš svarbiausių pilietinės kultūros prielaidų: „(...) ekonominis (...) saugumas gali padidinti tarpusavio pasitikėjimą ir individualiu, ir bendruomenės lygiu net ir gilių pilietinių tradicijų neturinčioje šalyje.“¹²⁹ Tačiau pagal R.D. Putnam, būtent pilietinė visuomenė lemia stiprios ekonomikos susiformavimą: „(...) pasitikinčios visuomenės yra ekonomiškai efektyvesnės dėl sugebėjimo kooperuotis ir dėl mažesnių sandorių kaštų.“¹³⁰ Vadinasi, atsiduriame ydingame rate: nėra stiprios bendruomeniškumo pajautos, nėra stiprios ekonomikos, nėra stiprios ekonomikos, nėra stiprios bendruomeniškumo pajautos.

P.Sztompka nepasitikėjimo pokomunistinėse šalyse atsiradimą aiškino keturiais veiksniais:¹³¹

1. Dėl po senojo režimo žlugimo atsiradusio chaoso, disorientacijos, pakitusios tvarkos, gyvenimo būdo.
2. Atsiradusiomis naujomis galimybėmis gyvenime, proga pakelti socialinį statusą, užsidirbti, įgyti galios – atsiranda didžiulė konkurencija.
3. Netikėtai dingusi nuolatinė kontrolė įvairiose gyvenimo srityse.
4. Politinio elito nesugebėjimas (nenoras) laikytis savo pažadų.
5. Netikrumas dėl ateities. Tai, ar tarp žmonių atsiras pasitikėjimas priklauso nuo to, kaip jie įsivaizduos gyvenimą ateityje.

¹²⁷ Fedosejevas, P. et al. Mokslinis komunizmas. Vilnius: Mintis, 1973, p.224

¹²⁸ Ten pat

¹²⁹ Ramonaitė, A. Pilietinės kultūros formavimosi prielaidos ir perspektyvos: socialinio pasitikėjimo raiškos analizė. Politinė kultūra ir visuomenės transformacija. Jankauskas, A. (sud.). Vilnius, Kaunas: Naujasis Lankas, 2002, p. 85

¹³⁰ Ten pat

¹³¹ Sztompka, P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. European Journal of Social Theory, 2000, vol. 3, no. 4, p. 174

Pasak jo, Lenkija posocialistinių šalių kontekste yra išskirtinė tuo, kad šioje šalyje sutelkiant visuomenę nepaprastai svarbų vaidmenį suvaidino religija. Karolio Voitylos išrinkimas popiežiumi labai pakeitė visuomenėje vyraujančias nuotaikas. Kilo didžiulė nacionalinio pasididžiavimo, solidarumo banga.¹³²

P.Sztompka viena iš socialinio pasitikėjimo augimo priežasčių įvardija kartų pasikeitimą. Jaunoji karta neprisimena ar iš viso neturi tiesioginės gyvenimo sovietiniais metais patirties. Ji nėra išgyvenusi nestabilumo, nesaugumo situacijų atsirandančių dėl staigių įprastos gyvenimo tvarkos pokyčių. Jų pasaulis yra pakankamai stabilus, nuspėjamas ir saugus. Būtent netikrumas dėl ateities laikomas esmine priežastimi lemiančia deviacinį elgesį, didžiulį tarpusavio nepasitikėjimą, „stiprios rankos“ politikos siekį ir t.t. Tačiau užbėgant už akių ir pasinaudojant fokus grupių tyrimo metu surinktais duomenimis norėtųsi perpasakoti vienos iš dalyvių žodžius: „Tada buvo gyventi geriau, nes tada jauni žmonės turėjo ateitį.“(Kirpėjos specialybė). Galima teigti, kad tam tikra prasme šiandien netikrumas dėl ateities yra net didesnis negu buvo tada.

Teigiama, kad: „Revoliucinga ambicija kardinaliai atsiriboti nuo praeities niekada nebuvo realizuota (...) nauja tvarka buvo kuriama ne ant socializmo nuolaužų, bet iš šių nuolaužų.“¹³³ „Neturėti moralinės akistatos su sovietmečiu šiandien reiškia gyventi taip, tarsi nieko nebūtų nutikę, (...)“, - akcentuoja N.Putinaitė.¹³⁴ P.Sloterdijk šiuo atveju sakytų, jog noras gyventi iliuzija begalo stiprus, tačiau iliuzijos iliuziškumo suvokimas dar stipresnis. Bet kokia užuomina apie puoselėjamų idėjų beprasmiškumą prilygsta atviro nervo dirginimui. V.Tismaneanu savo ruožtu prabilų apie politinius mitus bei pabrėžtų, kad: „Gamta nemėgsta tuštumos, taip pat jos nemėgsta ir pokomunistinės visuomenės.“¹³⁵ Todėl kyla klausimas: pokomunizmas – praeitis ar esamybė?

Šis klausimas aktualus ir dėl sąvokų „posovietinis“ bei „pokomunistinis“ problemiškumo. Tai puikiai atskleidžia I.Matonytė, kuri teigia, kad „posovietinis“ nurodo į tam tikrą pareinamąjį laikotarpį.

¹³² Sztompka, P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*, 2000, vol. 3, no. 4, p. 157

¹³³ Bruszt, L., Stark, D. *Post-Socialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p.56, cit.pg. Poblocki, K. The Economics of Nostalgia: Socialist Films and Capitalist Commodities in Contemporary Poland. In: *Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989*. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.), 2008, p.181

¹³⁴ Putinaitė, N. *Nenutrūkusi styga: Pristatymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007, p. 209

¹³⁵ Tismaneanu, V. *Išsivadavimo fantazijos. Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*. Vilnius: Mintis, 2003, p.74-75

V.Laurėnas žodį „posovietinis“ taip pat siūlo keisti sąvoka „posovietinė kaita“.¹³⁶ Kitu atveju šis periodas tampa pernelyg neapibrėžtas, konceptas įgauna determinuojančio, stereotipinio požiūrio į konkrečias šalis pobūdį. Apskritai, sąvokos „pokomunistinis“, „posocialistinis“ bei „posovietinis“ viešojoje erdvėje įprasta vartoti kaip sinonimus. Tačiau ekvivalencijos ženklą tarp jų dėti nederėtų. „Pokomunistinis“ yra geopolitinė sąvoka, „posocialistinis“ – sąvoka, kuri paprastai pasitelkiama ekonomikoje. „Posovietinis“ – dažniausiai antropologų vartojamas terminas nurodantis į tam tikrą psichologinę būseną, vertybines orientacijas ir, itin svarbu, krizinį laiką.¹³⁷ Šio darbo kontekste ši sąvoka tinka labiausiai.

Kita vertus, A.Yurchak pastebi, kad daugelis akademikų bei žurnalistų apie sovietinį socializmą rašo remdamiesi prielaida, kad socializmas buvo „blogas“, „nemoralus“ bei „primestas“ ir kad dėl to Sovietų Sąjungos žlugimas buvo neišvengiamas.¹³⁸ Šioje vietoje verta prisiminti anksčiau aptartus „didžiuosius naratyvus“ apie nuolatinę rezistenciją, kasdien vykstantį pasipriešinimą okupantams. Kritiškai atsiliepiama ir apie kitą kraštutinumą - *homo sovieticus* sąvoką, kuri nurodo į situaciją: „Kai mąstymas, sveikas protas ir padorumas nuolatos paneigiami, tada asmenybė yra suluošinama ir žmogaus gebėjimas kritiškai mąstyti sunaikinamas arba iškreipiamas. Tiesą ir melą skirianti riba sėkmingai sunaikinama...Išauklėtas tokioje aplinkoje, baugštus ir neturintis jokios intelektualinės iniciatyvos, *homo sovieticus* niekada negali būti daugiau negu partijos idėjų ir šūkių ruporas, jis nebepanašus į žmogų – jo vidus tuščias ir užpildomas tuo, ko reikalauja partijos politika.“¹³⁹ Gimsta asociacijos su J.Orwelo „1984 - ais“ bei „tiesos ministerija“. Toks *homo sovieticus* paveikslas, K.Markso žodžiais tariant, yra „klaidingos sąmonės“ pavyzdys.

Apskritai, A.Yurchak pozicija yra jau minėtųjų N.Putinaitės bei V.Tismaneanu idėjų kritika, kuri taip pat nukreipia ir į pakankamai stereotipinius teiginius apie priverstinį kasdienį susidvejinimą, jo žodžiais tariant „socialinę šizofreniją“, nuolatinį „gyvenimą mele“. Šio autoriaus idėjos įdomios dėl to, kad jis atsiriboja nuo oficialaus diskurso ir siekia išsiaiškinti, koks yra pačių žmonių požiūris į sovietinę ideologiją, savo gyvenimą sovietiniais metais. A.Yurchak tarp 1950-1980 metų išskiria dvi kartas:

¹³⁶ Laurėnas, V. Normalios politikos genezės atvejis: Lietuvos politinės sociologijos studija: monografija. Klaipėda: Klaipėdos universiteto I-kla, 2001, p.112

¹³⁷ Matonytė, I. Posovietinio elito labirintai. Vilnius: Knygiai, 2001, p. 27-32

¹³⁸ Yurchak, A. Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More. Comparative Studies in Society and History, vol. 45, no. 3, 2003, p.482

¹³⁹ F.Ellis 1998, p. 208, cit.pg. Yurchak, A. Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More. Comparative Studies in Society and History, 2003, vol. 45, no. 3, p. 482

vyresniąją kartą įvardijamą „šešiasdešimtųjų“ ir jaunesniąją - „paskutinę sovietinę kartą“. Pastarajai kartai A.Yurchak priskiria 1950-1970 metais gimusius žmones. „Šešiasdešimtųjų“ kartos atstovai yra 10-20 metų vyresni negu „paskutinė sovietinė karta“. Tačiau šioje vietoje vėlgi išryškėja problema, kad su šia karta akademinėje literatūroje požiūrių į sovietinius laikus tyrimai ir išsenka. Šiuo darbu siekiama šią spragą nors šiek tiek sumažinti.

Tėvų-vaikų ryšys ypatingai akcentuojamas klasikinėje politinei kultūrai skirtoje literatūroje, pavyzdžiui, P.Lazersfeldo. Tačiau šeimos modelis nuo to laiko itin pakito. Nebeegzistuoja toks paternalizmas, kuris leistų teigti, kad: „Tarp vyro ir žmonos egzistuojantis beveik visiškas sutarimas yra vyrų dominavimo politinėse situacijose rezultatas.“¹⁴⁰Tas pat taikoma ir sūnums bei dukterims. Tačiau su P.Lazersfeldo teiginiu, jog jauni merginos ir vaikinai: „Nei labai domėjosi rinkimais, nei kreipė daug dėmesio į rinkimų kampaniją. Abu atiduodami pirmuosius savo balsus rėmėsi šeimos tradicija(…)“¹⁴¹sutiktų šiandieninės politinės psichologijos atstovai pabrėžiantys, kad „politika nėra ta sritis, kurioje reiškiasi jaunatvinis maištas.“¹⁴² Kita vertus, kiek ilgai ši partinė identifikacija, A.Campbello žodžiais kalbant, truks, jau kitas klausimas. Iš racionalaus pasirinkimo teorijos perspektyvos žiūrint, tokio pobūdžio teiginiai yra pakankamai ginčytini. Apskritai, racionalaus pasirinkimo ir politinės kultūros teorijos gali būti laikomos viena kitos antipodais. Žinoma egzistuoja nemažai teorijų (pvz., A.Wildavsky'io sociokultūrinės teorija) siekianti apjungti abiejų polių principus.

Taip pat pabrėžiama egzistuojant ryšį tarp socialinės grupės ir politinių nuostatų. Verta prisiminti puikiai žinomą P.Lazersfeldo mintį, kad: „(...) balsavimas yra išskirtinai grupinė patirtis. Žmonės, kurie dirba, gyvena ar žaidžia kartu yra linkę balsuoti už tuos pačius kandidatus.“¹⁴³Tačiau kalbant apie socialines grupes neišvengiamai tenka paliesti ir socioekonominio statuso temą. Teigiama, kad vaikų iš tėvų paveldimas socioekonominis statusas lemia politinių pažiūrų supanašėjimą.¹⁴⁴Šiuo atveju vaikams

¹⁴⁰ Lazarsfeld, P. The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign. New York: Columbia University Press, 1948, p.141

¹⁴¹ Lazarsfeld, P. The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign. New York: Columbia University Press, 1948, p.142

¹⁴² Sears, D.O. et al. Oxford Handbook of Political Psychology. Oxford: Oxford University Press, 2003, p.77

¹⁴³ Lazarsfeld, P. The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign. New York: Columbia University Press, 1948, p. 137

¹⁴⁴ Quintelier, E. et al. Parental Influence on Adolescents' Political Participation. A Comparison of Belgian, Canadian and Romanian Survey Data. Paper presented at the international Conference on Political Socialization. Orebro Universitet, Sweden, October 8-10, 2007, p.4

sąmoningai nėra diegiamos kokios nors konkrečios vertybės, bet jie auga tam tikromis aplinkybėmis, kurios ir lemia pažiūrų susiformavimą: „(...) asmens politinis mąstymas priklauso nuo jo visuomeninės padėties. Visuomeninės charakteristikos nulemia jo politines preferencijas.“¹⁴⁵ A. Westholm ir R.G. Niemi teigimu, analizuojant partinės identifikacijos perdavimo tėvų vaikams mechanizmą būtina atsižvelgti į konkrečią politinę kultūrą, kurioje šis procesas vyksta. Vienose šalyse vaikai iš tėvų perima partines orientacijas sėkmingiau negu kitose.¹⁴⁶

Tėvų ir vaikų nuomonių panašumas tam tikrais klausimais taip pat priklauso nuo gyvenimo tarpsnio. Požiūrių panašumas siejamas ne su socializacijos procesais, bet su socialinio statuso panašumu.¹⁴⁷ Laikantis šios mąstymo krypties, vaikams augant, įsitraukiant į darbo rinką, patiems susilaukiant atžalų tėvų ir vaikų nuostatos ima įgauti vis daugiau panašumų. Paauglystėje ir ankstyvoje jaunystėje požiūriai dažnai keičiasi, bet vėlesniuose amžiaus tarpsniuose jie paprastai lieka stabilūs. Keliamos ir priešingo pobūdžio hipotezės: vaikui augant jis tolsta nuo tėvų, socializuojamas į naujas grupes. Dėl to laikui bėgant tėvų ir vaikų nuostatos pamažu ima vis labiau skirtis.¹⁴⁸ Kita vertus, tėvų nuostatų perimamumo laipsnis, t.y., socializacijos sėkmė labai priklauso ir nuo aplinkybių, kuriomis ji vyksta. Vyraujant socialinio, ekonominio, politinio nestabilumo sąlygoms tėvų kaip socializacijos šaltinio įtaką įrodyti tampa pakankamai sunku.¹⁴⁹

Be to, kyla klausimas, koks yra atminties ir politikos santykis. Tai, kad tarp kolektyvinės atminties ir politinės socializacijos esama ryšio, literatūroje užsimenama pakankamai dažnai. Pavyzdžiui, J.K. Olick teigimu kolektyvinei atminčiai skirtos analizės gali būti laikomos politinės kultūros studijų dalimi, kadangi jų objektas yra susijęs su kultūros įtaka politiniam elgesiui. Tačiau šiuo atveju politinė kultūra turi būti suprantama ne kaip subjektyvių vertybių ir požiūrių visumą, bet kaip „simbolinė visų socialinių

¹⁴⁵ Lazarsfeld, P. *The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press, 1948, p.27

¹⁴⁶ Westholm, A., Niemi, R.G. *Political Institutes and Political Socialization: A Cross-National Study*. *Comparative Politics*, vol. 25, no.1, 1992, p. 25

¹⁴⁷ Glass, J., Bengston, V.L., Dunham, C.C. *Attitude Similarity in Three Generation Families: Socialization, Status, Inheritance, or Reciprocal Influence?* *American Sociological Review*, vol. 51, no. 5, 1986, p.695

¹⁴⁸ Glass, J., R.B. Miller. *Parent-Child Similarity Across the Life Course*. *Journal of Marriage and Family*, 1989, vol. 51, no. 4, p. 992

¹⁴⁹ Jennings, M.K. et al. *Politics Across Generations: Family Transmission Reexamined*. Institute of Governmental Studies. Paper WP2001-15, 2001.

situacijų dimensija.“¹⁵⁰ Dėl to politinės kultūros negalima iširti, nustatyti ar įvertinti naudojant statistines apklausas. Ji turi būti stebima ir interpretuojama kaip kultūra, t.y., iš jos pačios perspektyvos neprimetant vertinimų iš šalies. Tai pastebi ir J.W.Müller teigdamas, kad „atmintis tam tikru laipsniu ir yra politinė kultūra.“¹⁵¹ Tokioje J.K.Olick pozicijoje galima įžiūrėti nuorodą į tam tikrą kultūrinės antropologijos formą, į jai būdingus lauko tyrimus. Gimsta asociacijos su K.Levi-Strausso „Laukinių mąstymu“.

V.Sapiro į atminties ir socializacijos ryšį žvelgia kitu kampu. Akcentuojamas manipuliavimas atmintimi siekiant politinių tikslų, t.y., kalbama apie atminties politiką. Socializacija laikoma pagrindiniu šios manipuliacijos įrankiu: „(...) kolektyvinė atmintis nėra vien tik viešuose dokumentuose pateikiamos kultūrinės reprezentacijos; jos tampa kolektyvine atmintimi tik tada, kai yra išmokstamos ir integruojamos į individo atmintį bei įremina įvykius. Integracijos procesas yra politinės socializacijos reikalas.“¹⁵² Nors G.Almond bei S.Verba apie politinę kultūrą kalbėjo kaip apie homogenišką reiškinį, bet pamažu įsitvirtino nuostata, kad reikia kalbėti ne apie vienalytę politinę kultūrą, bet apie sub-kultūras, pavyzdžiui masių ir elito. Tokios pat nuostatos vyrauja ir kalbant apie kolektyvinę atmintį. Kolektyvinė atmintis nėra homogeniška ir negali būti sutapatinta su visa visuomene, kadangi M.Halbwachso žodžiais tariant „egzistuoja tiek kolektyvinių atminčių, kiek subgrupių visuomenėje“. Tad atmintį kaip visuotinį reiškinį būtų tiksliu įvardinti socialinės atminties sąvoka.

N.Putinaitė teigia: „Posovietinėje visuomenėje atsinaujinimo neretai tikimasi iš „natūralios“ kartų kaitos, o ne iš moralinės ataskaitos su sovietine praeitimi. Tokiame požiūryje esama pagrindo, tačiau jis apsiriboja tuo, kad naujoji karta neturės asmeninių prisiminimų apie „senąjį gyvenimą“ ir jame patirtą savo asmeninę laimę. Tačiau veikimo tikrovę ir vertinimo įpročius ji gali perimti ir be asmeninės patirties.“¹⁵³ Paskutinis sakinyš šiuo atveju nurodytą į netiesioginę socializaciją. Remiantis G.Almond bei S.Verba, šeima įtakoja individo charakterio formavimąsi, o tam tikri charakterio bruožai savo ruožtu veikia politinę kultūrą. Tėvai yra vieni pirmųjų autoritetų, kuriuos pripažįsta vaikas. Tačiau būtų didelė klaida jaunimą laikyti tik pasyviu recipientu. Pripažįstama, kad jaunas žmogus socializacijos procese pats

¹⁵⁰ Olick, J.K. Collective Memory: The two Cultures. Sociological Theory, , vol. 17, no. 3, 1999, p. 336-337

¹⁵¹ Müller, J.W. Memory and Power in Post War Europe. United Kingdom: Cambridge University Press, 2004, p. 26

¹⁵² Sapiro, V. Not Your Parents Political Socialization: Introduction for a New Generation. Annu. Rev. Polit. Sci., 2004, no. 7, p.11

¹⁵³ Putinaitė, N. Nenutrūkusi styga: Pristaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007, p. 234

vaidina aktyvų vaidmenį. Kalbama apie visą gyvenimą trunkančią socializaciją ir tėvai neretai perima savo vaikų idėjas, o ne atvirkščiai.

Dabartinė pokomunistinėse šalyse užaugusiai kartai individualumas, galimybė laisvai spręsti ir rinktis pačiam yra laikomos pamatinėmis vertybėmis. Tai ypač susiję su vartojimu, nes būtent vartojimas tapo neatsiejamu nuo savirealizacijos. Laisvė - tai visų pirma vartojimo laisvė. Mintis apie gyvenimą deficito sąlygomis šiandieniniam jaunimui prilygsta košmarui: „(...) egzaltuotos darbo didvyrių biografijos šiandien visose srityse užleidžia vietą vartojimo herojams”, - teigia J.Baudrillard.¹⁵⁴Tėvus ypatingais paversdavo darbas, vaikus – vartojimas.

Nors palankaus požiūrio į paternalizmą tendencijos silpsta, tačiau Ch.Walker ir S.Stephenson duomenimis moldavų, lenkų jaunimo tarpe stabilumas vis dar vertinamas.¹⁵⁵Nors jaunimas augo nežinodamas, kas yra socialistinė santvarka, tačiau, bent jau kalbant apie Moldaviją, požiūris į valstybės kaip turinčios rūpintis piliečių gerovę vaidmenį išliko: „(...) jie nesistengia kovoti už tai, ko jie nori; jų teigimu, kiti turi padaryti tai už juos – suaugusieji.“¹⁵⁶ Vyrauja nepasitikėjimas valdžios institucijomis bei įsitikinimas, kad jaunas žmogus nieko negali pakeisti: „Net jeigu išsakysiu savo nuomonę per radiją, tai neturės jokios įtakos, nes vyriausybė visiškai nekreipia dėmesio į jaunus žmones. Vyriausybė sudaryta iš pagyvenusių žmonių, kurie nieko nedirba.“¹⁵⁷ Tačiau Moldavijos atvejo negalima laikyti reprezentuojančiu visų pokomunistinių šalių situaciją, ypatingai prisiminus, kad ši šalis priskiriama patrimoniniam išėjimo iš komunizmo modeliui. Tą patį galima pasakyti ir apie Rumuniją.

Tačiau, A.Ramonaitės teigimu, palankiausiai demokratiją Lietuvoje vertina 30–39 metų amžiaus žmonės. Kitoje darbo dalyje ši karta bus įvardina „paskutine karta, kuri dar prisimena“. Nors nepriklausomoje Lietuvoje užaugusi karta (20-29m.) teorinių faktų apie demokratinę režimą žino daug daugiau negu vyresnės kartos, tačiau tuo pat metu nėra demokratiškesnė už savo tėvų kartą. Jie taip pat linkę pritarti stipraus lyderio valdžiai. Lietuvoje palyginus sovietinių laikų vertinimą skirtingose amžiaus

¹⁵⁴ Baudrillard, J. Vartotojų visuomenė: mitai ir struktūros. Vilnius: Kitos knygos, 2010, p. 43

¹⁵⁵ Walker, Ch., Stephenson, S. Youth and social change in Eastern Europe and the former Soviet Union. *Journal of Youth Studies*, 2010, vol. 13, no. 5, p. 521

¹⁵⁶ Abbott, P., et al. Concepts of citizenship, social and system integration among young people in post-Soviet Moldova. *Journal of Youth Studies*, 2010, vol. 13, no. 5, p.592

¹⁵⁷ Abbott, P., et al. Concepts of citizenship, social and system integration among young people in post-Soviet Moldova. *Journal of Youth Studies*, 2010, vol. 13, no. 5, p.586

grupėse matomi ryškūs skirtumai.¹⁵⁸ Į sovietinius laikus negatyviau vertina karta, kuri dar prisimena „Smetonos laikus“ bei stalinistines represijas. Tačiau kritiškiausiai į sovietinį laikotarpį žiūri 15-19 m. jaunimas. Kita vertus, didžioji dalis apklaustųjų į klausimą, kaip jie vertina sovietinę praeitį, atsakyti iš viso nesugebėjo. Galima daryti prielaidą, kad net ir sugebėję tai padaryti, paklausti, *kodėl* sovietinius laikus jie vertina negatyviai, vargu ar būtų galėję pateikti atsakymą. Mokykloje išmokstami istoriniai faktai, tačiau kritinės gautos informacijos refleksijos trūksta. Tačiau svarbiausia tai, kad penktadalis 15-19 m. jaunimo nežino, ir ką reiškia demokratija.¹⁵⁹ Tačiau tokiu atveju reikšmės netenka ir palankus demokratijos vertinimas. Atrodo, kad pritariama tam, ko nesuprantama. Vėlgi, galima matyti, kad duomenys apie jaunimo ar jaunų suaugusiųjų nuostatas sovietinių laikų atžvilgiu yra itin skurdūs. A.Ramonaitė Lietuvos mastu yra vienintelė autorė analizavusi šį klausimą. Tačiau jos tyrimai nėra nuoseklūs, išsamūs bei sistemingi – ši tema nėra pagrindinis autorės interesų objektas.

1.2.2 Mokykla: sovietinių laikų vaizdavimas mokykliniuose vadovėliuose

Analizuojant socializacijos mokykloje bei nuostatų sovietinės praeities atžvilgiu santykį būtina aptarti, kaip sovietinis laikotarpis yra vaizduojamas posovietinėse šalyse išleistuose mokykliniuose istorijos vadovėliuose. Šiuo atveju būtų galima analizuoti ir istorijos didaktikos modelius bei jos problemas remiantis, pavyzdžiui, J.Rüssenu. Sovietinių laikų įvaizdis ir apskritai konkrečių įvykių samprata taip pat priklauso nuo to, kokia metodika remiantis istorinė medžiaga yra perteikiama ir kokio rezultato mokymo procese siekiama. Iki XVIII – XIX a. istorijos mokymas buvo siejamas su „*Historia est magistra vitae*“ principu. Vėliau vykusio istorijos scientifikacija savo ruožtu veikė ir istorijos didaktiką. Tačiau šio darbo tekste tai jau perteklinė tema.

Žlugus komunistiniam režimui vienas svarbiausių naujai susikūrusioms valstybėms atsiradusių uždavinių buvo naujų mokymo programų parengimas. Ypatingai daug problemų kėlė istorijos vadovėliai, kadangi: „Vadovėliai, visų pirma istorijos, atspindi valstybės strategiją, legitiminį pagrindą.“¹⁶⁰

¹⁵⁸ Ramonaitė, A. Ar jaunoji karta yra demokratiška? Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos aprūpinimo centras, 2008, p.4

¹⁵⁹ Ramonaitė, A. Ar jaunoji karta yra demokratiška? Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos aprūpinimo centras, 2008, p. 1

¹⁶⁰ Vyšniauskas, A. Rusijos įvaizdis lietuviškuose istorijos vadovėliuose. *Politologija*, T., 26, Nr.,2, 2002, p. 2

Kolektyvinės atminties kontekste istorijos vadovėliai itin svarbūs, nes būtent per susipažinimą su konkrečios grupės istoriją jaunas žmogus tampa tos konkrečios grupės nariu, identifikuojasi su ja.¹⁶¹ Vadovėliai gali tapti net ir tarptautinių konfliktų priežastimi. Pavyzdžiui, palestiniečių 2000 m. išleistuose vadovėliuose esančiuose žemėlapiuose Izraelio valstybė iš viso nebuvo nurodyta, o savižudžiai sprogdintojai vaizduoti kaip herojai.¹⁶² Tai – skirtingų atminčių susidūrimo pavyzdys. Tačiau vadovėlis visų pirma yra valstybei lojalių piliečių ugdymo įrankis. Tai itin taikliai aprašė E.Gellner pabrėžęs, kad išsilavinimas yra „modernios visuomenės reprodukcijos būdas“.¹⁶³ E.Gellner visuotinio švietimo atsiradimą susiejo su valstybės sąvoka. Šioje vietoje, vėlgi, negalima neprisiminti M.Foucaulto „Disciplinuoti ir bausti“ bei idėjos, kad šiuolaikinė mokykla yra sukonstruota „benthamiškojo“ panaptikono pavyzdžiu.

Analizuojant pokomunistinių valstybių istorijos vadovėlių turinį visų pirma verta atkreipti dėmesį ne į juose formuojamą Rusijos įvaizdį, Antro Pasaulinio Karo įvykių vaizdavimą, bet į socializmo apibrėžimą. A.Dimou gilindamasi į Vokietijos istorijos vadovėlių turinį parodo, kad juose pateikiama pernelyg „rusifikuota“ socializmo samprata.¹⁶⁴ Ši tendencija būdinga ir kitoms posovietinėms valstybėms, tarp jų ir Lietuvai. Vokietija šiuo atveju yra išskirtinė, kadangi po karo šioje šalyje buvo įdiegta nauja švietimo sistema, kuria siekta naikinti ilgus metus tendencingai diegtos nacistinės ideologijos žmonių protuose pėdsakus. Pokomunistinėse valstybėse nieko panašaus padaryta nebuvo.

Pasak A.Dimou, susitelkiama išskirtinai ties socializmo interpretacija vyravusia SSRS, o šių idėjų tarptautinė raida lieka nepaminėta. Paradoksalu tai, kad rusiškas socializmas iš viso nelaikomas socializmu.¹⁶⁵ Apie socializmą kalbama išskirtinai politinės istorijos, Sovietų Sąjungos vykdytos politikos kontekste, tačiau itin retai užsimenama, arba iš viso neužsimenama, apie socializmą kaip intelektualinį judėjimą, nepateikiama informacijos apie marksizmo idėjas, trijų internacionalų veiklą. Sovietinė praeitis pateikiama itin fragmentiškai. Konkretūs įvykiai interpretuojami kaip monados jiems nepateikiant jokio išsamesnio konteksto. Nemažai sakinių suformuluoti taip, kad juos galima suprasti itin dviprasmiškai.

¹⁶¹ Zerubavel, E. Social memories: Steps to the Sociology of the Past. *Qualitative Sociology*, vol.19, no.3, 1996, p. 290

¹⁶² Vyšniauskas, A. Rusijos įvaizdis lietuviškuose istorijos vadovėliuose. *Politologija*, T., 26, Nr.,2, 2002, p. 2

¹⁶³ Geller, E. *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius: Pradai, 1996, p. 55

¹⁶⁴ Dimou, A. *Changing Certainties?: Socialism in German History Textbooks*. In: Todorova, M. (ed.) *Representing communism: genres of representation*. New York: Columbia University Press, 2010, p. 294

¹⁶⁵ G.Mitrulevičius, „Ar buvo SSRS socializmas?“, <<http://www.lsd.lt>>

Analogiškus probleminius vadovėlių bruožus įvardija ir A.Vyšniauskas analizuodamas lietuviškus vadovėlius.¹⁶⁶ Autoriaus teigimu, vienas didžiausių istorijos vadovėlių trūkumų yra jų provincialumas, apsiribojimas tik nacionaline istorija, nesugebėjimas jos integruoti į visuotinės istorijos kontekstą ir tokiu būdu pateikti išsamų, vienyti istorijos vaizdą. Užsienio spaudoje taip pat pasirodo publikacijų, kuriose Lietuvos bei Latvijos ekspozicijos muziejuose, istorijos politika laikoma pernelyg nacionalistine. Vadovėlio kaip patriotizmo ugdymo priemonės samprata juose įvardijama anachronizmu.

Grįžtant prie socializmo klausimo, sunku rasti panašaus pobūdžio studijų, kaip socializmas (ir komunizmas) vaizduojamas lietuviškuose vadovėliuose. Juose daugiau susitelkiama ties Rusijos įvaizdžio analize. Tai būdinga tiek A.Vyšniausko bei V.Šepečio, tiek R.Trimako darbams. Dešimtos klasės visuotinės istorijos vadovėlyje galime rasti nemažai informacijos apie komunistų atėjimą į valdžią įvairiose Europos valstybėse, Kuboje, Kinijoje, taip pat, kad jose „Socializmas buvo kuriamas pagal SSRS pavyzdį (...)“¹⁶⁷, tačiau taip ir lieka neaišku, kas yra socializmas bei komunizmas, kuo jie skiriasi, ar yra panašūs. Kitaip tariant, tiek socializmas, tiek komunizmas yra pakankamai abstrakčios sąvokos. Atrodo, kad sudarant vadovėlius daryta prielaida, jog savaime aišku, kas yra socializmas ir komunizmas, tad pateikti papildomą apibrėžimą nebūtina.

Vis dėlto, rusiškų istorijos vadovėlių analizėse šios problemos aptarimui vietos yra skiriama. V.Kaplan parodo, kaip kito socializmo vaizdavimas vadovėliuose nuo SSRS žlugimo.¹⁶⁸ Skirtingi autoriai pateikia netapačius socializmo aprašymus. Socializmas kardinaliai atribojamas nuo bolševizmo, t.y., pateikiama negatyvi definicija – tai, kas socializmas nėra. Socializmas taip pat vaizduojamas kaip idealas, utopija ir visiškai atribojamas nuo politinio bei ekonominio konteksto. Dar kituose tekstuose socializmas tampa totalitarizmo sinonimu. Jis siejamas su represijomis, žudymais, karine jėga. Galima teigti, kad šis socializmo vaizdavimo variantas yra būdingas ir lietuviškiems vadovėliams. Paskutinėje rusiškų istorijos vadovėlių redakcijoje socializmas apibrėžiamas kaip tam tikra religijos forma leidusi mobilizuoti žmones

¹⁶⁶ Vyšniauskas, A. Pirmoji sovietinė okupacija ir genocidas Lietuvoje 1940–41 m. Konferencijos medžiaga. 2009 m. kovo 29 d. Prieiga per internetą: <<http://www.genocid.lt/centras/lt/272/a/>>

¹⁶⁷ Bakonis, E. Lietuva pasaulyje. Istorijos vadovėlis. Vilnius: Šviesa, 2007, p.86

¹⁶⁸ Kaplan, V. The Vicissitudes of Socialism in Russian History Textbooks. History and Memory, 2009, vol., 21, no. 2, p. 83-109. [žiūrėta 2011 m. liepos 5 d.] Prieiga per internetą: <https://muse.jhu.edu/journals/history_and_memory/related/v021/21.2.kaplan.html>

ir pajungti juos darbui taip siekiant ekonominio progreso. Šiuo atveju socializmas tampa „marksistiniu protestantizmu“ („Marxist Protestantism“) ir aiškinamas pasitelkiant M.Weberio terminiją.

Tačiau komunizmo bei socializmo reprezentavimo problemos negalima apriboti vien tik istorijos vadovėlių atveju. Išskiriamas ne vienas socializmo bei komunizmo supratimo būdas. Pavyzdžiui, kaip jau minėta, komunizmas tapęs totalitarizmo sinonimu. Prie tokios nuostatos susiformavimo prisidėjo dar K.Popper savo knyga „Atvira visuomenė ir jos priešai“, nereikia pamiršti ir H.Arendt įtakos. Komunizmas apibrėžiamas kaip paternalizmo išraiška, kuri nurodo į iki-modernią visuomenę, kuri yra pernelyg nesubrendusi, kad būtų pasirengusi veikti laisvai. Galiausiai komunizmas laikomas ir elito projektu, kurį vykdo elitinė nomenklatūros grupė priimdama strateginius sprendimus reikalingus skatinti visuomenės vystymąsi.¹⁶⁹ Ši pozicija turi panašumų su B.Moore pateikta stalinizmo kaip modernizacijos samprata.¹⁷⁰ Šiuo atveju galima prisiminti ir S.Webbo suformuluotą sovietinio komunizmo kaip naujos civilizacijos sampratą. Žinoma, tokį perspektyvinį žvilgsnį vadovėlyje pateikti vargu ar įmanoma.

Buvusių Jugoslavijos valstybių Slovėnijos bei Kroatijos išleisti istorijos vadovėliai perteikia analogišką mintį. Teigiama, kad juos skaitant susidaro įspūdis, kad komunistinis režimas buvo politiškai represyvus, ekonomiškai neefektyvus, o visuomenė jo visiškai nepalaikė.¹⁷¹ Tačiau apie komunistiniais metais dirbusius kūrėjus ar Jugoslavijoje plėtotą turizmą užsimenama labai nedaug. Vadovėliuose pirmenybė skiriama politinėms realijoms, o žinių apie socialinį, kultūrinį ir kasdienį to meto gyvenimą nepateikiama. Tačiau, vėlgi, nors tai tinka ir Lietuvos atveju, tačiau tuo pat metu reikia pastebėti, jog šiandien mokiniai Lietuvoje apie Rusijos istoriją apskritai gauna daug mažiau žinių, ypač apie ikisovietinio laikotarpio Rusiją.

Lietuviškuose istorijos vadovėliuose sovietiniam laikotarpiui priskiriamos išskirtinai negatyvios konotacijos. Д.Бебешки kalbėdamas apie vadovėlius Vengrijoje šią problemą taip pat pastebi. Nuo išskirtinai pro-komunistinės dialektikos pereita prie griežtai anti-komunistinių pažiūrų. Nuo vieno

¹⁶⁹ Kabakchieva, P. Rethinking Communism: Social Approaches to Comprehending "That Society" in Postcommunist Bulgaria. In: Todorova, M. (ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2009, p. 35-46

¹⁷⁰ Norkus, Z. Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu: mokslinė monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p.82

¹⁷¹ Vodopivec, P. Communism and Communist History in Slovenia and Croatian History Textbooks. In: Todorova, M. (ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2010, p.335-348

kraštutinumo pulta prie kito.¹⁷²Tačiau negalima tvirtinti, jog Lietuvos situacija atgavus nepriklausomybę būtų vaizduojama šviesiomis spalvomis. Atvirkščiai: „(...) kai vadovėlio puslapiuose skaitai apie privatizaciją, korupciją, ekonomikos kritimą, kriminalinę situaciją (...) tai nelabai jauti ir šiuolaikinio periodo pozityvumą.“¹⁷³ Žymiai pozityviau negu laikas atkūrus nepriklausomybę yra vaizduojamas tarpukaris, A.Smetonos valdymo periodas.

Galima analizuoti ne tik tai, kaip pokomunistinės šalys vadovėliuose savo patirtį inkorporuoja į visuotinės istorijos kontekstą, bet ir tai, kaip šios šalys yra vaizduojamos vakarų valstybėse leidžiamose mokymo priemonėse. A.Dimou pastebi, kad Rusija ir kitos posovietinės šalys vakarų šalių viešajame bei politiniame diskurse Europoje vis dar laikomi „kitais“.¹⁷⁴ Atrodytų, tarsi savaime suprantama, kad šios šalys perims vakarietiškas vertybes bei modernizacijos kelią. Tokio pobūdžio tendencijos matomos ir vadovėliuose. Informacija juose pateikiama per savitą „savęs šlovinimo“ perspektyvą. Demokratijai J.J.Linz ir A.Stepan žodžiais tariant, tapus „vieninteliu žaidimu mieste“ tarp vakarų ir rytų egzistavusi politinė skirtis išnyko, tačiau „sienos galvoje“¹⁷⁵ liko. Todėl prabylama apie savitos vakarietiškos eurocentrizmo formos atsiradimą: „(...) Rytų Europos nostalgiją turėtume laikyti *post-imperializmo simptomu*, simptomu augančio Vakarų Europos poreikio įkalinti Rytų Europą praeityje.“¹⁷⁶ Apie tokio pobūdžio nostalgiją yra kalbėjęs ir L.Donskis.¹⁷⁷

A.Dimou pateikią citatą iš vadovėlio „Wege in die Gechichte“: „Žmonėms šiose šalyse reikės nuveikti šį tą daugiau, negu tik prisivyti ekonomiškai. Daugelį metų didelė Europos dalis buvo jiems neprieinama ir jie negalėjo susipažinti su didžiąja Europos kultūros ir intelektualinio gyvenimo dalimi.

¹⁷² Курганова, М. История. Учебники. Без лжи и без пристрастия. Учителская газета, 2004, 16 марта. [žiūrėta 2011 m. liepos 13 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.ug.ru/archive/3307>>

¹⁷³ Vyšniauskas, A. Rusijos įvaizdis lietuviškuose istorijos vadovėliuose. Politologija, T., 26, Nr., 2, 2002, p. 20

¹⁷⁴ Dimou, A. Changing Certainties?: Socialism in German History Textbooks. In: Todorova, M. (ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2010, p.293-316

¹⁷⁵ Aliuzija į *Mauer im Kopf* („The wall in the head“) nurodančią į situaciją griuvus Berlyno sienai, kai iš rytų Berlyno atvykę žmonės ant savo mašinų (ypatingai, jeigu tai būdavo Tarbi) rasdavo tokių užrašų kaip: Ossie go home! Tačiau apie tokio pobūdžio susipriešinimą galima klabėti ir platesniu Europos mastu. Net ir praėjus 20 m.nuo komunizmo žlugimo Inculto dainavo dainą, kurioje skamba žodžiai: „*Yes Sir we are legal we are, though we are not as legal as you/No Sir we're not equal no, though we are both from the EU*“.

¹⁷⁶ Boyer, D.Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany. Public Culture, no. 18, 2006, p.36

¹⁷⁷ Donskis, L. Post-Imperialism. The Baltic Times. Spalio 12, 2011.[žiūrėta 2011 lapkričio 6 d.]Prieiga per internetą: <http://www.donskis.lt/p/lt/1/1_/822>

Jiems, Vakarų Europa įkūnijo laisvę ir finansinę gerovę. Jie norėjo visa tuo naudotis.¹⁷⁸ Kaip pastebi autorė, iš šio teksto nesunku suprasti, kad europietiškas šiuo atveju tapatinamas su vakarietišku europietišku ir išreiškia požiūrį, kad komunistinė Rytų Europa nepriklauso Europos kultūrai. Šiuo atveju galima prisiminti prieš keletą metų Švedijos mokyklose atliktą tyrimą.

2007 m. „Komunizmo nusikaltimų informacijos instituto“ (The Institute for Information on the Crimes of Communism)¹⁷⁹ atliktas tyrimas parodė, kad mokinių žinios apie komunizmo istoriją yra labai prastos – 90% apklaustųjų nežinojo, kas yra GULAG'as, o komunizmo aukų skaičius, manoma, neviršija 1 mln. Buvo manančių, kad tokių tėra vos 10 000. Tuo pat metu apie holokaustą, Auschwitzą išsamiai galėjo papasakoti 95% apklaustųjų. Tyrimu taip pat nustatyta, kad 40% jaunų švedų manė, jog komunizmas prisidėjo prie žmonių gerovės padidėjimo, o 22% komunizmą įvardijo demokratine valdymo forma.¹⁸⁰ Galima numanyti, kad panaši situacija egzistuoja ir kitose Vakarų Europos valstybėse.

Tačiau galima gilintis ne tik į tai, kaip buvusių SSRS respublikų ar sateličių istorijos vadovėliuose vaizduojama Rusija, bet, kaip apie šias valstybes kalbama rusiškuose vadovėliuose. Kokį Lietuvos įvaizdį susidaro Rusijos jaunimas? Į šį klausimą siekia atsakyti N.Šepetys ir padaro išvadą, jog konkrečios nuomonės remiantis vadovėliais susidaryti neįmanoma, nes Lietuvai, ir apskritai „Pribaltikai“ dėmesio skiriama nedaug, žinios pateikiamos fragmentiškai.¹⁸¹ Tačiau Lietuvos vardas dažniau minimas kalbant apie Molotovo-Ribentropo paktą. Šalių prisijungimo faktas pateikiamas labai atsargiai, vengiant „aštrių“ žodžių, teiginių. Pavyzdžiui, 2003 m. išleistame 9 klasės istorijos vadovėlyje Lietuva kartu su kitomis Baltijos valstybėmis minima tik kartą viename knygos poskyrių. Jį sudaro vos 16 eilučių.¹⁸² Taip pat trumpai užsimenama apie Lietuvos įsijungimą į SSRS sudėtį.

Itin daug dėmesio susilaukė Rusijos 2001 m. įvykdyta istorijos vadovėlių reforma.¹⁸³ Istorijos vadovėliai yra vieni iš politinės socializacijos priemonių. Tai ypač akivaizdžiai atsispindi per

¹⁷⁸ Dimou, A. Changing Certainties?: Socialism in German History Textbooks. In: Todorova, M. (ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2010, p. 306

¹⁷⁹ <<http://www.upplysningomkommunismen.se/?page=english>>

¹⁸⁰ <http://www.citypaper.ee/across_the_baltic_a_mission_to_raise_awareness_of_comunist_crimes/>

¹⁸¹ Šepetys, N. Lietuvos vaizd(avim)as šiuolaikiniuose Rusijos istorijos vadovėliuose. Lietuvos istorijos studijos, 2008, T., 22, p.160

¹⁸² История России. XX — начало XXI века. Учебник для 9 кл. Данилов А.А., Косулина Л.Г., Пыжиков А.В. <<http://www.alleng.ru/d/hist/hist160.htm>>

¹⁸³ Levintova, E., Butterfield, J. History education and historic remembrance in contemporary Russia: Sources of political attitudes of pro-Kremlin youth. Communist and Post-Communist Studies, no.43, 2010, p. 144

vadovėliuose aiškiai nužymėtą skirtį tarp B.Jeltsino ir V.Putino valdymo laikotarpių. B.Jeltsino valdymas pateikiamas kaip ekonominės bei politinės suirutės laikas. Tačiau šalies situacijos pateikimo forma kardinaliai keičiasi aprašant V.Putino prezidentavimo metus. Ypatingai akcentuojamas Rusijos teritorinis integralumas. Tai reiškiasi, pavyzdžiui, per palankų V.Putino vertinimą už jo veiksmus Čečėnijos karo metu.¹⁸⁴ Kaip pažymi ir R.Trimakas, rusiškuose istorijos vadovėliuose stiprios imperializmo tendencijos, reiškiasi „pokolonializmo sindromas“.¹⁸⁵

Vadovėliai padeda formuoti bei palaikyti istorinę atmintį. Priklausomai nuo to, kur juose bus sudėliojami vertybiniai akcentai, kas bus pabrėžiama kaip svarbu, o kas, kaip neverta dėmesio, tokia istorijos samprata pamažu ir įsitvirtins. Puikus to pavyzdys Estijos 1998 m. atšvęstas Estijos vardo paminėjimo tūkstantmetis. Estų teigimu Tacito minėti aiškiai yra jų protėviai. Šie faktai įrašyti ir istorijos vadovėliuose, pamažu ima plisti enciklopedijose internete (net tokiose rimtose kaip Britannica), bet šių faktų pagrįstumas nėra neabejotinas. Tokiu būdu konstruojama kolektyvinė atmintis, stiprinamas tautinis identitetas. Lietuvoje nepriklausomybės metais itin populiaria buvusi „Šapokos istorija“ yra analogiškas pavyzdys. Tačiau tokio pobūdžio pavyzdžių yra begalo daug. Verta prisiminti ir baltarusių teiginius, esą Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė iš tiesų buvo įkurta baltarusių, kurie save vadino lietuviais arba litvinais. Lietuvos spaudoje prieš kurį pasirodė kritiškų straipsnių apie Jūratės Statkutės de Rosales knygą „Europos šaknys ir mes, lietuviai“.¹⁸⁶ Nors ši knyga susilaukė ypatingai didelio tautiečių susidomėjimo, bet joje pateiktus faktus daugelis priskiria pseudoistorijai.

Apibendrinant tai, kas buvo išsakyta, Lietuva nėra vienintelė valstybė, kurioje atkrenkant ir išdėstant medžiagą apie sovietinius metus mokykliniuose vadovėliuose kyla sunkumų. Panašios problemos kyla ir tose šalyse, kuriose niekada nebuvo įvestas totalitarinis režimas. Negalima tikėtis, kad mokymo priemonėse bus pateiktas nuoseklus praeities vaizdas, jeigu valstybiniu ir tarptautiniu lygmeniu dėl tam tikrų istorinių faktų interpretacijos vis dar egzistuoja itin didelių nesutarimų. Kiekviena valstybė sudėlioja

¹⁸⁴ Ypatingai išsamiai rusiškus istorijos vadovėlius analizuoja Zajda, J., Zajda, R. The Politics of Rewriting History: New History Textbooks and Curriculum Materials in Russia. *International Review of Education*, vol.49, no. 3-4, 2003, p. 363-384

¹⁸⁵ Trimakas, R., Vakarų Rusijos sampratos klausimu: imperinė atmintis ir istorijos mokymas. *Istorija. Mokslo darbai*, T., 74, 2009, p.51-66

¹⁸⁶ Noreikienė, J. Pseudoistorikės knyga apie dar prieš Kristų dingus žygius atlikusius baltus Vilniuje iššluota per dvi valandas. *L.Rytas*, 2011 birželio 17 d. [žiūrėta 2011 liepos 3 d.] Prieiga per internetą: <<http://m.lrytas.lt/-13082455521307693565-pseudoistorik%C4%97s-knyga-apie-dar-prie%C5%A1-krist%C5%B3-didingus-%C5%BEgyjus-atlikusius-baltus-vilniuje-i%C5%A1%C5%A1luota-per-dvi-valandas.htm>>

savo vertybinius akcentus ir išryškina tuos įvykius, kurie šioje vertybinėje hierarchijoje yra svarbiausi. Neretai pastebima, kad eilinis amerikietis neblogai žino Amerikos istoriją, ko negalima pasakyti apie įvykius Europoje. Tačiau taip pat būtina atkreipti dėmesį į tai, kad istorijos vadovėlis nėra sau pakankamas – reikalingas ir mokytojo komentaras. Todėl, kalbant konkrečiai apie Lietuvą, kokį sovietinės praeities vaizdą mokinys susidarys labai priklauso nuo to, kokią mokymo metodiką mokytojas taikys. Taip sugrįžome prie minties apie istorijos didaktiką, kuria buvo pradėtas šis skyrius. Istorijos mokytojų požiūrio į sovietinių laikų reprezentavimą mokykliniuose vadovėliuose tyrimas galėtų būti laikoma nemažai žadančia tolesnio šiame darbe analizuojamos problemos tyrimo perspektyva.

Tačiau šiuo metu pripažįstama, kad pagrindiniu socializacijos agentu turėtų būti laikomi ne tėvai ar mokykla, bet medijos. Dar 1995 m. atliktų tyrimų metu nustatyta, kad 18 m. sulaukęs jaunas žmogus per savo gyvenimą prie televizoriaus yra praleidęs apie 15000 valandų. Mokykloje – 4000 valandų mažiau. Laikas praleistas su tėvais atsidūrė šio sąrašo gale.¹⁸⁷ Be to, *mass media* tapo pagrindine priemone, kurios pagalba žmonės suvokia praeitį. Todėl šio darbo kontekste itin svarbu nustatyti, kaip sovietinis laikotarpis perteikiamas medių pagalba.

Atsiradus internetui buvusi sovietinė kasdienybė atgaivinta elektroninėje erdvėje. Pavyzdžiui, Jugoslavija tebegyvuoja adresu <<http://www.titoville.com>>¹⁸⁸ Tą patį galima pasakyti apie Demokratinę Vokietijos Respubliką. P.Cooke išskyrė tris elektroninių svetainių skirtų Ostalgie tipus.¹⁸⁹ Pirmajam jų gali būti priskirtas ir „Titovilis“ – tai virtualūs to meto gyvenimą simuliuojantys portalai. Antrojo tipo svetainės skirtos dalintis prisiminimais apie individualią to meto patirtį. Šios svetainės atlieka savitą terapinę funkciją. Trečioji portalų grupė susijusi su vaidmenų žaidimais.

Radijas ir ypatingai televizija bei internetas XX a. tapo svarbiu istorinės refleksijos mediumu. Koncentracijos stovyklas ar Holokaustą išgyvenusių liudininkų pasakojimai buvo įrašomi, tapo vaizdo medžiaga. Tačiau šių medių perteikiamos istorinės interpretacijos formuoja itin fragmentiškas „atminties bendruomenes“, kadangi prieiga prie jų perteikiamos informacijos dažniausiai yra individuali ir

¹⁸⁷ Dubow, E.F., Heusmann, L.R., Greenwood, D. Media and Youth Socialization Underlying Processes and Moderators of Effects. In: Handbook of Socialization: Theory and Research New York: Guilford Press, 2006, p. 404

¹⁸⁸ Volčič, Z. Yugo-Nostalgia: Cultural Memory and Media in the Former Yugoslavia. Critical Studies in Media Communication. Critical Studies in Media Communication, vol. 24, no.1, 2007, p.28-29

¹⁸⁹ Cooke, P. Surfing for Eastern Difference: Ostalgie, Identity, and Cyberspace. In: Seminar: A Journal of Germanic Studies, vol. 40, no. 3, 2004, p.218

pakankamai atsitiktinio pobūdžio.¹⁹⁰ Todėl pakankamai sudėtinga suformuluoti kokias nors hipotezes apie tai, kokią sovietinio laikotarpio įvaizdį medijų pagalba gali susidaryti jaunas žmogus. Norint atsakyti į šį klausimą reikėtų atlikti papildomų empirinių tyrimų, pvz., kelių pagrindinių šalies dienraščių turinio („content“) analizę. Tačiau šis uždavinys, vėlgi, galėtų būti priskiriamas tolesnio tyrimo perspektyvoms.

1.3 Nostalgija sovietiniams laikams ir jos reiškimosi būdai

1.3.1 Nostalgija – kas tai?

Nostalgija [gr. nostos - grįžimas + algos - kančia, skausmas]: 1) tėvynės ilgesys; 2) ilgesingas idealizuotos praeities prisiminimas, apgailestavimas.¹⁹¹

Nostalgijos sovietiniams laikams reiškinys pokomunistinėse rytų bei centrinės Europos šalyse tirtas itin išsamiai. Šio fenomeno, kuris kartais įvardijamas savita „Stokholmo“ sindromo forma, selektyvia atmintimi, kolektyvine amnezija, „aukos meile budeliui“¹⁹² ar „auklės nostalgija“¹⁹³ analizes pateikė sociologai, politologai, socialiniai antropologai, psichologai, istorikai. Nostalgija – multidimensinis reiškinys, kuris aiškinamas nurodant į įvairias priežastis: socializmo indoktrinaciją, nesugebėjimą susidoroti su dabartyje kylančiais sunkumais ar amžiaus faktorių („tada mes buvome jauni“). Tokio pobūdžio nostalgiją vienu ar kitu pavidalu patyrė visos pokomunistinės šalys. Dažniausiai cituojamą nostalgijos apibrėžimą pateikė S.Boym.¹⁹⁴ Ši autorė įvedė griežtą skirtį tarp „refleksyvios“ ir „restauracinės“ nostalgijos. Refleksinė nostalgija – ironiška, pašaipei. Tai būdas permąstyti savo patirtį, su

¹⁹⁰ Kansteiner, W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, no. 41, 2002, p.195

¹⁹¹ Tarptautinių žodžių žodynas, 1985. Prieiga per internetą:

<<http://www.zodziai.lt/reiksme%26word%3Dnostalgija%26wid%3D13735>>

¹⁹² Donskis, L. Aukos meilė budeliui arba už ką lietuviai myli Rusiją. 2005 vasario 28 d. [žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/daily/comments/article.php?id=6138259>>

¹⁹³ P.Reddaway sąvoka, naudoja Tismaneanu, V. Išsivadavimo fantazijos. Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas. Vilnius: Mintis, 2003, p.105

¹⁹⁴ Boym, S. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, 2001, p. 42-56

šypsena pažvelgti į savo skaudžią patirtį ir eiti pirmyn. Restauracinė praeitis yra siejama su noru atkurti praeitį, grįžti, atstatyti buvusią tvarką.

M.Velikonja'os teigimu, egzistuoja trys santykio su komunistine praeitimi būdai: a) antinostalgija; b) amnezija; c) istorinis revizionizmas; d) nostalgija.¹⁹⁵ Nostalgiją sovietiniams laikams, pagal šį autorių, galima paaiškinti trimis būdais: a) kaip eskapizmą; b) kaip būdą išlaikyti trapią dabartinės valdžios legitimizaciją; c) kaip maištą, bandymą išsaugoti savo identitetą.¹⁹⁶ Nostalgija gali būti tiek asmeninė (susijusi su asmeniniais konkreto individo prisiminimais), tiek kolektyvinė (būdinga bendruomenei). Taip pat: instrumentinė (pvz., skatinama ir palaikoma siekiant politinių tikslų) ir neinstrumentinė. Tolesniuose darbo skyriuose šie teiginiai bus iliustruoti konkretesniais pavyzdžiais. Kalbant apie nostalgiją ypatingai dažnai akcentuojama tai, kad nostalgija orientuota ne į praeitį, kaip tradiciniame apibrėžime, bet į dabartį. Šiuo atveju neretai pagrindine nostalgijos priežastimi įvardijamas nepasitenkinimas šiandienos ekonomine situacija.

Pasak M.Todorova'os, nostalgijos terminas buvo sukurtas ir išpopuliarintas žurnalistų. Imta spekuliuoti prielaida, kad palankiuose atsiliepimuose apie gyvenimą Sovietų Sąjungoje esama tam tikro „nenormalumo“. Ši autorė taip pat pabrėžia, jog nostalgija praeičiai nėra vien tik populiariosios kultūros dalis, kurią domisi spauda. M.Todorova perfrazuoja „Komunistų manifesto“ žodžius: „Šmėkla klaidžioja po akademinį pasaulį: post-komunistinės nostalgijos studijų šmėkla.“¹⁹⁷ Kitaip tariant, nostalgijos sąvoka spekuliuojama daug, dažnai ir įvairiose srityse.

Išanalizavus nostalgijos sovietiniams laikams analizei skirtas publikacijas, jose pateikiamas nostalgiją aiškinančias priežastis galima suskirstyti į septynias grupes.

1.3.2 Politinis nostalgijos aspektas

Politologai analizuodami nostalgijos sovietiniams laikams reiškinį visų pirma siekė atsakyti į klausimą, ar tai iš tiesų yra noro grįžti prie komunizmo išraiška, ar ji tėra susijusi su sunkumais kylančiais

¹⁹⁵ Velikonja, M. Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post- socialist Countries. East European Politics and Societies, no. 23, 2009, p. 537

¹⁹⁶ Velikonja, M. Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post- socialist Countries. East European Politics and Societies, no. 23, 2009, p. 547

¹⁹⁷ Todorova, M. Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2010, p.7

vesternizacijos bei demokratizacijos proceso metu. J.Ekman ir J.Linde gilindamiesi į nostalgijos pokomunistinėse visuomenėse reiškimosi problemą taip pat kelia tikslą nustatyti, ar nostalgija yra politinės socializacijos pasekmė, ar sujusi su sistemos išeiga.¹⁹⁸

Remiantis minėtaisiais autoriais, nostalgiją galima suskirstyti į tris lygmenis: politinį- ideologinį, socio-ekonominį bei biografinį. Tai, kad žmonės jaučia nostalgiją sovietiniams laikams nereiškia, kad juos galima laikyti „autoritarinėmis asmenybėmis“. Šiuo atveju netinka ir Pavliko Morozovo pavyzdys. Nostalgijos negalima sutapatinti su prorusiškomis orientacijomis.¹⁹⁹ Kita vertus, viename iš profesoriaus V.Landsbergio komentarų nostalgijos tema akcentuojama, kad: „Jie nesupranta ar neprisimena, kad jie nebuvo laisvi...Kad jų gyvenimas buvo ribojamas, kontroliuojamas, jiems grėsė pavojus.“²⁰⁰ Šiuo atveju „nostalgikai“ yra prilyginami mankurtams.²⁰¹

Nors nostalgija sovietiniam laikotarpiui Lietuvoje gana ryški, tačiau lietuvių geokultūrinių nuostatų tyrimai rodo, kad nepaisant to, jų preferencijos yra atiduodamos išskirtinai Vakarų Europai bei JAV.²⁰² Kita vertus, Lietuvoje itin palankiai atsiliepiama apie stiprų lyderį, o tai laikoma esant vienu iš nostalgiją sovietiniai praeičiai identifikuojančių kriterijų. Pagal J.Ekman ir J.Linde 2001 m. atliktą tyrimą, 39% Lietuvoje, Estijoje ir Latvijoje apklaustų respondentų pasisakė už parlamento panaikinimą ir stipraus lyderio, kuris „viską greitai sutvarkytų“ atėjimą į valdžią.²⁰³ Tokie duomenys verčia prisiminti N.Putinaitės žodžius: „Posovietinis žmogus ilgisi vieningos ideologijos ir totalios tvarkos, pagal kurią galėtų konstruoti savo gyvenimą“²⁰⁴, arba: „Posovietinis individas ieškos totalinės galios grupuočių, kurios siūlo nedviprasmiškas ideologijas ir tikrovės valdymo modelius.“²⁰⁵

Neretai palankus požiūris į autoritarines asmenybes aiškinamas nurodant į politinę kultūrą bei akcentuojant nostalgiją esant paternalistinio valdymo modelio ilgesiu. Kita vertus, tuo pat metu pastebima, kad pokomunistinėse šalyse stiprus lyderis ir demokratija nelaikomi vienas kitam

¹⁹⁸ Ekman, J., Linde, J. Communist Nostalgia and the Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe. Journal of Communist Studies and Transition Politics, vo. 21, no. 3, 2005, p.355

¹⁹⁹ Ramonaitė, A., et al Tarp rytų ir vakarų: Lietuvos visuomenės geokultūrinės nuostatos. Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 22

²⁰⁰ Iš V.Landsbergio interviu Lietuvos radijui, 2007, cit.pg. Klumbytė, N. The Soviet Sausage Renaissance. American Antropologist, 2010, vol. 112, no. 1, p.24

²⁰¹ Č.Aitmatovas, „Ilga kaip šimtmečiai diena“

²⁰² Ramonaitė, A., et al Tarp rytų ir vakarų: Lietuvos visuomenės geokultūrinės nuostatos. Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 13

²⁰³ Ekman, J., Linde, J. Communist Nostalgia and the Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe. Journal of Communist Studies and Transition Politics, vol. 21, no. 3, 2005, p.361

²⁰⁴ Putinaitė, N. Nenutrūkusi styga: Pristaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007, p.205

²⁰⁵ Ten pat

prieštaraujančiais dalykais. J.Ekman ir J.Linde taip pat akcentuoja, kad stipraus vado noras ir palankus komunistinio režimo vertinimas yra du netapatūs dalykai. Ši nostalgijos tipą, t.y., stiprių politinių asmenybių ilgesį, jie įvardija apolitišku. P.Sztompka'os teigimu, su demokratija buvusiose pokomunistinėse šalyse siejami pernelyg dideli lūkesčiai. Visa tai, ką žadėjo suteikti socializmas, bet nesuteikė, dabar turėjo duoti demokratija. Problema ta, kad visuomenėje vyravo įsitikinimas, jog valstybė turi suteikti darbo vietas, nemokamą sveikatos apsaugą, švietimą ir kt. Verta prisiminti, kad atgavus nepriklausomybę visų pirma buvo atsigręžta į tarpukarį, t.y., į autoritarinio valdymo periodą. Idealizuojamas Konstantin Päts, Karlio Ulmanio ir, žinoma, Antano Smetonos valdymo laikas. Šiuo atveju tenka prisiminti ir R.Putnamo išsakytus žodžius, kad, tam, jog demokratija veiktų, reikalinga demokratijos tradicija. Ši idėja itin dažnai priskiriama Rusijai nurodant į jos carinę praeitį. Tačiau trijų Baltijos šalių atveju nostalgija reiškiasi pakankamai nuosaikiai, kadangi nepriklausomybės praradimas faktas požiūriui į praeitį turi labai daug įtakos. *Ostalgie* atsirado ir plėtojasi jau šiek tiek kitokiame kontekste.

Kalbant apie nostalgiją sovietmečiui, Europos mastu vykdytuose tyrimuose ypatingas dėmesys skirtas jaunajai posovietinių šalių piliečių kartai, neturėjusiai tiesioginės gyvenimo komunistų partijos valdymo sąlygomis patirties. Nepaisant to, kad apie praeitį jaunimas sužinojo tik iš tėvų, senelių, mokytojų pasakojimų, tačiau nostalgijos socialistinei praeičiai apraiškos jaunų žmonių tarpe pasirodė esančios taip pat ryškios. Šiuo atveju kyla klausimas, kaip jaunas žmogus iš viso gali jausti nostalgiją sovietiniams laikams? Kaip galima ilgėtis to, kas nepatirta arba apie ką turimi tik blankūs vaikystės prisiminimai?

Kartais šią situaciją bandoma aiškinti žiniasklaidos įtaka. Neretai joje palankiai atsiliepiama apie J.Staliną, B.Tito bei N.Ceaușescu. Tačiau šios asmenybės paprastai vaizduojamos ironiškuose, pašėpiančiuose kontekstuose, o tai, teigiama, trivilizuoja praeities vaizdą. Nerimaujama, kad jaunas žmogus nesugebės identifikuoti dainose, filmuose ar reklamose užkoduotos ironijos ir priims pateikiamą informaciją betarpiškai.²⁰⁶ J.Ekman ir J.Linde į šią problemą žvelgia šiek tiek iš kitos perspektyvos. Autorių teigimu, jeigu nostalgija būtų būdinga tik vyresnei kartai, demokratijos konsolidacijai trukdantys veiksniai išnyktų keičiantis kartoms. Tačiau: „Žmonės, kurie 1989 dar nebuvo suaugę, apie komunistinį laikotarpį vis tiek gali galvoti kaip apie „senas geras dienas“, kadangi jiems gali dalintis tam tikrais

²⁰⁶ Georgescu, D. Ceausescu hasn't died: Irony as Countermemory in Post-socialist memory. In: Todorova, M., Gille, Z. (eds.) Post- Communist Nostalgia. USA: Berghahn Books, 2010, p.250

„kolektyviniais prisiminimais“ arba kalbėtis apie praeitį *šiandien*. Praeities suvokimas visada turi įtakos šiandienai.²⁰⁷ Šiuo atveju J.Ekman ir J.Linde kalba E.Halbwachso sąvokomis tik vartoja jas ne kultūrinėje, bet politinėje srityje. Šiame kontekste galima paminėti ir politinę kultūrą, nors minėtieji autoriai apie tai tiesiogiai ir neužsimena. Nustatyta, jog esama ryšio tarp palankaus komunistinio režimo vertinimo bei savito požiūrio į politinę sistemą ir save šioje sistemoje,²⁰⁸ o taip pat šių vertybinių nuostatų įtakojamo tam tikro politinio elgesio: prosovietinių pažiūrų žmonės savo balsą rinkimuose yra linkę atiduoti už politinės arenos „naujokus“.²⁰⁹ Nostalgija – veiksnys dalijantis Lietuvos politinę kultūrą į dvi subkultūras. Didelės Lietuvos gyventojų dalies požiūris į sovietinius laikus lieka pozityvus, o palankus demokratijos vertinimas vis mažėja. 2010 m. negatyviai demokratiją vertino 72% apklaustųjų.²¹⁰ Šie du požiūriai yra atvirkščiai proporcingi. Tačiau būtina atkreipti dėmesį į tai, kad Lietuviai demokratijos terminui suteikia savitas konotacijas, pvz., akcentuojami ne laisvi rinkimai, o socialinis teisingumas, tvarka, ekonominė gerovė.²¹¹

Nostalgiją, remiantis M.Velikonja, taip pat galima vertinti kaip instrumentinę. Pasak S.Boym, Rusijoje žmonių nostalgija valdžios atstovų buvo skatinama sąmoningai taip siekiant nusišluoti savo vykdomas finansines machinacijas ir įtvirtinti savo valdymo legitimumą.²¹² Panašus pavyzdys buvo aptartas kalbant apie muziejus. Sovietinių metų vaizdavimas gražesniais negu jie buvo dažnai priskiriamas buvusiai nomenklatūrai, kuri tokiu būdu siekia legitimuoti dabartinį savo buvimą valdžioje. Vienas tokių būdų – tendencingų memuarų rašymas.²¹³ L.Donskis kalba apie lietuvių „kultūrinę nostalgiją“ rusų televizijos laidoms, serialams.²¹⁴ Pasak jo, Rusija nesunkiai gali pasinaudoti šiais informacijos kanalais siekdama sau palankių nuostatų tam tikrų įvykių atžvilgiu suformavimo.

²⁰⁷ Ekman, J., Linde, J. Communist Nostalgia and the Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vo. 21, no. 3, 2005, p. 367

²⁰⁸ Politinės kultūros apibrėžimas pateikiamas G.Almond ir S.Verba. Šiame kontekste „požiūris į save šioje sistemoje“ nurodo į „pralaimėtojų“ grupę žlugus komunistiniam režimui.

²⁰⁹ Ramonaitė, A. Posovietinės Lietuvos politinė anatomija. Vilnius: Versus aureus, 2007, p.101

²¹⁰ „Baltijos tyrimų“ atlikta apklausa ELTA užsakymu. Prieiga per internetą: <<http://www.lrytas.lt/-12772396571275152526-devyni-i-%C5%A1-de-%C5%A1imties-%C4%AFsitikin%C4%99-kad-reikalai-lietuvoje.htm>>

²¹¹ Ramonaitė, A. Conception of Democracy in post- Soviet Lithuania. In: *Lithuanian Political Science Yearbook*, ed. Čičinskas, J., Donskis, L. et. al. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2005, p. 78

²¹² Boym, S. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, 2001, p.87

²¹³ Rubavičius, V. Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimai ir politinė galia. *Colloquia*. Nr. 18, 2007, p.120

²¹⁴ Donskis, L. Aukos meilė budeliui arba už ką lietuviai myli Rusiją. 2005 vasario 28 d. [žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/daily/comments/article.php?id=6138259>>

Nostalgijos kaip politinių tikslų siekimo priemonės naudojimas yra senai gyvuojanti praktika. S.Boym teigimu, bolševikams atėjus į valdžią su praeitimi buvo stengiamasi nukirsti bet kokius ryšius taip siekiant įtvirtinti savo valdžią. Nostalgijos carinei Rusijai pasireiškimas nebuvo pageidautinas dalykas. Ta pati situacija susiklostė sukūrus daugiatautę SSRS, kai iškilo būtinybė suvaldyti nostalgiją šalių nacionalinei kultūrai, o dėl to ir praeičiai, bei taip užkirsti kelią galimiems siekiams atsiskirti nuo Sovietų Sąjungos. Siekiant šių tikslų SSRS respublikose, nepaisant to, kaip paradoksaliai tokia praktika atrodo, buvo specialiai remiami bei skatinami tautinio pobūdžio renginiai. Nacionalinės kultūros visos drauge buvo pristatomos kaip iki-modernus būvis, o sovietinė modernizacija pateikiama kaip nauja vystymosi forma.²¹⁵ Tai, kaip folklorinės veiklos, dainų ir šokių festivalių organizavimas bei nostalgijos kaimo simbolikos skatinimas sovietiniais metais buvo būdas suvaldyti nepageidautinas nacionalizmo daugiatautėje šalyje apraiškas, puikiai parodo E.Klivis.²¹⁶ Dabartinėje Rusijoje „deržava“ ilgesys taip pat palaikomas tikslingai.

1.3.3 Nostalgijos industrija

- *Turizmas*

„Pamiršk komunizmą arba.... parduok jį.“²¹⁷ Bene visose pokomunistinėse šalyse yra parengti komunistiniam laikotarpiui skirti turistiniai maršrutai, išskirtos lankytinos vietos. Vienas pavyzdžių Nowa Huta vietovė Lenkijoje. Šioje teritorijoje netoli Krokuvos planuota statyti didžiausią šalyje plieno gamyklą. Dabar dėl savo išskirtinės architektūros ir istorijos Nowa Huta tapo itin patraukli užsienio turistams.²¹⁸

Potencialiu komunistinio laikotarpio paveldo panaudojimu plėtojant turizmą domisi ir Bulgarija. S.Ivanov šioje šalyje esantį komunistų partijos valdymo laikų paveldą klasifikuoja į keletą grupių: resursai susiję su komunistų partijos lyderiais; monumentai skirti apskritai Sovietų Sąjungai pavyzdžiui, paminklai nežinomiems kariams; komunistinio laikotarpio architektūros paminklai, meno kūriniai, taip pat įvairios

²¹⁵ Ivanauskas, V. The projection of the “blossoming of the nation” among the Lithuanian cultural elite during the soviet period. *Meno istorija ir kritika*, T. 6, 2010, p. 173

²¹⁶ Klivis E. The Future Is to Stay the Same: Nostalgia in the Soviet Regime. *Meno istorija ir kritika*, 2010. Nr. 6, p. 179

²¹⁷ Dujisin, Z. Forget Communism...or Sell It. *IPS News Service*. 2007 August 10. [žiūrėta 2011 liepos 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://ipsnews.net/news.asp?idnews=38853>> Straipsnyje analizuojamos „komunistinio turizmo“ galimybės Albanijoje.

²¹⁸ Išsamesnės informacijos apie Nowa Huta galima rasti internete adresu:

<<http://themichmashcenter.blogspot.com/2011/04/nowa-huta-communist-paradise.html>>

monetos, uniformos, medaliai ir panašūs atsiminti padedantys daiktai.²¹⁹ Komunistinio paveldo išteklių sąrašas atrodo įspūdingai, todėl pabrėžiama, kad rinkoje esama didžiulės nišos, kuria būtina pasinaudoti. Be to, identifikuojamos asmenų grupės, į kurias, manoma, ir turėtų būti orientuota šio pobūdžio turizmo industrija. Visų pirma, tai patys bulgarai jaučiantys nostalgiją savo vaikystei, ekonominio stabilumo metams, užsienio turistai, kurie dar prisimena gyvenimą šaltojo karo metais (arba kitaip – savo jaunystę) bei tie, kuriems paprasčiausiai smalsu, kaip iš tiesų žmonės gyveno už geležinės uždangos.

Sovietinių laikų paveldas pokomunistinėse valstybėse susilaukia ypatingai daug turistų iš vakarų dėmesio. Pokomunistinių šalių patirtis paverčiama atrakcija turistams ir taip plėtojama vadinamojo „tamsiojo turizmo“ („dark tourism“) šaka. Nemažai rašyta apie tai, kaip Berlyno sienos likučiai vienu metu buvo tapę itin paklausiu suvenyru.²²⁰ Kai 1989 m. lapkritį griuvo Berlyno siena, vien tik tam, kad gautų bent nedidelį jos gabalėlį, į Berlyną vyko daugybė turistų. Jeigu yra paklausa, bus ir pasiūla. Todėl vokiečiai ėmė patys gaminti tokius suvenyrus dažais apipurkšdami (tokios sienos dalys buvo itin populiarios) bet kokius gelžbetonio gabalus ir pardavinėjo juos kaip autentiškus. Kita vertus, Berlyno sienos ilgis buvo 160 km, todėl suvenyrų krautuvėlės dar iki šiol turi ir autentiškų sienos gabalėlių. Tačiau šiuo atveju reikia atkreipti dėmesį į tai, kokios prasmės tokio pobūdžio suvenyrams priskiriamos. Tai – visų pirma laisvės simbolis.

Kaip minėta, Grūto parkas buvusių socialistinių valstybių kontekste nėra unikalus reiškinys. Lietuviško parko atitikmuo Vengrijoje – Szoborpark.²²¹ Kitaip negu Grūto parkas Szoborpark įkurtas visai šalia miesto centro. Nors buvo nemažai pasisakančių prieš tokio parko įkūrimą, bet nugalėjo noras pritraukti turistų bei gauti pelno. Nostalgija šiuo atveju yra ekonominės naudos siekimu pagrįsta veikla. Pavyzdžiui, Vokietijoje „Ostalgie maršrutai“ vis dar itin populiari.²²² Tokio pobūdžio maršrutai ypatingai mėgstami turistų. Lietuvoje galima aplankyti bunkerius ar pasivaikščioti „sovietinio Vilniaus“ maršrutu.²²³ Tačiau, vėlgi, klaidinga būtų teigti, kad žmonės (tiek turistai iš užsienio, tiek ir vietiniai

²¹⁹ Ivanov, S. Opportunities for developing communist heritage tourism in Bulgaria. *Tourism*, vol. 57, no. 2, 2009, p. 182

²²⁰ Light, D. Gazing on communism: heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, vol. 2, no. 2, 2000, p. 161

²²¹ Išsamesnės informacijos apie parką internete galima rasti adresu:
<<http://www.szoborpark.hu/index.php?Content=Szoborpark&Lang=en>>

²²² Enns, A. The politics of Ostalgie: post-socialist nostalgia in recent German film. *Screen*, vol. 4, no. 48, 2007, p. 475

²²³ Vilniaus turizmo informacijos centro šia tema siūlomi maršrutai:
<<http://www.vilnius-tourism.lt/topic.php?tid=59&sid=60&aid=885>>

gyventojai) lanko tokius muziejus ir perka „tuos“ laikus menančius suvenyrus tik dėl jaučiamos nostalgijos. Labiau tikėtina, jog taip elgiamasi dėl to, kad jiems paprasčiausiai įdomu, koks tada buvo gyvenimas. Kita vertus, klausimas, kiek tokios „autentikos“ jie iš tiesų randa, lieka atviras.

Lietuvos spaudoje buvo išsakyta mintis, kad Lietuvai vertėtų labiau puoselėti jos sovietinį paveldą.²²⁴ Tačiau netrukus kaip atsakas į pasiūlymą tame pačiame portale pasirodė kitas straipsnis, kuriame raginimas plėtoti šią turizmo šaką įvertintas itin kritiškai.²²⁵ Šiuo atveju susiduria dvi skirtingos pozicijos: ar pasinaudoti kilusia (arba, tiksliau, vis dar neslūgstančia) susidomėjimo sovietiniu palikimu banga ir gauti iš to finansinės naudos, ar absoliučiai atsiriboti nuo sovietinio paveldo kaip to priežastį nurodant nenorą siekiant ekonominio pobūdžio tikslų žeminti tautos orumą ir komercializuoti skaudžią patirtį. Pastarąją nuomonę turintys asmenys galėtų nurodyti ir į jau minėtąjį spektaklį „1984 išgyvenimo drama sovietiniame bunkeryje“ susilaukia pakankamai nemažai užsienio spaudos dėmesio. Peržvelgus šias publikacijas galima rasti pakankamai įdomių teiginių. Vienas tokių išsakytas spektaklio prodiuserės R.Vanagaitės „Lietuvoje daug žmonių vis dar serga nostalgija sovietiniams metams, todėl mes pradėjome rodyti šį šou tam, kad padėtume jiems pasveikti.“²²⁶ Arba: „(...)komunizmo šmėkla kai kuriose Europos dalyse vis dar klaidžioja (...)“²²⁷ Tai gali būti laikoma tam tikros tendencingos nuomonės formavimu. Dėl to juntamas noras atsiriboti nuo sovietinės praeities bei baimė, kad Lietuvai vėl bus priskirta posovietinės šalies etiketė, kurios tiek daug metų stengiamasi atsikratyti. Tarsi norima pasakyti, kad „mes ne tokie“.

Vokiečiai viename iš *Ostalgie* priskiriamų filmų *Goodbye Lenin!*²²⁸ itin ironiškai (S.Boym šį filmą dėl to priskirtų refleksyvią nostalgijos tipui) parodo šį vakariečių susidomėjimą pokomunistine erdve. Vienoje scenų rodomas iš rytų Berlyno išvykstantis autobusas su šioje Berlyno dalyje viešėjusiais „vakariečiais“. Paskui autobusą bėga būrelis vaikų. Tarp dviejų autobuso keleivių vyksta pokalbis: „Tik pažiūrėk į tuos berniukus. Jie lygiai tokie patys, kaip tie žmonės, kuriuos matėme Afrikoje“. „Oi kaip liūdna“, - atsako kitas. A.Enns pokomunistines šalis dėl to prilygino zoologijos sodui.²²⁹

²²⁴ Jackevičius, M.R.Balnienė: turime išsaugoti socialistinį paveldą.DELFI, 2011 birželio 26 d.[žiūrėta 2011 birželio 26 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/rbalniene-turime-issaugoti-socialistini-pavelda.d?id=46997651>>

²²⁵ P.Auštrevičius. Sveiki atvykę į sovietų Lietuvą!DELFI, 2011 liepos 1 d.[žiūrėta 2011 liepos 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/politics/paustrevicius-sveiki-atvyke-i-sovietu-lietuva.d?id=47182703>>

²²⁶ <<http://www.perthnow.com.au/travel/world/gulag-tourists-line-up-for-kgb-beatings/story-e6frg3x3-111115379697>>

²²⁷ <<http://www.canada.com/victoriatimescolonist/news/travel/story.html?id=7ce83e34-0d24-4f88-aaf4-fb8ad8caf24d&p=1>>

²²⁸ Daugiau apie filmą: <<http://www.youtube.com/watch?v=FEumLZxlQzY>>

²²⁹ Enns, A. The politics of Ostalgie: post –socialist nostalgia in recent German film. Screen, vol. 4, no. 48, 2007, p. 482

Analizuojant sovietinio paveldo panaudojimo turizmo sektoriuje klausimą, galima padaryti išvadą, kad apie nostalgijos apraiškas galima kalbėti tik labai retais atvejais ir tik apie tam tikro pobūdžio nostalgiją, būtent – vaikystės ar jaunystės ilgesį (apie tai šiek tiek vėliau). Visais kitais atvejais dominuoja sąvoka „įdomu“. Tačiau tai yra pagrindinė priežastis, kodėl bijomasi, kad praeities vaizdas nebūtų redukuojamas į tam tikrus banalius įvaizdžius bei klišes.

- *Nostalgija ir prekių ženklai*

Nostalgija yra neatsiejama marketingo strategijos dalis. Identifikuojamos konkrečios asmenų grupės labiausiai linkusios į nostalgiją ir joms pasiūlomas konkretus produktas. G.W.Creed teigimu „nostalgija tampa resursu padedančiu kapitalizmui plėstis.“²³⁰ Kita vertus, postmodernizmo kontekste, prisiminus F.Jamesono vartotojų visuomenės sampratą, nostalgija tampa pastovia individo būseną, kadangi jis priverčiamas gyventi jausdamas nuolatinę stoką.

Kalbant apie nostalgiją marketinge visų pirma reikia atkreipti dėmesį į maistą. S.Boym analizuodama nostalgijos fenomeną išskiria ir atskirą jos tipą - „gastronominę nostalgiją“.²³¹ M.Prousto madeleinos yra vienas geriausiai žinomų atminties ir maisto ryšio pavyzdžių. Maisto ir atminties ryšį išsamiai yra analizavę antropologai. Pasak D.E.Sutton, maistas yra savita „įkūnytos atminties“ forma ir yra susijęs su tapatybės formavimu.²³² Pasakojant apie pirmuosius nepriklausomybės metus žmonės dažnai užsimena apie itin didelį norą turėti kokių nors daiktų „iš vakarų“, vartoti „vakarietiškais“ prekių ženklais pažymėtus maisto produktus: „Šie [vakarietiški] daiktai simbolizavo vakarietišką laisvės, demokratijos ir pasirinkimo laisvės sampratą. Atidarius sienas mitas apie Vakarus tapo dar galingesnis ir net menkiausias niekutis įgaudavo magiškos galios.“²³³ Taip pat: „Dešimto dešimtmečio pradžioje visi pirko bananus, taip...sovietiniais metais bananai buvo Vakarų pasaulio simbolis.“²³⁴ Vartojant konkrečius produktus tarsi tikėtasi susitapatinti su idealizuojamais vakariečiais. Žlugus režimui kilusi vartojimo banga įvardijama

²³⁰ Creed, G.W. Strange Bedfellows: Socialist Nostalgia and Neo-Liberalism in Bulgaria. In: Todorova, M. (ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2009, p.198

Todorova, M. (ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2009

²³¹ Boym, S. The Future of Nostalgia. New York: Basic Books, 2001, p.65

²³² Hoffmann, R.C. (review). D.E.Sutton. Remembrance of Repast. An Anthropology of Food and Memory. Journal of Modern Greek Studies, vol.24, no.2, 2006, p.472

²³³ Vihalemm, T. Crystallizing and Emancipating Identities in Post-Communist Estonia. Nationalities Papers, vol.35, no. 3, 2007, p.205

²³⁴ Ten pat

materializmo proveržiu (vienas Sovietų Sąjungos žlugimo priežasčių kartais laikomas sistemos nesugebėjimas patenkinti žmonių vartojimo poreikių). Vėliau pasireiškė absoliučiai priešingas elgesys, kai grįžta prie „savų“, sovietiniais metais įprastų produktų.

Sovietinių prekių ženklai vis dar gyvi ir labai populiarūs. Lietuvoje tokio pobūdžio prekių parduodama nedaug. Geriausiai žinomos dvi prekės: „Samsono“ „Tarybinės“ dešrelės bei „Gudobelės“ kepani „Tarybiniai“ duonos gaminiai. Sovietiniais metais GOST buvo politizuotas, ideologizuotas prekių ženklas. Sunkiai gaunamų (nebent tik iš „po prekystalio“ ir „su blatu“) prekių daugiau būdavo tiekiama tam tikrų švenčių, politinių įvykių metu. Todėl jos ėmė asocijuotis su švente, gerais laikais.²³⁵ Kita vertus, čia reikėtų pastebėti ir tam tikrą ironijos potekstę. Pavyzdžiui N.Klumbytė „Tarybinės“ dešrelės įvardija kaip „posocialistinės neoliberalios valstybės ir socialinių, politinių bei ekonominių procesų kritiką.“²³⁶ Šiuo atveju kalbama apie senų simbolių panaudojimą šiandienos situacijos kritikai. Tačiau į šią situaciją galima pažvelgti ir kitu kampu ir interpretuoti ją kaip ironišką žvilgsnį į praeitį. Neretai akcentuojama, jog vargu, ar kas nors dabar valgytų „tikrąsias“ sovietines dešreles.²³⁷ Kitaip tariant, dabartinės brangios ir geros kokybės „Tarybinės“ dešrelės yra netiesioginė to meto galimybių vartoti kritika. Vis dėlto, pasak N.Klumbytės, žmonės jaučiasi alkanesni dabar: „(...) sovietinių metų nepritekliai yra nereikšmingi palyginus su dabartiniu pinigų trūkumu, kuris sąlygoja subjektyvaus alkio ir norų užgniaužimo pajautą. Tokiu būdu vėl atsiduriame jau minėtoje F.Jamesono aprašytoje padėtyje.

Tęsiant sovietinių prekių ženklų temą toliau, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad prekių ženklas traktuojamas kaip galintis sukurti tam tikrą kultūrinės priklausomybės, bendrumo su kitais pajautą. O.Kravets ir Ö.Örge kaip pavyzdį pateikia šampaną „Sovetskoye“.²³⁸ Naujų metų naktį keldamas šampano taurę žmogus žino, kad tokį pat šampaną tuo metu geria didžioji šalies gyventojų dalis. Labai panašią situaciją nurodo ir B.Anderson kalbėdamas apie rytinio laikraščio skaitymo ritualo svarbą bendruomeniškumo pajautos atsiradimui: „(...) kiekvienas (...) puikiai suvokia, kad jo atliekamą

²³⁵ Kravets, O., Öрге, Ö. Ironic Brands. A Socio-Material Story. Journal of Material Culture, vol. 15, no. 2, 2010, p.211

²³⁶ Klumbytė, N. Memory, identity and citizenship in Lithuania. Journal of Baltic Studies, vol. 41, no. 3, 2010, p.22

²³⁷ Jonušys, L. Sovietinės dešrelės ilgesys. Šiaurės Atėnai, 2008 birželio 20 d., nr. 897. [žiūrėta 2011 m. gruodžio 9 d.] Prieiga per internetą: <http://www.culture.lt/satenai/?leid_id=897&kas=straipsnis&st_id=16046>

²³⁸ Kravets, O., Öрге, Ö. Ironic Brands. A Socio-Material Story. Journal of Material Culture, vol. 15, no. 2, 2010, p.215

ceremoniją tuo pat metu pakartoja tūkstančiai (ar milijonai) kitų, kurių egzistavimu jis neabejoja, tačiau apie kurių asmenybes neturi jokio supratimo.²³⁹

Tačiau šiuo atveju svarbus ne tik bendrumo, bet ir lygybės jausmas. Dažnai pabrėžiama, kad pokomunistinėms visuomenėms būdingas „egalitarizmo sindromas“. Todėl vykdomose apklausose neapšeinama be klausimo: „Kas geriau – laisvė ar lygybė?“²⁴⁰ Tačiau lygybę šiuo atveju norėtusi sieti su orumu, o ne su visiška ekonomine lygiava, nors tai taip pat yra svarbu. Neretai pabrėžiama, kad iš sovietinių laikų atkeliavę prekių ženklai (nors daugeliu atveju jų žymimų produktų skonio savybės neprimena pirmtako turėtų) simbolizuoja stabilumą. Nepaisant to, kad gyvenimas neatpažįstamai pasikeitė, tam tikri produktai ar daiktai išliko.

Tačiau tuo pat metu akcentuojama, kad sovietiniai prekių ženklai bei sovietinės simbolikos komercializavimas supaprastina sovietinės praeities vaizdą, paverčia kičo elementu, nureikškina skausmingą okupacijos patirtį. Tai buvo vienas argumentų paremiančių sovietinę simboliką draudžiančio įstatymo priėmimą. Tačiau šiuo atveju norėtusi pastebėti, kad, nors labai dažnai išsakomos mintys apie gerus norus apsaugoti jaunimą nuo neigiamos įtakos, bet šiais klausimais niekuomet neklausiama pačio jauno žmogaus nuomonės. Be to, susidaro įspūdis, kad sovietinių prekių ženklų ryšys su politinėmis bei vertybinėmis nuostatomis yra pernelyg hiperbolizuojamas. Iki šių dienų yra išlikęs ne vienas prekių ženklas iš nacistinės Vokietijos laikų, pvz., Singer, Junkers ar Hugo Boss. Hugo Boss siuvo nacistinės kariuomenės uniformas ir už tai karo pabaigoje dėl to, kad pasipelnė iš karo, atsidūrė kalėjime.²⁴¹ Tačiau vargu, ar šiandien šios firmos siūtą kostiumą dėvintis žmogus gali būti laikomas nacizmo šalininku. „Tarybinių“ dešrelių pirkėją komunistinio režimo rėmėju įvardinti taip pat būtų sudėtinga.

²³⁹ Anderson, B. Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir paplitimą. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p.51

²⁴⁰ Pavyzdžiui, Pippidi, A.M. Romania: fatalistic political cultures revisited. In: Klingelmann, H.D., Fuchs, D., Zielonka, J. (eds.) Democracy and Political Culture in Eastern Europe. New York: Routledge, 2006, p. 489

²⁴¹ Radijo „Echo“ laidos įrašas internete: <<http://www.echo.msk.ru/programs/victory/689220-echo/>> Taip pat: <<http://www.echo.msk.ru/programs/victory/669269-echo/>>

1.3.4 Nostalgija kaip maištas/ Nostalgijos ir savigarbos ryšys

Pasak N.Klumbytės, „Viešumoje, Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje, gerų sovietinių laikų prisiminimai nepripažįstami ir stigmatizuojami.“²⁴²Iš tų, kurie apie sovietinius laikus kalba pozityviai, politikai, žurnalistai bei intelektualai paprasčiausiai šaiposi. R.Šutinienė taip pat pastebi, kad ilgą laiką tarybiniai metai viešojoje erdvėje buvo vaizduojami kaip tuščias, prarastas laikas.²⁴³

Kartais taip pat pateikiama vertinimų, jog pokomunistinių valstybių gyventojams priskiriama nostalgikų etiketė yra vakarų imperializmo išraiška.²⁴⁴Šiuo atveju pateikiama idėja, kurią savo knygoje „Orientalizmas“ išplėtojo jau minėtasis E.W. Said. Paradoksalu tai, kad savitą identiteto krizę išgyveno ne tik pokomunistinės šalys, bet ir vakarai, kadangi ilgą laiką komunizmas buvo „didysis priešas“ ir staiga jo neliko. Tokia asimetrija tarp rytų ir vakarų išryškėjo ir svarstant Europos Sąjungos plėtros klausimus. Ilgą laiką kalbėta apie „dviejų bėgių Europą“ (kaip bebūtų paradoksalu, bet kilus problemoms dėl euro šią idėją imta svarstyti ir vėl). Tačiau vakarų imperializmo idėja rytų atžvilgiu tikrai nėra nauja. L.Wolff knygoje „Inventing Eastern Europe“ kalba apie visiškai tokį patį galios primetimo modelį kaip ir E.Said.²⁴⁵ Visiems puikiai žinomi W.Churchilio žodžiai apie geležinę uždangą. Tačiau, pasak L.Wolff, Vakarų Europa „išrado“ Rytų Europą XVIII a. – Švietimo amžiuje. Būtent šiame amžiuje Vakarų Europą imta apibrėžti kaip „civilizaciją“. Renesanso metais tokia skirtis buvo brėžiama tarp pietų (Italijos kaip kultūros centro) bei „barbariškos šiaurės“. Tokiu pat būdu XX a. atsirado ir Centrinės Europos (Mitteleuropa) terminas, kuris reiškė Vokietijos ekonominį ir kultūrinį dominavimą ir t.t. Tokio pobūdžio studijų esama ir daugiau. Pavyzdžiui, E.S. Forrester rašo: „Rytų Europos tautos ir žmonės įsivaizduoti kaip beveidis (...)blokas ir Vakarų šis įvaizdis naudotas siekiant pateisinti tiek šaltojo karo ideologiją (Tik pažiūrėkite, kaip jie prispausti Sovietų Sąjungos!), tiek idealizuojant vakarietišką kapitalistinės turto ir įvairovės idealą (Tik pažiūrėkite, kaip jie geidžia mūsų gyvenimo būdo!)“²⁴⁶Šiuo atveju galima prisiminti

²⁴² Klumbytė, N. The Soviet Sausage Renaissance. *American Antropologist*, 2010, vol. 112, no. 1, p. 295

²⁴³ Šutinienė, I. et al. *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, 2003, p.38

²⁴⁴ Puz., Boyer, D. Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany. *Public Culture*, no. 18, 2006, p. 381

²⁴⁵ Wolff, L. *Inventing Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

²⁴⁶ Forrester, E.S. Introduction. In: *Over the Wall/After the Fall: Postcommunist Cultures Through an East-West Gaze*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 2004, p.10

ir M.Todorovos knygą „Imagining the Balkans“. Ji Balkanų sąvoką laikė neabejotinu galios diskurso kūrinium. M.Bakic-Hayden Balkanų atvejį prilygino E.Saido orientalizmui.²⁴⁷

Be to, J.B.Straughn analizuodamas pokomunistinėse valstybėse vyraujančią palankų socialistinių vertybių vertinimą taip pat pastebi, kad dažnai „komunizmo šmėkla“ įžiūrima ten, kur jos nėra. Bet kokioje visuomenėje, kurioje paplitęs nedarbas, tvyro nesaugumo jausmas, nestabili politinė situacija gali būti dažniau pasisakoma už vadinamųjų „socialistinių vertybių“ įgyvendinimą.²⁴⁸ Be to, pozityvus sovietinio laikotarpio vertinimas yra susijęs su žmonėms būdinga savybe prisiminti praeitį geresne negu ji buvo. Šis polinkis negali būti priskirtas išskirtinai pokomunistinėms visuomenėms. Pavyzdžiui, nustatyta, kad didžioji dalis amerikiečių mano, jog praeityje pasaulis buvo geresnis.²⁴⁹

Pasak T.Barney, nostalgiją galima laikyti tam tikra pasipriešinimo vakarų hegemonijai forma.²⁵⁰ Tam tikri sovietinio laikotarpio daiktai tapo savigarbos simboliais. Pavyzdžiui, vokiškas Trabi.²⁵¹ Demokratinėje Vokietijos Respublikoje tai buvo prabangos prekė. Tam, kad galėtų nusipirkti šį automobilį, žmonės eilėse laukdavo ne vienerius metus. Tačiau griuvus sienai Trabantas tapo pajuokos objektu.²⁵² Tačiau šis juokas suvoktas kaip kai kas daugiau negu pasišaipymas iš keisto automobilio dizaino – toks elgesys buvo suvoktas kaip žmogaus orumo paniekimas. Todėl D.Berdahl pateikia ne vieną pavyzdį, kaip žmonės iš rytų Berlyno važiuodavo į vakarinę miesto pusę būtent su Trabi, nors ir turėdavo naujo modelio automobilius, o vairuodami Trabantą jie neretai sulaukdavo aplinkinių pašaipų.²⁵³

P.Nora *Les Lieux de Memoire* sąvoka itin plati ir apima ne tik konkrečias geografines vietas, bet ir žmones, paminklus, pastatus, literatūros, meno kūrinius bei įvairius kitus daiktus. Tarp jų ir tokius neįprastus objektus kaip gatvių ženklai, jų pavadinimai ar net patiekalų receptai. Pavyzdžiui, buvusio Rytų

²⁴⁷ Bakic-Hayden, M. Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, vol. 54, no. 4, 1995, p. 917-931. [žiūrėta 2011 spalio 9 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/2501399>>

²⁴⁸ Straughn, J. B. Culture, memory, and structural change: explaining support for “socialism” in a post-socialist society. *Theory and Society*, vol. 38, no. 5, 2004, p. 487

²⁴⁹ Petrovič, T. Nostalgia for the JNA? Remembering the Army in the Former Yugoslavia. In: Todorova, M., Gille, Z. (eds.) *Post- Communist Nostalgia*. USA: Berghahn Books, 2010, p. 129

²⁵⁰ Barney, T. When We Was Red: Good Bye Lenin! And Nostalgia for the „Everyday GDR”. *Communication and Critical/Cultural Studies*, vol. 6, no. 2, 2009, p.139

²⁵¹ Berdahl, D. ‘(N)Ostalgie’ for the present: Memory, longing, and East German things. *Ethnos*, 1999, vol. 64, no. 2, p.200

²⁵² Kaip padvigubinti Trabi vertę? Pripildyk jo baką benzino. Arba: [pirkėjas] Man reikia valytuvų Trabi.[pardavėjas] Tai atrodo teisingas sanderis. (How do you double the value of a Trabi? Fill it up with gas. /[Customer] I need a pair of windshield wipers for my Trabi. [salesperson] That seems like a fair exchange.)

²⁵³ Berdahl, D. ‘(N)Ostalgie’ for the present: Memory, longing, and East German things. *Ethnos*, 1999, vol. 64, no. 2, p. 192

Berlyno gyventojai išsikovojo, kad išliktų *Ampelmännchen* - nedideli žmogučiai su skrybėle užsidegantys keičiantis šviesoforo spalvoms, ir nesutiko, kad būtų įrengti tokie pat šviesoforai kaip likusioje Vokietijos dalyje. Galima rasti ir sovietiniais metais egzistavusių Vilniaus gatvių pavadinimų sąrašų su kupiniais nostalgijos komentarais.²⁵⁴ Senas kelio ženklas ar gatvelės pavadinimas tampa savasties dalimi ir nurodo į unikalumą, išskirtinumą.

Vis dėlto, Rytų Vokietijos ir Lietuvos atvejai labai skirtingi. Kalbant apie nostalgijos ir orumo ryšį Lietuvos kontekste, visų pirma reikia atkreipti dėmesį į N.Klumbytės aprašytas situacijas, kai žmonės nostalgiskai kalba apie praeitį, nes tuomet jie turėjo darbą, kaip darbuotojai jie jautėsi vertinami, turėjo galimybę išvažiuoti atostogauti. Kitais žodžiais tariant, jie „jautėsi žmonėmis“.²⁵⁵

1.3.5 Nostalgija kaip būdas išgyventi

XVIII a. J.Hoferio pirmą kartą pateiktame nostalgijos apibrėžime nostalgija buvo suprantama kaip išskirtinai medicininė būklė, vienu iš kurios gydymo būdų laikytos dėlės.²⁵⁶ Vėliau nostalgiją imta romantizuoti. Tačiau ilgainiui nostalgija priskirta sociologijos tyrimų sričiai laikant ją reiškiniu padedančiu individams palaikyti savo identitetą sudėtingų pokyčių metu.²⁵⁷

Pasak M.Halbwachso, nostalgija yra savita kolektyvinės atminties pasireiškimo forma, kuri: „(...)suteikia stabilumo ir normalumo pokyčių proceso, kuris būdingas dabartiniam gyvenimui, metu. Kolektyvinės atminties schemos šiandienos kisme tarnauja kaip apsauga ir yra tarpininkės tarp dabarties ir praeities, tarp savęs ir kitų.“²⁵⁸ Šiuo atveju nostalgija yra suprantama kaip psichologinis gynybinis mechanizmas. Z.Freud šiuo atveju kalbėtų apie perkėlimą. Nostalgijos sąvoka ypatingai dažnai vartojama kalbant apie globalizacijos procesus bei apie pakitusią laiko sampratą šiandienos visuomenėje. Herakleitiškomis Πάντα ῥεῖ sąlygomis nostalgija tampa stabilumo bei patvarumo garantu. Tačiau, tokiu

²⁵⁴ <http://www.vilnius.skynet.lt/ulicy_vilniusa.html>

²⁵⁵ Klumbytė, N. Dabarties istorijos paraščių žmonės: atsiminimai apie sovietmetį ir kasdienybės patirtys kaimo bendruomenėje. Politologija, 2004, T., 35, Nr. 5, p.12

²⁵⁶ Boym, S.The Future of Nostalgia. New York: Basic Books, 2001. p. 99

²⁵⁷ Holak, S.L., Matveev, A.V., Havlena, W.J. Nostalgia in post- socialist Russia: Exploring applications to advertising strategy. Journal of Business Research, no.61, 2008,p. 172

²⁵⁸ Boym, S.The Future of Nostalgia. New York: Basic Books, 2001, p.53

atveju, šio nostalgijos tipo negalima laikyti išskirtiniu pokomunistinių visuomenių bruožu – tai bendražmogiška savybė.

1.3.6 Ekonominis nostalgijos aspektas

Vienas dažniausių nostalgijos aiškinimo būdų, jog nostalgija sovietmečiui yra nepasitenkinimo dabartine ekonomine situacija išraiška. Palankus požiūris į socializmą, egalitarinę politiką būdingesnis tiems, kurie iš perėjimo į rinkos ekonomiką gavo mažiausiai naudos.²⁵⁹ Šią mintį pagrindžia 2006 m. Lietuvoje atliktos apklausos, kurių metu aiškintasi, koks yra santykis tarp dabar gaunamų pajamų ir palankaus sovietinių laikų vertinimo.²⁶⁰ Jeigu iš tų, kurių vienam šeimos nariui per mėnesį teko iki 300 Lt, apie sovietinį laikotarpį palankiai atsiliepė 62,09% apklaustųjų, tai gaunančių 701 Lt ir daugiau grupėje palankiai atsiliepančių tebuvo tik 25,48%. Vadinasi uždario dydis ir nostalgijos pasireiškimas yra atvirkščiai proporcingi dydžiai. Tačiau M.Velikonja analizuodamas galimas nostalgijos socializmui priežastis pastebi, kad ekonominis argumentas tinka ne visada. Geriausias to pavyzdys – Slovėnijos atvejis. Nors Slovėnijos išėjimo iš komunizmo modelis laikomas pavyzdiniu, tačiau nostalgija čia taip pat ryški. J.Ekman ir J.Linde dėl šios priežasties atkreipia dėmesį ir į Čekiją bei Lenkiją. Finansinių veiksnių sureikšminimą, tik jau nacionalizmo kontekste, kritikuoja ir A.Jokubaitis atmesdamas teiginį, jog: „(...) nacionalizmas yra modernizacijos kūrinys, tauta yra formuojamas dalykas, tautinį tapatumą lemia ekonominės, kultūrinės ir politinės priežastys.“²⁶¹

R.I.Hofferbert ir H.D.Klingemann analizuoja demokratijos vertinimą pokomunistinėse šalyse išskirdami politines bei ekonomines požiūrio į demokratiją priežastis.²⁶² Politiniame lygmenyje demokratijos vertinimas matuojamas individo požiūriu į tai, kaip demokratinė santvarka užtikrina žmogaus teisių apsaugą. Ekonominiu – pasitenkinimas demokratija siejamas su individo finansine situacija. Suformuluojamos dvi hipotezės: kuo piliečiai labiau vertina žmogaus teises, tuo palankiau vertina demokratiją. Taip pat: kuo piliečiai labiau vertina asmeninę finansinę sėkmę, tuo palankiau vertina

²⁵⁹ Straughn, J. B. Culture, memory, and structural change: explaining support for “socialism” in a post-socialist society. *Theory and Society*, 2004, vol. 38, no. 5, p.519

²⁶⁰ Ramonaitė, A. Posovietinės Lietuvos politinė anatomija. Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 45-46

²⁶¹ Jokubaitis, A. Kodėl tauta nėra įsivaizduojama bendruomenė? *Problemos*, 2006, Nr.70, p.15

²⁶² Hofferbert, R.I., Klingemann, H.D. Remember the bad old days: Human rights, economic conditions, and democratic performance in transitional regimes. *European Journal of Political Research*, 1999, vol. 36, no. 2, p.156

demokratiją. Tačiau išskirtinai materialistinis pozityvių nuostatų demokratijos atžvilgiu pagrindimas šių autorių taip pat atmetamas.

Kita vertus, kartais aiškinama, kad nostalgija reiškiasi būtent dėl Slovėnijos ekonominės ir politinės sėkmės.²⁶³ Egzistuoja palankios sąlygos išsikalbėti, išsiilgėti. Tačiau Kosove, kur nepriklausomybė atgauta dar labai neseniai, kalbėti vis dar bijoma.²⁶⁴ Paradoksalu tai, kad žmonės gali teigiamai vertinti ir dabartinę laisva rinka pagrįstą ekonominę sistemą, ir tuo pat metu palankiai atsiliepti apie socialistinę ekonominę sistemą. Be to, ekonominį veiksnį dažnai sušvelnina individų išsilavinimo lygis.²⁶⁵ Tačiau, nors išsilavinimas yra tiesiogiai susijęs su palankiu demokratijos vertinimu, bet „stiprios rankos“ šalininkų esama tarp įvairaus laipsnio išsilavinimą turinčių asmenų.

Itin dažnai pabrėžiama, kad dabartinę ekonominę sistemą jauni žmonės vertina palankiau, o vyresnės kartos atstovai dažniau pasisako už didesnę valstybės kontrolę ekonomikai.²⁶⁶ Šiuo atveju svarbus yra ir individualumo kaip svarbiausios vertybės akcentavimas. Tai galima pritaikyti ir kalbant apie palankų stipraus vado vertinimą, kadangi nustatyta, jog kuo jaunesnio amžiaus individas, tuo „stiprios rankos“ politiką vertina negatyviau.²⁶⁷ Tačiau, vėlgi, prisiminus A.Ramonaitės tyrimus, šios nuostatos priklauso nuo konkretaus amžiaus tarpsnio. Nors teigiama, kad palankiausiai autoritarinio pobūdžio valdymą vertina žmonės, kuriems yra apie 60 m., bet nuomonės tų, kuriems apie 20 m., yra panašios į jų tėvų nuostatas. Kita vertus, socialinių mokslų kontekste tikėjimas, kad socialinės apklausos geba atskleisti absoliučiai teisingą tikrovės vaizdą yra mažų mažiausiai naivus. Tyrimo objektas pernelyg dinamiškas, kad būtų galima tai padaryti. Be to, 15 -19 m. jaunimas dažniausiai iš viso neturi nuomonės apie tai, kokia santvarka Lietuvai tinka labiausiai. Šioje amžiaus grupėje palankiai vertinančių demokratiją yra mažiau negu 30-39 m. grupėje.²⁶⁸ Įsitikinusių demokratų, A.Ramonaitės žodžiais tariant, daugiausiai

²⁶³ Klumbytė, N. The Soviet Sausage Renaissance. *American Antropologist*, 2010, vol. 112, no. 1, p.308

²⁶⁴ Schwandner –Sievers, S. Invisible-Inaudable: Albanian Memories of Socialism after the War in Kosovo. In: Todorova, M., Gille, Z. (eds.) *Post- Communist Nostalgia*. USA: Berghahn Books, 2010, p.234

²⁶⁵ Ekman, J., Linde, J. Communist Nostalgia in Central and Eastern Europe: A Matter of Principles or Performance? Paper presented at the Nordic Political Science Association's Annual Meeting, Aalborg, Denmark, August 15–17, 2002.

²⁶⁶ Pew Global Attitudes Project. Prieiga per internetą: <<http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>>

²⁶⁷ Ekman, J., Linde, J. Communist Nostalgia in Central and Eastern Europe: A Matter of Principles or Performance? Paper presented at the Nordic Political Science Association's Annual Meeting, Aalborg, Denmark, August 15–17, 2002.

²⁶⁸ A.Ramonaitė et al. *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus aureus, 2006, p.248

yra būtent tarp 30-39 m. žmonių. Kaip bus parodyta kitame skyrelyje, tokio amžiaus žmonių grupė nostalgijos sovietiniams laikams tyrimų kontekste užima išskirtinę vietą.

1.3.7 Nostalgija kaip vaikystės/ jaunystės ilgesys

Estijoje ne vienerius metus buvo rodomas itin didelio populiarumo sulaukęs spektaklis „Žydrasis vagonas“ („The Light Blue Wagon“).²⁶⁹ Spektaklis pavadintas taip pat kaip krokodilo Genos atliekama dainelė.²⁷⁰ Jo kūrėjų teigimu šiuo spektakliu siekiama išsikovoti teisę nostalgiją jausti, kadangi Estijoje, kaip ir Lietuvoje, sovietinis laikotarpis dažnai vaizduojamas lyg kažkas, ką reikia kuo greičiau pamiršti. Šis spektaklis įdomus tuo, kad jame vaizduojama, kaip sovietinius laikus prisimena skirtingos kartos. Spektaklyje veikia keturi herojai: Indrek ir Märt priklausantys vadinamai „rusiškų multfilmų kartai“ („Russian cartoons generation“), Tönu – dar menantis pirmuosius nepriklausomybės praradimo metus bei Indrek mergina Sirts, kuri pernelyg jauna, kad apie sovietmetį ką nors prisimintų. Būtent Sirts atstovauja kartai, kuri yra šio darbo tyrimo objektas.

Spektaklio siužetas gana paprastas: Jaunas sėkmingai karjerą darantis 35 m. vyras Indrek švenčia savo gimtadienį. Besilinksminantys draugai randa senų, sovietinius laikus menančių drabužių: mokyklinę uniformą, pionieriaus kaklaskarių, karinės atributikos. Ima persirenginėti, pokštauti. Į buto duris pasibeldžia Tönu – 60 –ies metų amžiaus vyras, kuris ateina pasiskūsti dėl pernelyg garsios muzikos. Pamatęs persirengusius jaunos žmones jis pasipiktina tokiu elgesiu. Tönu priima tai kaip pajuoką iš represuotų žmonių kančių. Sirts jaunų vyrų pokštų nesupranta, kaip ir nesupranta to, kodėl taip pyksta vyresnis kaimynas. Mergina susidariusią situaciją vertina indiferentiškai.

Nesunku nuspėti, kad spektaklis susilaukė nevienareikšmių vertinimų. Galima pastebėti, kad tai, kaip spektaklis vertinamas, labai priklauso nuo to, kokiai kartai priklausantis asmuo dėsto savo poziciją. Dėl to tarp spektaklio ir realybės galima įžiūrėti savitų panašumų. Kritikai gimę apie 1970 m. gebėjo rasti

²⁶⁹Spektaklio akimirkos:

<http://www.merlinszinhas.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=544:the-light-blue-wagon-helesinine-vagon&catid=56:eng20092010-eladasok>

²⁷⁰ Ištrauka iš multfilmo, kurio metu Gena sudainuoja šią dainelę:

<<http://www.youtube.com/watch?v=V-TithD7izM>>

panašumų tarp savęs ir Indrek bei Märt – jų atsiliepimai apie spektaklį buvo palankūs. Tačiau daugeliui vyresnio amžiaus žmonių (juos galima tapatinti su Tönu) žiūrovų juokas stebint šį spektaklį buvo priimtas kaip asmeninis įžeidimas. Tai, K.Mannheimo žodžiais tariant, puikus kartų kolektyvinės atminties pavyzdys.

„Rusiškų multfilmų karta“ laikoma paskutine, kuri dar prisimena sovietinę kasdienybę. Šios kartos žmonės priskiriami režimo pasikeitimo „laimėtojams“. Vaikystė „legitimizuoja“ nostalgiją: „Tarp nostalgijos ir nostalgijos yra skirtumų. Pakankamai baisu, kai buvusi nomenklatūra ar buvę kolūkiečiai ilgisi sovietinių laikų. Bet „Žydrojo vagono“ nostalgija iš tiesų yra vaikystės nostalgija.“²⁷¹ Tai–dabartinių 35 metų amžiaus žmonių nostalgija. „Paskutinės kartos, kuri prisimena, kartai“ nostalgija padeda pajusti savo unikalumą, suformuoti savitą savo kaip kartos identitetą atsiribojant nuo jaunesnės kartos, kuri nebeturi tiesioginių su sovietiniu periodu susijusių prisiminimų, o taip pat nuo savo bendraamžių vakaruose. Kaip teigia T. Barney: „(...) kolektyvinėje atmintyje besireiškianti nostalgija įtakoja bendruomenės identitetą.“²⁷² Remiantis pateiktomis mintimis, galima išskirti 30-39 m. asmenų išskirtinumo priežastis: tai žmonės, kurie gali palyginti gyvenimą „prieš“ ir „po“ SSRS žlugimo, o sistemos griūties momentu jie atsidūrė palankiausioje padėtyje leidusioje jiems pasinaudoti atsivėrusiomis galimybėmis.

Tačiau nostalgija sovietiniams laikams kaip jaunystės ilgesio išraiška negali būti priskirta tik aptartai amžiaus grupei. Dažnai teigiama, kad gražūs vaikystės prisiminimai šviesesnius padaro net prisiminimus apie tremtį ar represijas: „Mes sportavome, labai dažnai vykdavome į rungtynes, galėjome daug keliauti. Taigi šia prasme mokyklos dienas prisimenu kaip kažką gero. Nors... Mano dėdė grįžo iš Sibiro. Panašių problemų buvo, bet tai nesutrukdė mums būti jauniems, aktyviems ... kokie visi ir buvome... būti laimingiems.“²⁷³

²⁷¹ Grünberg, K. Remembering the Soviet Past in Estonia. The Case of Nostalgic Comedy „The Light Blue Wagon”. *Aslegvardi/ Keywords*, 2009, no.1, p. 11

²⁷² Barney, T. When We Was Red: Good Bye Lenin! And Nostalgia for the „Everyday GDR”. *Communication and Critical/Cultural Studies*, vol. 6, no. 2, 2009,p. 133

²⁷³ Moteris, g. 1942, Joesalu, K. „The Right to Happiness“- Echoes of Soviet Ideology in Biographical Narratives. *Berliner Osteuropa Info*, no.23, p.96

1.3.8 Nostalgija ir šiandienos jaunimas

Kaip minėta, kalbėti apie bet kurios iš aptartųjų nostalgijos formų pasireiškimą jaunimo tarpe sudėtinga. Sociologinės apklausos apčiuopiamų rezultatų nepateikia. Tačiau, nors Lietuvos atveju duomenų apie jaunimo požiūrį į sovietinius laikus trūksta, kitose posovietinėse šalyse atlikti tyrimai atskleidžia dėmesio vertų detalių.

Rusijos jaunimo nuostatų komunistinio režimo atžvilgiu tyrimai parodė, kad paauglių tarpe nostalgija sovietiniams laikams taip pat ryški.²⁷⁴ 2006 m. S.E. Mendelson bei T.P. Gebler aiškino, koks 16-29 m. amžiaus jaunuolių tarpe yra susiformavęs J.Stalino įvaizdis. Gauti duomenys glumina: viena penktoji jaunų rusų balsuotų už Staliną, jeigu jis dalyvautų prezidento rinkimuose. Be to, 20% apklaustųjų neatmetė galimybės, jog balsuotų už autoritarinį lyderį.²⁷⁵ Teigiama, kad nostalgija sovietiniams metams jaunimo tarpe yra neatsiejama nuo nacionalinio pasididžiavimo jausmo. Kaip buvo aptarta ankstesniame skyriuje, viena priežasčių, kodėl B.Jeltsino valdymo laikotarpis mokykliniuose vadovėliuose vaizduojamas negatyviai, laikoma būtent tai, kad tuo metu Rusija buvo priversta prašyti vakarų pagalbos. Vėlgi, itin stipriai jaučiamas „deržava“ ilgesys. Šios situacijos esmę puikiai išreiškia 2006 m. sukurtame filme „Sovietinio periodo parkas“²⁷⁶ nuolat skambėjusios dainos žodžiai: „kokia pradingo šalis!“ O.Gazmanovo daina „Сделан в СССР“²⁷⁷ tapo didžiuliu hitu, o joje skamba žodžiai: Ukraina ir Krymas, Baltarusija ir Moldova/Tai mano šalis/Sahalinas ir Kamčiatka, Uralo kalnai/Tai mano šalis/Krasnojarsko regionas, Sibiras ir Povoložas/ Kazachstanas ir Kaukazas, ir Pribaltika taip pat.

Penkiolikmetė Ania teigia: „Sovietų Sąjunga buvo labai galinga, ją visi gerbė. Neveltui Maiakovsky apie sovietinį pasą rašė: „Žiūrėkite ir pavydėkite – aš Sovietų Sąjungos pilietis.“ Reiganas pavadino SSRS blogio imperija ir kiti vis dar stengiasi mus palaužti. Daugelis buvusių sovietinių respublikų dabar yra NATO narės ir vienijasi prieš mus.“²⁷⁸ O.Nikolayenko išskiria ir kitų jaunimo

²⁷⁴ Nikolayenko, O. Contextual effects on historical memory: Soviet nostalgia among post-Soviet adolescents. *Communist and Post- Communist Studies*, vol. 41, no. 2, 2008, p.244

²⁷⁵ Mendelson, S.E., Gebler, T.P. Failing the Stalins test: Russians and their dictator.

< <http://www.foreignaffairs.com/articles/61367/sarah-e-mendelson-and-theodore-p-gerber/failing-the-stalin-test> >

²⁷⁶ Daugiau informacijos apie šį filmą:

< <http://www.kinokultura.com/2007/15r-sovietpark.shtml> >

²⁷⁷ < <http://www.youtube.com/watch?v=SI6iKqvM3iI> >

²⁷⁸ Nikolayenko, O. Contextual effects on historical memory: Soviet nostalgia among post-Soviet adolescents. *Communist and Post- Communist Studies*, vol. 41, no. 2, 2008, p. 252

reiškiamos nostalgijos priežasčių, ne vien tik susijusių su galios bei įtakos pasauliui sumažėjimu: pablogėjusi ekonominė situacija, padidėjęs nusikalstamumas, suprastėję visuomeniniai ryšiai, „neteisingas“ elgesys su rusų kilmės gyventojais užsienio valstybėse. Jaunimas Rusijoje sovietinius laikus kritiškai vertina dėl to, kad: a) tuo metu nebuvo galimybių individualumui reikštis; b) buvo labai ribotos vartojimo galimybės.²⁷⁹

Nostalgija jaunimo tarpe taip pat reiškiasi šalyse anksčiau priklausiusiose Jugoslavijai. M. Velikonja analizuodamas jugonostalgijos bei titostalgijos pasireiškimą jaunimo tarpe teigia, kad kalbant apie jaunimą reikia naudoti ne nostalgijos, bet neonostalgijos terminą.²⁸⁰ Jaunimas gręžiasi į praeitį, kadangi ten randama tai, ko trūksta dabar: „(...) saugios, stabilios, teisingos ir vieningos Jugoslavijos, paprastų, patenkintų ir neambicingų žmonių, kurie puoselėtų kolektyvizmo, solidarumo ir lygybės vertybes.“²⁸¹ Todėl M. Velikonja nostalgiją laiko savita utopijos forma: „(...) nostalgija socializmui iš tiesų nėra išskirtinai ir tiesiogiai susijusi su praeitimi, senais režimais, vertybėmis, santykiais ir panašiais dalykais, bet įkūnija utopinę viltį, kad gali egzistuoti geresnė negu dabartinė visuomenė.“²⁸² Dėl šios priežasties jugonostalgiją jaunimo tarpe bandoma panaudoti kaip etninių konfliktų draskomų buvusių Jugoslavijos šalis konsoliduojantį veiksnį.

M. Palmberger tuo pat metu išryškina ir kitą jaunimo tarpe vyraujančią palankų požiūrį į buvusią Jugoslaviją paaiškinančią priežastį. Autorė pateikia pokalbio su jauna mergina Aida ištrauką. Valdant Titui visi galėjo gauti darbą: „Tu žinotai, kad, kai baigsi mokslus, galėsi susirasti sau darbą ir butą. Gyvenimas kažkuria prasme buvo ramesnis, ne toks greitas ir sunkus. Tada žmonės gyveno daug gražiau ir lengviau.“²⁸³ Galima daryti išvadą, kad nostalgija Jugoslavijai yra ilgesys laiko, kai šalis buvo didelė ir vieninga, o joje egzistavo socialinis užtikrintumas. Nostalgijos negalima redukuoti į politinio režimo ilgesį. Be to, šiuo atveju reikia pastebėti ir tai, kad šioje šalyje jis buvo daug liberalesnis nei kitur.

Tai, ar kuri nors iš išskirtųjų nostalgijos formų gali būti priskirta ir Lietuvos jaunimui, siekta nustatyti empirinio tyrimo metu.

²⁷⁹ Nikolayenko, O. Contextual effects on historical memory: Soviet nostalgia among post-Soviet adolescents. *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 41, no. 2, 2008, p. 251

²⁸⁰ Velikonja, M. *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Skopje: Tiskarna Hren, 2008, p. 94

²⁸¹ Velikonja, M. *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Skopje: Tiskarna Hren, 2008, p. 99

²⁸² Ten pat

²⁸³ Palmberger, M. *Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for the Better Future*. *Sociologija*, vol. L, no.4, 2008, p.364

2.Sovietinės praeities vertinimo tyrimas

2.1 Fokus grupių naudojimas visuomenės tyrimuose

Fokus grupė – kokybinio tyrimo metodas, kurio pagalba siekiama išsiaiškinti konkrečios žmonių grupės požiūrius tam tikrų problemų atžvilgiu. Šis metodas socialinių mokslų kontekste imtas naudoti XXa. ketvirtame dešimtmetyje. Sociologijos klasikas R.Merton buvo vienas pirmųjų, kuris taikė šį metodą siekdamas išsiaiškinti kareivių moralines nuostatas. Tačiau fokus grupių metodas ypatingai išpopuliarėjo šeštame dešimtmetyje, kai jį pradėta plačiai taikyti rinkos tyrimuose aiškinantis pirkėjų nuomonę bei preferencijas.²⁸⁴ Tradicinės interviu formos šiems tikslams nelabai tiko, nes konkrečiai suformuluotų klausimų pateikimas respondentams įsprausdavo į savitus rėmus ir apribodavo jų vaizduotę. Dėl šios priežasties tapdavo sunku identifikuoti naujas problemas. Kadangi informacijos rinkimas fokus grupių pagalba remiasi spontaniškai grupėje kylančia diskusija, šių trūkumų išvengiama. Grupės dalyviai įtakoja vienas kitą reaguodami į vienas kito komentarus bei idėjas. Tokio pobūdžio bendravimas leidžia išsiaiškinti, kas yra aktualu patiems žmonėms bei atskleisti įvairialypį nuomonių, elgesio konkrečiose situacijose spektrą. Fokus grupių apklausų metodas puikiai tinka, kai bandoma rasti atsakymus į klausimą, kuris iki tol dar nebuvo analizuotas. Tarpdisciplininį pobūdį fokus grupių metodas įgavo devintame dešimtmetyje ir dabar suteikia svarbių duomenų įvairiose srityse: vertinant politinės partijos veiklą, formuojant viešąją politiką, atliekant bihevioristinius tyrimus ir t.t.

Kiekybinių ir kokybinių metodų skirtis suponuoja perskyrą tarp pozityvizmo ir antipozityvizmo postuluojamų idėjų. Šiuo atveju nesutarimo objektas yra pozityvizmo metodų naudojimo socialiniuose moksluose galimybė. Istorijos eigoje ne sykį buvo išsakyta mintis, kad socialinių mokslų, galbūt, mokslais iš viso negalima vadinti, nes jų kontekste tokie mokslinio valdymo kriterijai kaip eksperimento atlikimas, verifikacija ar falsifikacija sunkiai pritaikomi. Teiginys, pabrėžiama, yra prasmingas, jeigu jis yra verifikuojamas, t.y. jeigu galima nustatyti jo teisingumo reikšmę. Tačiau dėl to pozityvistai sulaukė

²⁸⁴ Hennink, M. M. International focus group research: a handbook for the health and social sciences. New York: Cambridge University Press, 2007, p. 5 -17

kritikos, kad jie ignoruoja gyvenimo daugialypiškumą ir bando redukuoti jį į tam tikrų faktų rinkinį. Teigta, kad egzistuoja ne faktai, bet tik interpretacijos. Nors šie žodžiai perimti iš F.Nietzsche'ės, bet ir pozityvistų stovykloje buvo nesutarimų, pvz., R.Carnap kritikavo M.Schlicko pasiūlytas verifikavimo procedūras. Šiuo atveju pagrindinė problema buvo kalbos problema. Faktinio teiginio, kaip turinčio faktinį turinį, apibrėžimas pasirodė turintis nemažai silpnų pusių.

Socialinių ir gamtos mokslų prigimtis yra visiškai kitokia. Jų tyrimo objektas skirtingas. Kitaip tariant, bandymas socialiniuose moksluose pritaikyti gamtamokslinius metodus yra tas pats, kas bandymas juos guldyti į Prokrusto lovą. Kita vertus, prisiminus G.Vico žodžius *verum ipsum factum* ar I.Kanto pažinimo teoriją gamtos mokslų siekis apibrėžti pasaulį dėsnių pagalba taip pat sukelia šypsena, kadangi siekdami pažinti dėsnius žmonės, atrodytų, iš tiesų pažįsta patys save.

Skirtį tarp gamtos ir socialinių mokslų plačiai aptarė W.Dilthey, P.Winch. Tačiau jie tikrai nebuvo vieninteliai. P.Winch rėmėsi L.Wittgenshteino mintimis - „kalbos žaidimais“. Supratimas įmanomas tik tam tikrame kontekste. Šiuo atveju būtina prisiminti ir hermeneutiką, tokius mąstytojus kaip M.Heidegger, P.Ricoeur, H.G.Gadamer ir kt. Pagrindinė hermeneutikos problema yra supratimo problema. Kokybinių metodų pagrindinis tikslas būtent ir yra supratimas. Jais siekiama aprašyti pasaulį „iš vidaus“, taip kaip jį mato ir suvokia konkretūs žmonės. Dėl šios priežasties kokybiniai metodai turi nemažai fenomenologinių elementų. Todėl austrų sociologas A.Schütz remdamasis E.Husserlio *Lebenswelt* („gyvenamojo pasaulio“) idėja ir siekė apibrėžti socialinių mokslų pagrindus.²⁸⁵ Kokybiniam metodams įtaką taip pat darė konstruktyvizmas, kurio kai kurios idėjos itin susijusios su jau minėtomis G.Vico mintimis.

Fokus grupės kaip ir kiekvienas kitas metodas turi ir stiprių, ir silpnų pusių. Tačiau šiuo atveju, vėlgi, kokie, pozityvūs ar negatyvūs aspektai išryškės, priklausys nuo konkrečių tikslų, kurių pasitelkiant šį metodą siekiama, pobūdžio.

²⁸⁵ Flick,U. et al (eds.) A Companion to Qualitative Research. London: Sage publications, 2004, p.67

Stipriosios metodo pusės:

- a) Kadangi fokus grupių metu sukuriama natūrali žmonių socialinė interakcija, dalyviams tyrimas nesukelia diskomforto ar įtampos ir paprastai jie atsipalaiduoja bei mėgaujasi procesu. Kartais specialioje literatūroje rekomenduojama siekiant sukurti kuo komfortablesnę aplinką, pavaišinti dalyvius arbata, sausainiais.²⁸⁶
- b) Fokus grupių metodo pritaikymas yra labai platus. Fokus grupėmis paremtas tyrimas gali būti gana griežtai struktūruotas ir pritaikytas surinkti konkretaus pobūdžio duomenis. Šiuo atveju nesunku palyginti skirtingų grupių metu gautą informaciją. Kai analizuojama problema yra dar labai menkai ištirta, fokus grupės gali būti mažiau struktūruotos – metodas šiuo atveju naudojamas pilotinės studijos metu. Fokus grupė gali būti naudojama ir tirti pačią grupę *per se*: kaip grupės viduje yra generuojamos idėjos, kaip jos kinta, kaip vyksta grupės dinamika ir t.t.
- c) Žvelgiant iš praktinės pusės, vienos fokus grupės metu galima gauti daug ir įvairios informacijos, ko nepavyktų padaryti atliekant individualius interviu, arba duomenų rinkimas užtruktų daug ilgiau.
- d) Fokus grupių metu gautų duomenų kokybė yra išskirtinė, kadangi dalyviai turi galimybę reaguoti į kitų grupės narių komentarus, argumentuoti apginti savo poziciją. Naudingos informacijos galima gauti stebint, kaip dalyviai elgiasi situacijose, kai išryškėja nuomonių skirtumai. *Spontaniškumas* gali padėti gauti netikėtos informacijos.

²⁸⁶ Stewart, D.W. Focus groups: theory and practice. Thousand Oaks[Calif.]: Sage Publications, 2007, p.56

Silpnosios metodo pusės:

1. Ribotas respondentų skaičius. Paprastai fokus grupę sudaro 5-10 dalyvių. Tai priklauso nuo to, kokių tikslų fokus grupė yra organizuojama. Šio tiriamųjų skaičiaus nepakanka reprezentatyviems duomenims gauti, todėl siekiant gauti būtent tokio pobūdžio duomenis reikėtų rinktis ne kokybinius, bet kiekybinius tyrimus. Kokybinių metodų pagalba siekiama visiškai kitokių tikslų.
2. Problemiška dalyvių atranka. Kadangi fokus grupę sudaro nedaug žmonių, itin svarbu, kad į grupę patektų geranoriški, diskutuoti linkę dalyviai.
3. Nors fokus grupių metu tyrėjo vaidmuo nėra dominuojantis, bet jo kaip diskusijos moderatoriaus sugebėjimai yra labai svarbūs, nes tik jų dėka diskusija iš viso gali kilti ir duoti konstruktyvių rezultatų.
4. Sunku užtikrinti, kad pasisakytų kiekvienas grupės dalyvis. Grupėje gali atsirasti lyderis, kuris išsakydamas savo poziciją neleidžia savosios išdėstyti kuklesniems dalyviams.
- e) Fokus grupė paprastai trunka 1,5-2 val., o tai lemia, kad negalima ilgai apsistoti ties kurio nors vieno problemos aspekto aptarimu. Kai kurie apklausos plane numatyti klausimai, gali likti nepaliesti. Be to, fokus grupių metu gali atsiskleisti dalyviams itin aktualios problemos, kurios yra visiškai nesusijusios su konkrečia problema, kurios analizės tikslu ir buvo surinkta fokus grupė.²⁸⁷ Tačiau tai nepaverčia tokio pobūdžio duomenų mažiau vertingais.
5. Svarbu, kad fokus grupės būtų organizuojamos tinkamai tam parinktoje vietoje, kad žmonės galėtų susikaupti, nesiblaškytų, atsipalaiduotų.

²⁸⁷ Stewart, D.W. Focus groups: theory and practice. Thousand Oaks[Calif.]: Sage Publications, 2007, p. 37

6. Fokus grupės metu pasireiškęs *spontaniškumas* lemia, kad nukrypstama nuo scenarijaus ir tampa sudėtinga palyginti skirtingų fokus grupių metu gautus rezultatus.
7. Ilgai užtrunkantis ir sudėtingas duomenų apibendrinimo procesas. Duomenų negalima redukuoti į skaitines išraiškas, o tik pateikti deskriptyvų aprašymą. Tačiau tai nereiškia, kad dėl to fokus grupių apklausa neduoda jokios mokslinės naudos. Šiuo atveju galima prisiminti T.Kuhno idėjas. Kalbėdamas apie mokslo revoliucijas, jis pabrėžė, kad jos vyksta veikiamos ne vien empirinių veiksmų, bet ir dėl to, kad kinta visuomenėje vyraujančios pasaulėžiūrinės idėjos. Paradigmos nėra bendramatės – negalima jų sulyginti tarpusavyje ir nustatyti, kuri iš jų yra geresnė. Šis teiginys tinka ir kiekybinių ir kokybinių metodų atveju – jais siekiama visiškai kitokių tikslų.
8. Abejojama surinktų duomenų moksliniu validumu. Įvertinant duomenis lieka pakankamai daug vietos interpretacijai, rezultatai gali būti pernelyg įtakoti tyrėjo subjektyvaus požiūrio. Kita vertus, fokus grupė nėra chaotiška, nekontroliuojama žmonių interakcija. Fokus grupės organizuojamos vyksta pagal specialiai parengtą scenarijų. Jis gali modifikuotis, vis dėlto tam tikras stabilus karkasas visuomet išlieka.

Nepaisant minėtųjų fokus grupių metodui būdingų trūkumų sovietinių laikų vertinimo tyrimui pasirinktas būtent šis kokybinis metodas. Tokį sprendimą lėmė tikslų, kurių siekiama šiame darbe, specifika. Pasitelkiant vien kiekybinius metodus įvykdyti išsikeltus uždavinius yra neįmanoma. Fokus grupių metodas buvo pasirinktas dėl dviejų pagrindinių priežasčių:

1. Darbe analizuojama problema, kuri niekada anksčiau nėra tapusi atskiro tyrimo objektu. Visuotinai pripažįstama, kad fokus grupių metodas tokiais atvejais yra ypač naudingas.
2. Darbe siekiama išsiaiškinti jaunimo nuomonę apie sovietinį laikotarpį bei suprasti, kodėl jaunų žmonių tarpe yra susiformavęs šis konkretus požiūris į praeitį. Tokio pobūdžio tikslams siekti yra naudojami išskirtinai kokybiniai metodai, kadangi, kaip jau minėta, pagrindinė kokybinių metodų problema yra supratimo problema.

2.2 Pasirengimas fokus grupėms: scenarijaus sudarymas bei dalyvių atranka

Scenarijaus sudarymas:

Siekiant pastūmėti fokus grupėse dalyvaujančius asmenis diskusijai buvo parengtas specialus užduočių bei klausimų rinkinys. Šių klausimų uždavimo nuoseklumas ir tai, ar jie visi buvo užduoti priklausė nuo to, kiek patys dalyviai buvo linkę diskutuoti.

Fokus grupių atlikta pagal šį scenarijų:

I. Užduodami klausimai:

1. Kaip galėtumėte apibūdinti Lietuvos priklausymo Sovietų Sąjungai laikotarpį? Koks tai buvo laikas? Kas jam būdinga?
2. Kaip jūs suprantate, kas tai yra komunizmas?
Ar buvo Lietuvoje komunizmas? Ar yra dabar? Kokį komunizmo apibrėžimą galėtumėte pateikti?
3. Kas jūsų nuomone yra socializmas? Ar buvo Lietuvoje socializmas?
4. Kuo skiriasi/yra panašūs komunizmas ir socializmas?
5. Komunizmas ir socializmas yra suderinami su demokratija, ar ne?
6. Kas jūsų nuomone yra demokratija? Kokie svarbiausi jos bruožai? Ar Lietuvoje yra demokratija?

II. Užduotis su žemėlapiais:

1. Dalyviams parodomas Sovietų Sąjungos kontūrinis žemėlapis. Užduodami klausimai:
Kiek šalių priklausė Sovietų Sąjungai? Ar jos visos yra šiame žemėlapyje? Jeigu ne – kokių trūksta?
2. Dalyviams pateikiamas šiandieninės Europos žemėlapis. Prašoma pažymėti Sovietų Sąjungai anksčiau priklausiusias respublikas, taip pat socialistines šalis.
3. Dalyviams parodomas pasaulio žemėlapis iki 1989 m. Prašoma pažymėti komunistines valstybes. Kokias dabar egzistuojančias komunistines valstybes dalyviai žino?

III. Užduotis su himnais:

Pagrojami keturi himnai: Sovietų Sąjungos, šiandieninės Rusijos, Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos (LTSR) bei Europos Sąjungos himnas – L.van Bethoveno „Odė džiaugsmui“. Prašoma kūrinį įvardinti. Ar dalyviai yra anksčiau juos girdėję? Jeigu taip – kur?

IV. Užduotis su vėliavomis:

Dalyviams parodomas buvusių SSRS respublikų bei komunistinių valstybių vėliavos – prašoma iš jų išskirti LTSR vėliavą, taip pat pabandyti atpažinti ir likusias. Prašoma pasidalinti bet kokiomis idėjomis, asociacijomis, įspūdžiais. Jeigu neabejotinai žinoma, kuri vėliava, kuriai respublikai priklauso, koks yra šių žinių šaltinis? Jeigu spėjama (atspėjama) – kuo remiantis?

V. Užduotis su herbais:

Dalyviams parodomi buvusių SSRS respublikų bei komunistinių valstybių herbai. Į herbų sąrašą taip pat įtraukti dabar egzistuojančių komunistinių valstybių tokių kaip Kinija, Kuba, Šiaurės Korėja herbai. Be to, bendrame sąraše pateikiami ir šiandieninės Baltarusijos bei Rusijos herbai. Prašoma nurodyti LTSR herbą bei pabandyti atpažinti likusius.

VI. Užduotis su karikatūromis:

Dalyviams parodomas sovietiniais laikais pieštos karikatūros, kuriose pašiepiami kunigai, vakarų šalys (Anglija, JAV), kapitalizmas. Dalyvių klausama, kaip jie supranta šias karikatūras? Kas jose vaizduojama ir kokių tikslų siekiant tai daroma? (Po pirmos fokus grupės šios užduoties atsisakyta)

VII. Užduotis su sovietiniais simboliais/ ženkliais:

Dalyviams parodomas sovietinių laikų ženkliukų/ medalių rinkinys. Jį sudaro:

- Spaliuko ženkliukas
- Pionieriaus ženkliukas
- Komjaunuolio ženkliai

- Motinystės medalis (suteikiamas susilaukus penkių vaikų)
- Ženkliukas skirtas kovo aštuntosios progai
- Ženkliukas įteikiamas baigus technikumą
- Olimpinių žaidynių simbolis – meškiukas
- Ženkliukas skirtas gegužės devintosios progai
- Kariniai ženkliukai
- „Veteran truda“ ženkliukų rinkinys

1. Prašoma įvardinti šių ženkliukų bei medalių paskirtį.
2. Jeigu nežinoma tikroji ženklo paskirtis, galbūt ji numanoma – prašoma įvardinti bet kokias su ženkliukais susijusias asociacijas.
3. Jeigu ženklas atpažintas teisingai – galbūt dalyvis gali pasakyti, iš kur apie jį sužinojo: turi tokių namie, matė knygoje, internete.
4. Ar dalyviai turi sovietine simbolika pažymėtų daiktų? Ar dalyvių draugai jų turi? Jeigu taip, ką šie daiktai jiems reiškia? Jais pajvairinamas aprangos stilius? Ar šiems simboliams priskiriama savita prasmė, tam tikros vertybinės konotacijos?
5. Ar dalyviai bei jų aplinkos žmonės yra kada nors pirkę sovietine simbolika pažymėtų maisto produktų? Ar yra iš viso yra matę tokio pobūdžio gaminių Lietuviškose parduotuvėse?
6. Nacistinių ir sovietinių simbolių draudimo įstatymas. Ar dalyviai yra apie jį girdėję? Kaip jie vertina šį įstatymą? Ar jų manymu jis yra reikalingas?

VIII. Užduotis su garsiais žmonėmis:

Dalyviams parodomos garsių politinių veikėjų bei asmenybių nuotraukos. Prašoma ne tik įvardinti šiuos asmenis, bet ir pasakyti, iš kur apie juos žinoma. Jeigu nesugebama tiksliai įvardinti pavardės, gal numanoma, kuo šie žmonės garsūs, kuo jie užsiėmė? Dalyviams pasidalinus mintimis apie parodytus žmones, įvardijamos neatpažintų asmenybių pavardės. Ar dalyviai jas yra girdėję? Ką galėtų apie juos papasakoti? Iš kur apie šiuos žmones jie sužinojo?

IX. Užduotis su paveikslais/skulptūromis:

Parodoma keletas paveikslų, skulptūrų nuotraukų. Prašoma įvardinti meno stilių, kuriam jie yra priskiriami. Ar dalyviai yra ką nors girdėję apie socialinį realizmą?

X. Literatūrinė užduotis:

Garsių rusų rašytojų, poetų ir kompozitorių, o taip pat jų (įtraukiant ir klaidinančių kūrinių – E. Hemingvėjaus „Kam skambina varpai“ kūrinių sąrašas. Prašoma autoriui priskirti jo parašytus kūrinius. Ką dalyviai yra girdėję apie šiuos kūrėjus? Ar yra skaitę jų kūrinius? Jeigu taip, kas juos paskatino skaityti? Mokytojas liepė, pasiūlė tėvai, patys nusprendė paskaityti?

XI. Užduotis su senais rusiškais filmais bei multfilmais

Pagrojama keletas rusiškuose multiplikaciniuose bei kino filmuose skambančių dainų. Ar dalyviai gali pasakyti, kokiam multiplikaciniame/kino filme jos skamba? Ar jie žiūri (yra matę) rusiškus filmus? Jeigu yra matę – kokius? Ar turi mėgstamiausią?

XII. Užduotis su sovietinio Vilniaus vietomis:

Dalyviams parodomos nuotraukos su sovietinio Vilniaus aikštėmis, pastatais. Įvardijami tuo metu jiems priskirti pavadinimai. Prašoma pabandyti atspėti, kaip šios vietos vadinamos dabar ir kur jos yra. (Po pirmosios fokus grupės šios užduoties atsisakyta)

XIII. Sovietinės šventės:

Dalyvių klausama, kokios šventės buvo (yra) švenčiamos šiomis dienomis:

Gegužės 1d.

Gegužės 9 d.

Kovo 8 d.

Vasario 23 d.

Lapkričio 7 d.

XIV. Užduodami klausimai:

1. Ar mokate rusų kalbą? Jeigu ne, galbūt dalyviai gali įvardinti priežastis, kodėl šios kalbos jie nesimokė? Ar jie patiria kokių nors sunkumų dėl to, kad nemoka rusų kalbos? Ar norėtų išmokti?
2. Iš kur dalyviai daugiausia sužino apie sovietinius laikus: mokykloje, iš tėvų, spaudos?
3. Ar namie jie yra girdėję tėvus, vyresnės kartos žmones kalbant apie gyvenimą sovietiniais metais? Jeigu taip, kokie pasakojimai tai buvo? Kokioms aplinkybėms esant imta kalbėti šia tema? Ar dalyviai su tėvais, seneliais, draugais ar vyresniais broliais ir seserimis iš viso yra kalbėję apie gyvenimą sovietiniais metais?
4. Ar dalyvių manymu sovietinis laikotarpis šiandien yra jau visiškai nebeaktualus ir turi būti pamirštas kaip seniai praėjęs laikas, ar vis dėlto apie jį reikia kalbėti, prisiminti? Jeigu taip/ne – kodėl?
5. Ar dalyviai yra buvę Grūto parke/ dalyvavę sovietiniams laikams skirtose ekskursijose (pvz., apžiūrėję bunkerius, vaikščioję „Sovietinio Vilniaus“ maršrutu, matę kokį nors spektaklį)? Jeigu taip, kokius įspūdžius jiems paliko tokia veikla?

Dalyvių atranka:

Lentelė, nr.1

Fokus grupė	Data	Fokus grupės trukmė	Universitetas/ mokykla ir studijuojama programa	Dalyvių skaičius	Dalyvių amžiaus vidurkis	Lyčių santykis	Vieta, kurioje vyko fokus grupė
1.	2011 10 04	1 val.	Vilniaus kolegija (Prekybos vadyba)	8	19 (7 dalyviai 18 m. ir 1 – 20 m.)	4 merginos 4 vaikinai	Vilniaus kolegijos bendrabutis (Didlaukio g. 61)
2.	2011 10 13	1 val.	Vilniaus universitetas (Kineziterapija)	8	20 (7 dalyviai 18 m. ir 1 – 36 m.)	7 merginos 1 vaikinai	Vilniaus universitetas, Medicinos fakultetas

3.	2011 10 17	1 val.	Mykolo Romerio universitetas (Finansų ekonomika)	8	18	4 merginos 4 vaikinai	Mykolo Romerio universitetas
4.	2011 10 25	1,30 val.	Vilniaus universitetas (Lietuvių filologija)	8	22 (7 dalyviai 22 m. ir 1 – 24 m.)	4 merginos 4 vaikinai	Kavinė „Skonis ir kvapas“ (Trakų g.8)
5.	2011 10 28	1,30 val.	Vilniaus paslaugų verslo darbuotojų profesinio rengimo centras (Kirpėjos specialybė)	8	19 (4dalyvės - 18 m., 3 – 19 m. ir 1 – 24 m.)	8 merginos	Vilniaus paslaugų verslo darbuotojų profesinio rengimo centras (Didlaukio g. 84)
6.	2011 11 09	1,30 val.	Socialinių mokslų kolegija (Teisė)	8	18	4 merginos 4 vaikinai	Socialinių mokslų kolegija (Ulonų g.5)

2.3 Fokus grupių rezultatai

-Lietuvos priklausymo Sovietų Sąjungai laikotarpis: koks tai buvo laikas?

Pradedant fokus grupės diskusiją, dalyvių buvo prašoma įvardinti asociacijas, kurios gimsta išgirdus žodžius „sovietinis laikotarpis“. Iš pradžių pasiūlyta pabandyti sovietinį laikotarpį apibrėžti penkiais – šešiais žodžiais, keletu trumpų sakinių. Pateikti atsakymai sukatagorizuoti lentelės pagalba.

Lentelė, nr.2

KATEGORIJA	SUBKATEGORIJA	PAVYZDŽIAI
Žmogaus teisės ir laisvės <i>„Lyginant su žmogaus teisėmis, jos buvo labai užspaustos.“ (Teisė, 03.30)</i> <i>„Buvo apribotos laisvės“ (Finansų ekonomika)</i>	Apribota žodžio laisvė	<i>„Cenzūra“ (Finansų ekonomika)</i> <i>„Negalėjai išreikšti savo nuomonės“ (Prekybos vadyba)</i> <i>„Žmonės negalėjo laisvai reikšti savo minčių, kaip yra dabar Lietuvoje. Tada ir žiniasklaida buvo labai kontroliuojama.“ (Teisė, 03.30)</i> <i>„Tai laikas, kai žmonės negalėjo laisvai gyventi, negalėjo laisvai šnekėti, neturėjo žodžio laisvės.“ (Kirpėjos specialybė)</i> <i>„Buvo uždrausta lietuvių kalba.“ (Kirpėjos specialybė)</i>
	Apribota judėjimo laisvė	<i>„Negalėjai išvažiuoti į užsienį“ (Finansų ekonomika)</i>
	Nepagarba žmogaus autonomijai	<i>„Nebuvo galima pasirinkti. Kai baigdavo mokslus, nusiūsdavo tave kur nors į kokį kaimą ir tu turi, privalai ten atidirbti. Dabar tu gali rinktis, ar likti Lietuvoje, ar kur nors išvažiuoti.“ (Teisė, 05.05)</i> <i>„Viskas buvo kontroliuojama: nuo pradžios iki galo. Jokių laisvių nebuvo (...) Žmogus turi pats rinktis, o ne imti tai, ką jam duoda.“ (Teisė, 05.40)</i> <i>„Apribotos sąlygos kažką gauti, daryti“ (Finansų ekonomika)</i> <i>„Ribotos gyvenimo galimybės“ (Finansų ekonomika)</i> <i>„Sovietiniai metai man visų pirma asocijuojasi su maža</i>

		<p><i>kaimo parduotuve tuščiomis lentynomis, specifine apranga dėvinčia pardavėja. Visa anuometė aplinka gali būti apibrėžta kaip atsilikusios technikos, stagnacijos, pilkumos, niūrumo laikas. Mažai galimybių, mažai pasirinkimo. Visas tavo gyvenimas yra apspręstas: baigi mokslus, tada dirbi. Tu negali nedirbi. Tėtis pasakojo, kad, jeigu žmonės vengdavo darbo, išgėrinėdavo, juos surinkdavo nuo aludės ir veždavo dirbti. Tai pasaulis, kuriame žmogus neturėjo nei daug pasirinkimo, nei daug laisvės.“ (Lietuvių filologija, 02.08)</i></p>
<p>Socialinės garantijos</p>	<p>Mokslas ir darbas</p>	<p><i>„Buvo lengviau gauti išsilavinimą ir darbą.“ (Kineziterapija)</i></p> <p><i>„Buvo daug darbo“ (Prekybos vadyba)</i></p> <p><i>„Baigus mokslus būdavo skiriami butai, suteikiama darbo vieta“ (Prekybos vadyba)</i></p> <p><i>„Buvo pigu mokytis“ (Prekybos vadyba)</i></p> <p><i>„Buvo labiau vertinama darbo jėga.“ (Kirpėjos specialybė)</i></p> <p><i>„Nebuvo ten laisvių, deficitas, bet, kai pagalvoji, niekas tada nebadavo, „nebomžavo“, o dabar pakampėse...Kaip tėvai pasakojo, turėdavai darbą, pinigų, galėjai kur nors išvažiuoti. Šiais laikais šeimos vos ne vos galą su galu suduria (...).Tai vienas iš didžiausių plusų to laiko(...)Garantuotas darbas visada buvo. Jei baigi mokslą, darbo vieta tau bus visada garantuota“ (Kineziterapija)</i></p> <p><i>„Kiek iš pasakojimų, žmonės per daug nesiskundė. Tik su prekėmis buvo deficitas ir tiek (...).Darbo visi turėjo. Užimtumas buvo.“ (Finansų ekonomika)</i></p>

		<p>„Buvo geriau gyventi. Maisto kainos nedidelės. Už keletą rublių buvo galima daug ką nusipirkti, o dabar...“ (Kirpėjos specialybė, 03.00) „Aš norėčiau ten gyventi.“ (Kirpėjos specialybė, 03.48)</p> <p>„Už 10 rublių nuėjai, pripirkai pilnus krepšius, o ką dabar už 10 lt nupirksi?“ (Kirpėjos specialybė)</p> <p>„Butus buvo galima gauti, kas vaikus turėjo, irgi galėjo gauti vežimėlį ir pan. (...) Dabar gauni 52 lt, o kiek maistas, kiek drabužiai kainuoja (...) Niekas negalima padaryt, kad kokią pašalpa gautum. „Babkių“ neturi, kyšio neturi duoti – viskas, viso gero (...) Pati valstybė žmones apgaudinėja, vagia pinigus.“²⁸⁸ (Kirpėjos specialybė, 32.15)</p> <p>„Aišku, kad tada geriau buvo gyventi (...) Nebuvo taip, kad nekreiptų dėmesio į žmones, o dabar valstybė dėmesio į žmones nekreipia. Iš vaikų, iš visų atima visus pinigus – ar tai valstybė?“ (Kirpėjos specialybė, 17.00)</p> <p>„O kas dabar? Jeigu anais laikais tėvai prisigriebė visko, tai yra gerai. Jeigu kam nors nepasisekė, tai ir viskas, sėdi dabar. O ką, ne tiesą sakau? Tiesą.“ (Kirpėjos specialybė, 17.15)</p>
	<p>Užtikrintumas dėl ateities</p>	<p>„(...) Nebūdavo ten pasirinkimo labai didelio – maisto ar panašiai, bet tu žinodavai, kad nebūsi alkanas.“ (Kineziterapija, 37.35)</p> <p>„Buvo daugiau gamyklų, o dabar vien ofisai, į kuriuos norint patekti reikia turėt tikrai gerą išsilavinimą, kurį</p>

²⁸⁸ Fokus grupės dalyvė pati augina mažą vaiką.

		<p><i>dabar sunku gauti, nes mokslas labai brangus. Tada į gamyklas galėjo eiti paprasti žmonės baigę paprastą technikumą.“ (Finansų ekonomika, 01. 15)</i></p> <p><i>„(...) žmonės turėjo ateitį, po mokyklos iš karto būdavo siunčiami dirbti. Tvarka būdavo. Dabar žmonės daro, ką nori.“(Kėrpėjos specialybė, 14.00)</i></p> <p><i>„Žmonės galima sakyti buvo lygūs. Visi dirbo, visi negalėjo kažko tokio nusipirkti, ko kiti neturi. Žinoma, kaip ir dabar, buvo ten visokie „blatai“, kad kai kurie daugiau turėdavo. Tačiau žmonės buvo užtikrinti, kad šiandien dirba, rytoj irgi dirbs, ne taip, kaip yra dabar – šiandien dirbi, bet rytoj jau gali nebedirbti.“(Teisė, 2.08)</i></p> <p><i>„Buvo daugiau socialinių dalykų, tu galėjai kažko pasiekti. Aišku, tai priklausė nuo tavo šeimos, nuo tavo tėvų, bet ...Dabar tu turi turėti daug pinigų, kad kažką pasiektum arba per visų galvas lipti. Nebent dar turi gerus pažįstamus, bet geri pažįstami atsiranda su laiku ir tie geri pažįstami irgi turi būti prie pinigų.“ (Kėrpėjos specialybė, 17.40)</i></p> <p><i>„(...)turėjo darbus, jaunos šeimos turėjo butus (...) socialinis užtikrinimas. Užtikrintumas kažkoks buvo, ne tai, kad vieną dieną gyveni ir nežinai, kas rytoj. Gali tave iš darbo atleisti, tu gali neturėt pajamų, gali neprasimaitinti.“ (Teisė, 16.00)</i></p>
--	--	---

	Vartojimo apribojimai	<p>„Deficitas“ (Finansų ekonomika)</p> <p>„Talonėliai prekėms įsigyti.“ (Finansų ekonomika)</p> <p>„Ilgos eilės parduotuvėse.“ (Finansų ekonomika)</p> <p>„Mažas pasirinkimas.“ (Prekybos vadyba)</p> <p>„P pinigų būdavo, bet nebūdavo, ką pirkti.“ (Prekybos vadyba)</p> <p>„Viską reikėdavo gauti per „blatą.““ (Kineziterapija)</p> <p>„Tai buvo laikas, kai ir verslo nebuvo, ir pasirinkimo buvo mažai.“ (Kirpėjos specialybė)</p>
Politinės teisės	Nepriklausomybės klausimas	<p>„Iš dalies geras, iš dalies blogas laikotarpis, nes Lietuva neturėjo nepriklausomybės.“ (Kirpėjos specialybė)</p> <p>„(...) nebuvo labai geras laikotarpis. Rusai vedė į Lietuvą armijas(...)Daug žmonių žuvo.“ (Kirpėjos specialybė)</p> <p>„Nelaisvė“ (Finansų ekonomika)</p> <p>„Apribojimai“ (Finansų ekonomika)</p>
	Galimybė dalyvauti politiniame gyvenime bei pasisakyti politiniais klausimais	<p>„Šiuo atžvilgiu pavojingas laikotarpis“ (Finansų ekonomika)</p>
Kasdienis gyvenimas	Negatyvūs aspektai	<p>„Nusistovėjusi sistema, mažai inovacijų“ (Kineziterapija)</p> <p>„Griežta tvarka“ (Prekybos vadyba)</p> <p>„Nesąžiningas buvo laikotarpis, nes daug kas vogė (...) visi vogė“ (Finansų ekonomika)</p>

		<p>„Visi vogdavo. Bet ir dabar... Dabar daugiau.“ (Finansų ekonomika, 02. 59)</p> <p>„Daug karų ir smurto. Aš džiaugiuosi, kad gimiau dabar, nes aš nematau pačio baisiausio – karo.“ (Kirpėjos specialybė, 25.09)</p> <p>„Visi turėjo būti lygūs. Niekas negalėjo būti kažkoks išskirtinis, parodyti, koks jis yra iš tikrųjų. Tėvai dažnai pasakojo, kad mokykloje ateidavau su auskarais ar kažkaip kitaip atrodydavo, tai liepdavo iš karto susitvarkyti, kad niekuo neišsiskirtų iš aplinkos.“(Teisė, 03.50)</p>
	<p>Pozityvūs aspektai</p>	<p>„Žmonės paprasčiau gyveno. Žmonės mokėjo vertinti vienas kitą. Jie mokėjo vertinti tą paprastą gyvenimą (...)" (Kineziterapija, 01.10)</p> <p>„(...)buvo didesnė tvarka (...) žmogus turėjo ateitį, kad ir kokia ji bebūtų. Ateitis buvo aprūpinta.“ (Kirpėjos specialybė, 14.20)</p> <p>„Lietuviai sovietiniais metais palyginti gerai gyveno. Viskas buvo importuota, fabrikai statomi – vien dėl išėjimo prie Baltijos jūros.“ (Teisė, 05.50)</p> <p>„Lietuviai darbštūs buvo. Per trėmimus lietuviai „prasisukdavo“ tuose lageriuose, o kitų tautybių žmonės tinginiavo. Varydavo juos botagais dirbti. Lietuviai „prasisukdavo“, nes toks visuomenės būdas – dirbti.“ (Teisė, 06.00)</p> <p>„Žiauriausi laikai – Stalino, o vėliau, kai jis mirė, visai normaliai žmonės gyveno. Žinoma, buvo deficitas, bet nieko nebeišveždavo.“(Kineziterapija, 01.10.00)</p>

Pažvelgus į lentelės duomenis iš karto išryškėja tam tikros tendencijos. Pirmuosiuose dalyvių pateiktuose komentaruose dažniausiai buvo koncentruojamasi ties socialinių garantijų klausimu. Politinės teisės bei apskritai žmogaus teisės ir laisvės buvo minimos pakankamai retai. Kaip vieną iš dažniausiai akcentuotų temų būtina paminėti deficitą – ribotas galimybes vartoti. Pavyzdžiui, teisininkų fokus grupės dalyvė kalbėdama apie polinkį idealizuoti praeitį (selektyvią atmintį) kaip visiems žmonėms būdingą savybę užsimena ir apie deficitines prekes: „*Praeitis būna idealizuojama. Neprisimename blogų dalykų, kad reikėjo visą dieną stovėti eilėje, kad gautum apelsinų vaikui ar žirnelių.*“ (Teisė, 16.04) Prakalbus apie žirnelius ir apelsinus dalyviai ėmė vienbalsiai juoktis. Kolegės papasakota istorija visiems buvo gerai pažįstama.

Pirmieji atsakymai į pateiktą klausimą visų fokus grupių apklausos metu parodė dalyvių nuomonių diferenciaciją. Viena vertus, sovietiniai metai yra suvokiami kaip ribotos laisvės, represijų laikas. Kita vertus, tai laikotarpis, su kuriuo siejamas tam tikro stabilaus pragyvenimo minimumo užtikrinimas, kurio pasigendama šiandien. Tačiau klaida būtų tvirtinti, kad galima išskirti absoliučiai priešingas nuomones turinčių asmenų grupes. Tas pats asmuo, kuris apibrėžė sovietinį laikotarpį negatyviais terminais, tuo pat metu sutinko, kad šis periodas turėjo ir nemažai pozityvių aspektų. Apklauskos metu dalyvių grupėje buvo galima stebėti vykstančią nuolatinę dialektiką: argumentas visuomet sulaukdavo kontrargumento. Sovietinių laikų vertinimo dvipoliškumas ėmė ryškėti analizuojant būtent socialinių garantijų klausimą. Viena vertus, žmogui buvo užtikrinamas stabilus gerovės lygmuo, bet kita vertus, už suteiktas garantijas reikėjo nemažai paaukoti. Šią mintį gerai iliustruoja lietuvių filologijos fokus grupės dalyvės komentaras: „*(...)jeigu dirbai ir neišsišokai, tada galėjai turėti daug.*“ (26.15) Apibendrinus tokio pobūdžio komentarus aišku, kad studentų nesutarimai kilo bandant atsakyti į klausimą: „Kam teikti prioritetą: laisvei ar lygybei?“ Tai puikiai atspindi teisininkų fokus grupėje kilusi diskusija:

„-*Buvo tvarka, ko dabar nėra.*

-*Bet, jeigu kontroliuoja tave iš visų pusių, ką tu nuveiksi.*

-*Tau užtikrina visą gyvenimą. Darbą ir panašiai.*

-*Tačiau tai gyvenimas, kai nėra galimybių tobulėti. Ką tau duoda, tą ir turi. Ir sėdi savo idealioje visuomenėje.*“ (Teisė, 04.40)

Šiame komentare taip pat yra užsimenama apie sovietiniais metais vyravusią „tvarką“. Tvarką šiuo atveju galima interpretuoti ir kriminogeninės situacijos kontekste, ir kaip paprasčiausią švarą gatvėse. Tačiau, vėlgi, studentų ne sykį buvo pastebėta, jog tvarkos vienareikšmiškai įvertinti taip pat negalima: „Žmonėms iš to laikotarpio buvo gerai, nes jie apie nieką kitą nežinojo. Jei gyveno tarp keturių sienų ir buvo patenkinti: darbo yra (...) Aišku laisvės trūko, bet iš kitos pusės žiūrint... Buvo savų plusų ir savų minusų.“ (Teisė, 2.00) Nuomonė, kad sovietiniais metais vyravo tvarka, yra laikoma specialiai suformuota apie realią situaciją nuslepiant didžiąją dalį informacijos.

Kaip galima matyti iš lentelės, fokus grupių metu dalyviai sovietinį laikotarpį taip pat apibrėžė pasitelkdami tokius epitetus kaip „pilkuma“, „niūruma“ bei „technologinis atsilikimas“ (taip pat ir jau minėtas lietuvių filologijos studento išsakytas sovietinio laikotarpio palyginimas su pilka kaimo parduotuve). Pavyzdžiui: „Dabar geriau gyventi, nes yra visokiausių naujovių. Seniau buvo niūrus gyvenimas. Monotoniškas (...) Šiais laikais yra daugiau technologinių naujovių, yra didesnis pasirinkimas, nėra deficito.“ Taip pat: „Ne tiek daug būdavo naujų technologijų, bet vis tiek žmonės išsiversdavo.“ (Kirpėjos specialybė, 15.15)

Tačiau sovietiniams metams būdinga pilkuma, pasirinkimo galimybių nebuvimas įvardijami ir kaip pozityvūs sovietinių metų aspektai: „Kai kuriomis prasmėmis sovietmetis gali būti laikomas ir sąmonę išlaisvinančiu laiku: nebuvo komercijos, reklamų, visokių pirk-parduok-skubėk akcijų. Pilki daugiaaukščiai, pilkuma leido originalumui reikštis. Galva nebuvo prikimšta. (...) Purvasklaidos, bulvarinės spaudos nėra. Daug laisvės mąstyti.“ (Lietuvių filologija, 06.31) Viena vertus, tada buvo mažas pasirinkimas ir kitos negerovės, bet kita vertus dabar viskas „rėkia“, viskas ryšku, žmogus sąmonė yra nuolatos veikiamą aplinkos dirgiklių. Tačiau, vėlgi, reikia pripažinti tai, kad propaganda vis dėlto veikė labai stipriai. Ji, dalyvių teigimu, savita forma reiškiasi ir dabar: „Vieną gigantą pakeičia kitas – komunizmą keičia kapitalizmas, marksizmą „Maxima““ (Lietuvių filologija, 48.23) Šioje vietoje galima kalbėti apie D.Bello išskeltos idėjos, kad sulaukėme ideologijos pabaigos, nepagrįstumą. Kitaip tariant, „mintis apie ideologijų pabaigą yra labai ideologiška“.²⁸⁹

²⁸⁹ Jokubaitis, A. Ideologijų pradžia ir pabaiga. Partinės demokratijos pabaiga? Ramonaitė, A. (sud.) Vilnius: Versus aureus, 2010, p.239

Lietuvių filologijos fokus grupės dalyvė išsakė mintį, kad apribojimai visuomet skatina maištauti (03.50). Žvelgiant iš menininko perspektyvos maištas išties gali būti suprantamas kaip skatinantis kūrybines galias. Šiuo atveju destruktivios šio maišto pasekmės net nėra svarbios, kadangi menininko originalumas priklauso nuo įprastų kasdienių normatyvų laužymo, net patį menininką žalojančių priemonių savo vizijai realizuoti pasitelkimo.²⁹⁰ Tačiau čia būtina stabtelėti ir iš teorinės plotmės grįžti į realybę. Tai netrukus suvokė ir lietuvių filologijos studentai prisiminę, jog rašytoją J.Keliuotį sovietinė valdžia privedė iki beprotybės, kad visi kūrėjai turėjo atsiskaityti už tai, ką parašė ir kodėl būtent taip rašė, o ištiesi knygų skyriai būdavo paprasčiausiai prirašomi ar perrašomi (05.25). Be to, nors SSRS technologinio atsilikimo lyginant su vakarais paneigti negalima, bet teiginys, kad dabar gyventi geriau dėl technologinio išsivystymo, skamba pakankamai paradoksaliai.

Susidaro įspūdis, kad dalyvių komentaruose apie sovietinę praeitį šiuo atveju iš viso nėra kalbama: šiandien gyventi yra geriau, nes šiandien galima naudotis internetu ir mobiliaisiais telefonais. Kadangi tėvai tokios galimybės neturėjo, jų gyvenimas negali būti toks geras kaip mūsų.

Bandymas suprasti SSRS per Baltarusijos pavyzdį

Eilinis žmogus ir politika

Kalbant apie sovietinius metus diskusija dažnai nukrypavo prie Baltarusijos. Ši šalis artimiausias pavyzdys, kuris leidžia suprasti, kaip buvo gyvenama sovietiniais metais. Šiuo atveju galima kalbėti ir apie Kubą, bet į šią šalį retas gali nuvykti, o taip pat pasikalbėti su tikrais kubiečiais. Galimybė paviešėti Baltarusijoje leidžia pačiam susidaryti įspūdį, kaip galėjo atrodyti gyvenimas Lietuvoje prieš dvidešimt metų. Be to, svarbu tai, kad kalbant apie Baltarusiją būdavo paliečiamas ir politinių teisių sovietiniais metais situacija, apie ką mažai užsiminta dalijantis pirmosiomis asociacijomis kylančiomis paminėjus SSRS vardą. Pavyzdžiui: „*Pateikėjai*²⁹¹, pas kuriuos mesėjome labai bijojo kalbėti apie politiką. Jie labai

²⁹⁰ Aliuzija į filosofės L.Jekentaitės demoniško estetizmo sampratą.

²⁹¹ Studentė dalyvavo etnografinėje ekspedicijoje, kurios metu kalbamasi su senais žmonėmis ir renkami pasakojimai apie įvairius užkalbėjimus ir kitus senovinius gydymo būdus.

įgąsdinti, įbauginti. Juos tikrai dar seka. Viena močiutė taip drąsiai pasakė, kad, ai, kiek čia man gyventi beliko, kaip dabar yra, taip ilgai nesitęs. Apie politiką nei vieno daugiau negirdėjome šnekančio.“ (Lietuvių filologija, 28.22) Panašaus pobūdžio komentarų sulaukta ir daugiau: „Teko neseniai bendrauti su žmogumi iš Baltarusijos. Jis pasakojo, kad, kai grįžta į namus ir bendrauja su draugais, ima kalbėti apie politiką, jis yra tildomas. Jie patys vienas kitą tildo. Gali kas nors išgirsti – tai nesaugu. Už tokius pokalbius vis dar gali pasodinti.“ (Lietuvių filologija, 31.07) Taip pat: „Dabar ten priimtas kvailas įstatymas, draudžiantis trims žmonėms vienoje vietoje stovėti ilgiau negu valandą (...) Kai atvažiuoju į aikštę, mus iš karto perspėjo: „Tik neplokkit“. Tai tylaus pasipriešinimo pavyzdys. Ploti negalima, nes išlipa iš nežymėtų autobusiukų ir... Iš karto pasakė: „Viešose vietose tik neplokkit: nei iš džiaugsmo, nei iš susižavėjimo.““ (Lietuvių filologija, 31.30)

Šiandienos Lietuvoje bausmė už ne vietoje ir ne laiku ištartą žodį jau yra sunkiai suvokiama. Apie panašią patirtį užsimena ir kitų grupių dalyviai: „Kai žiūri per televizorių, kaip Egipte vyksta visos tos demonstracijos, tu negali tuo aptikėt, nes tu nedalyvauji ten (...) Kai buvau Egipte, vyko riaušės, pro mane važiavo tankai. Pro mane ėjo maištininkai su lazdomis – jie visi buvo kaip žvėrys ir aš nežinojau, kaip grįšiu, nes skrydžiai buvo atšaukti.“ (Kirpėjos specialybė, II įrašas) Šiuo atveju fokus dalyvės patirtis bandant ištrūkti iš riaušinių apsupto miesto, patirtas nesaugumo jausmas ir baimė neišvengiamai veikia ir jos nuomonę apie žmonių išgyvenimus sovietiniais metais. Šiai merginai jos kolegės apie sovietinius metus išsakyti žodžiai: „Sunku vienareikšmiškai vertinti. Baisu būtų nuolatos gyventi smurte, bijoti, kad išėjus į gatvę tave gali nušauti.“ skamba jau visiškai kitaip.

Diskusijoje taip pat buvo iškeltas klausimas, kodėl šiokia tokia A.Lukašenkos valdžios kritika vis dėlto yra leidžiama: „Aš manau, kad Baltarusijoje yra kitaip tarp senimo ir jaunimo. Jis jau visai kitaip funkcionuoja, pavyzdžiui, buvo surengta gatvės muzikos diena. Kiek teko bendrauti su baltarusiais, tai sakė, kad pas juos viskas gerai. Dainų apie politiką yra – grupė Lyapis Trubetskoy²⁹² – labai žinoma, antipolitiškai angažuota grupė.“ (Lietuvių filologija, 29.49) Taip pat: „Lukašenka leidžia iš savęs šiek tiek pasišaipyti. Matoma, kad nebeįmanoma visiškai užgniaužti. Negalima, žinoma, faktų kalba, dokumentika, bet kokias nors „dainuškas“ leidžia. Kaip ir Lietuvoje buvo leidžiamas „Šėpos teatras“. Leista pasijuokti ir iš sovietinės politikos, santvarkos. Net represoriai suprato, kad „reikia kažkur nuleisti garą“ (...) Yra

²⁹² Pavyzdžiui, „Kapital“: <<http://www.youtube.com/watch?v=t21C09JiRc4>>

anekdotų apie Staliną, Leniną –jų tūkstančiai, ištisa kultūra.“ (Lietuvių filologija, 32.07) Teisininkų fokus grupės metu išsakytas komentaras, kad *„Ten pakliūti į valdžių šansų tikrai nėra. Tikrų tikriausias sovietinis palikimas, bet gyvenimo prasme yra nepalyginamai geriau.*“ (Teisė, 55.15) Kitaip tariant, vardan socialinių teisių žmogus turi paaukoti savo politines teises: *„Jis [A.Lukašenka] tiesiog žino, ko žmonėms reikia. Tai duoda, visus „užkiša“ ir daro savo politiką.*“ (Teisė, 55.00)

Ideologija kasdieniniame gyvenime

Fokus grupių metu taip pat atkreiptas dėmesys į, atrodytų, sunkiai suprantamus kasdienio gyvenimo aspektus tokius kaip neišvengiamas darbas kolūkyje ar negalėjimas laisvai naudotis mobiliuoju telefonu: *„Šiais metais teko būti Baltarusijoje. Visi vyresni kolegos pasakojo, kad taip iš tikrųjų ir buvo. Žiguliukai, moskvičiai važinėja. Kolūkis yra. Viskas ten nuo kolūkio priklauso. Turi dirbti kolūkyje.*“ (Lietuvių filologija, 03.10) Arba: *„Jeigu tu nori gauti telefoną, turi pateikti asmens dokumentą. Tik nuo 18 m. Nusiperki kioske kortelę su pasu, gali turėti tik vieną numerį (...) Viena vertus ten savotiška priespauda, bet kita vertus ten tvarkos daugiau. Net išorinės aplinkos tvarkymas- gatvėse švaru.*“ (Lietuvių filologija, 26.27)

Ideologiniai simboliai, kurie šiandienos Lietuvoje gali būti pamatyti nebent Grūto parke, tačiau Baltarusijoje vis dar egzistuoja kaip neatsiejama eilinio žmogaus kasdienybės dalis, taip pat susilaukė nemažai dėmesio: *„Kaip visi išlipę puolė – iš karto suprasi, kad ne iš Baltarusijos (...) Leninas stovi (...) visi išlipo iš mašinos ir puolė fotografuoti. Čia toks reliktas, kurio funkcionuojančio visuomenėje tu nepamatysi. Dar vainikas prie jo buvo padėtas (...) Vidury kaimo stovi paminklas „Šlovė didvyriams“ skirtas II pasaulinio karo aukoms atminti. Šalia jo turi degti amžinoji ugnis, bet ten vandens buvo pilna, o ant viršaus gandraizdis. Vėl padėtas vainikas, bet ne pačių kaimo gyventojų, nes ten dauguma lietuvių – jie tikrai nedės. Be to, vainikai skardiniai, o pas mus tokie buvo labai labai seniai.*“ (Lietuvių filologija, 26.46) Analogiškus įspūdžius pateikė teisininkai: *„Parveža tas pakuotes. Sovietinės tokios.*“ Arba: *„Lenino skulptūros vidury aikštės kiekviename mieste.*“ (53.13)

Fokus grupės dalyvių komentarai atspindi su ideologinių idėjų pateikimu susijusį paradoksalumą: viena vertus ši simbolika visuomet yra šalia žmogaus, tačiau, kita vertus, ji visuomet egzistuoja kažkur jo gyvenimo paraštėse. Kalbantis su studentais susidarė įspūdis, kad kasdienio gyvenimo realybė

Baltarusijoje siejama su tam tikra „nenormalumo“ būseną, kurią geriausiai apibūdina žodžiai: „(...)jeigu norite išmokti suprasti mūsų gyvenimą jums reikia pirmiausia išmokti vaikščioti aukštyn kojom.“²⁹³

Socialinis užtikrintumas

Teisės fokus grupės dalyvis turintis giminų Baltarusijoje pasakojo: „*Labai patenkinti žmonės. Jiems viskas gerai, jie nesiskundžia. Geros socialinės garantijos (...) Pas juos pensiją didina tris kartus per metus.*“ (53.13) Nors, kaip ir lietuvių filologijos bei kirpėjos specialybės grupėse, atkreiptas dėmesys į techninį atsilikimą, bet tuo pat metu pripažinta, kad tai nėra būdinga kiekvienam šalies regionui ar miestui ir Baltarusija yra itin kontrastinga šalis. Didesniuose miestuose, tokiuose kaip Minskas techninio atsilikimo nėra nei ženklo. Be to: „*Žmonės ten daug laimingesni negu Lietuvoje. Patikėkit (...)Socialiai aprūpinti, yra garantuoti dėl savo ateities. Galbūt pas juos tas atsilikimas jaučiasi, tas sovietinis mąstymas, požiūris, net aprangos mados. Tačiau nuvažiavus kur nors į miestą – Vitebską ar Minską, šimtą kartų geriau apstatytas negu Vilnius. Tramvajai, metro. Apšvietimas yra aukščiausio lygio. Ne kaip pas mus, kai kas antra lemputė dega. Vitebsko arena taip pat labai aukšto lygio.*“ (Teisė, 55.00)

Teisininkų fokus grupės metu diskutuojant apie Baltarusiją tarp dviejų dalyvių kilo konfliktinė situacija. Dalyvių kūno kalba rodė, jog konflikto esama iš tiesų. Vienas šios grupės dalyvių reiškė griežtai antirusiškas pažiūras ir klausydamas kolegos pasakojimų apie gyvenimo Baltarusijoje plusus jis sunkiai galėjo nustygti savo vietoje:

„- *Dabar pas juos labai šoktelėjo kainos.*

-*Pas juos prekių trūkumas, nėra ko pirkti.*

-*Prekių yra, bet labai šoktelėjo kainos. Gal dešimt kartų.*

-*Bet gi rodė. Internetė žiūrėjau filmuotą medžiagą, kad lentynos pustuštės, vienos rūšies prekės.*

- *Bet ką rodo, o ką aš būdamas mačiau. Vienintelis minusas, kad labai šoktelėjo kainos ir, pavyzdžiui, saldainiai arba vaisiai tapo prabangos preke. Kai atveži ko nors, tai labai džiaugiasi.*“ (55.40)

²⁹³ Zinovjevas, A., Beneton, P. Politikos mokslo įvadas. Vilnius: Mintis, 2009, p. 198

Ši įvairius požiūrius išryškinanti situacija suteikia galimybę visų fokus grupių dalyvius pagal jų nuostatas sovietinių metų atžvilgiu suskirstyti į keturias grupes:

1. **Griežtai antirusišku pažiūru.** Tokių studentų apklausus 50 žmonių sutiktas tik vienas (Teisė).
2. **Griežtai nusistačiusių prieš šiandieninės Lietuvos valdžią ir apie gyvenimą sovietiniais metais turinčių itin pozityvią nuomonę.** Tokių studentų taip pat sutiktas tik vienas (Kirpėjos specialybė).
3. **„Nuosaikysis tipas“.** Šiam tipui galima priskirti didžiąją dalį fokus grupių dalyvių. Paprastai studentai stengėsi įvairiapusiškai įvertinti sovietinį laikotarpį bei išskirti ir pozityvius, ir negatyvius šio laikotarpio aspektus.
4. **„Indiferentiškas tipas“.** Šiai grupei priskiriami žmonės, kuriems analizuojama tema nesukėlė jokių emocijų.

Kas jūsų nuomone yra komunizmas?

Į klausimą „Kas jūsų nuomone yra komunizmas?“ arba nesulaukta absoliučiai jokio atsakymo/įvardinti vos keli bruožai, arba priešingai – pateikti atsakymai buvo labai taiklūs. Teisingus atsakymų variantus taip pat galima suskirstyti į dvi grupes: tuos, kuriuose komunizmas apibrėžiamas kaip tam tikra valdymo forma (tokio pobūdžio atsakymų pateikta daugiausiai) ir tuos, kuriais išreiškiama platesnė komunizmo samprata. Tai, kad komunizmas nėra vienalytis reiškiny, buvo pastebėta tik lietuvių filologų fokus grupėje: *„Nuo terpės priklauso: vienas komunizmas yra rusiškas, sovietinis, kitas – Prancūzijos komunizmas. Koks nors intelektualų komunizmas. Tas pats komunizmas kitoje terpėje kitaip veikia. Kinijos komunizmas, Šiaurės Korėjos, Kubos.“* (24.35)

Lentelė, nr.3

Komunizmas kaip politinė santvarka	Komunizmas kaip visuomeninė-ekonominė santvarka
<p>„Komunizmas – vienos partijos vykdyta totalitaristinė, t.y. visas gyvenimo sritis siekianti valdyti politika, nuo kurios Lietuva 50 m. kentėjo.“(Lietuvių filologija,19.56)</p> <p>„Komunizmas –tam tikra valdymo forma.“(Kirpėjos specialybė)</p> <p>„Komunizmas- totalitarinis valdymas, kai vyrauja griežta tvarka ir yra diktatorius.“ (Prekybos vadyba, 02.00)</p> <p>„Komunizmas – politinė idėja.“ (Finansų ekonomika)</p> <p>„Komunizmas yra tam tikra santvarka.“(Kirpėjos specialybė)</p> <p>„Komunizmas – tam tikra valdymo forma. Jai būdinga prievarta, teroras, cenzūra, propaganda, nacionalizacija, susidorojimas.“ (Finansų ekonomika)</p>	<p>„Komunizmas bendresne prasme – bendras ūkis, bendros moterys, bendri vaikai. Kažkuo primena Platono „Valstybę“.“ (Lietuvių filologija, 20.52)</p> <p>„Komunizmas – istorinė sąvoka (...) viskas bendra, nėra jokio atskiro turto (...) kai esi didelėje minioje ir kaip tau bus pasakyta, taip ir darysi: savo minčių reikšti negali, būti kitoks negu visi irgi negali, esi pilka pelė didelėje masėje.“ (Kirpėjos specialybė, 16.17)</p>

Lietuvių filologų fokus grupėje komunizmas buvo susietas su marksizmu: „Komunizmas – neteisinga K.Markso interpretacija.“(Lietuvių filologija, 20.28) Taip pat: „Marksizmas – gražiausia praktikos teorija, bet prasčiausia teorijos praktika. Su komunizmo irgi kažkas panašiai. Atrodo viskas gerai – ekonominė lygiava (...) Komunizmas turėjo gerų dalykų – socialiniai garantai. Kodėl mano tėvai apie tai nostalgiskai mąsto – buvo siekiama visuomenės aprūpinimo: nemokamas švietimas, darbas, sveikatos priežiūra. Tik (...) jeigu žmogus neturi privačios nuosavybės, tai jis niekuo nesirūpina – kodėl

visi vogė iš kolūkių. Teoriškai viskas gražu: visiems viską duosim, visi viskuo dalysimės – bet laisvės nėra.“(Lietuvių filologija 21.14)

Pirmasis komentaras nurodo į „rusišką“ komunizmą bei socializmą kaip tarpinę stadiją link komunizmo, socializmo vienoje šalyje idėją, bandymą surengti proletariato revoliuciją šalyje, kuri dar tik žengė pirmuosius žingsnius iš baudžiavos ir t.t. Antrajame komentare komunizmas siejamas su ekonomine-visuomenine santvarka. Jis nepatalpintas į bendrąją lentelę, nes, kaip nustatyta apklausos metu, klausimai susiję su K.Markso asmenybe ir marksizmo doktrina, studentams paprastai būdavo labai sudėtingi. Šiuo atveju skaitant paskutinį pateikiamos komentaro ištraukos sakinį atrodo, kad studentas dėstydamas šias mintis, pats greičiausiai to nesuprasdamas, nurodo į F.A.von Hayeką ir jo „Kelią į vergovę“. Šioje knygoje socializmas laikomas nesuderinamu su žmogaus laisve. Viename minėtos jo knygos skyrių cituojami E.Halevy žodžiai: „Socialistai tiki dviem absoliučiai skirtingais ir nesuderinamais dalykais – laisve ir organizacija.”²⁹⁴ Kitaip tariant, bendruomeniniu gėriu pagrįstos sistemos realus funkcionavimas taptų įmanomas tik tada, jeigu pasikeistų žmogaus prigimtis.

Klausinėjant apie komunizmą kineziterapijos grupėje auditorijoje pasigirdo atsakymas: „*Iš kiekvieno pagal galimybes, kiekvienam pagal poreikius*“ (...) Šį atsakymą pateikė vyriausia fokus grupės dalyvė, kuri vyresnė už likusius grupės dalyvius aštuoniais metais. Be to, šioje grupėje komunizmas įvardintas „*utopiniu mąstymu*“ bei „*nusistovėjusia sistema, kurioje mažai inovacijų*“.

Į klausimą, ar buvo Lietuvoje komunizmas, kineziterapijos grupėje pateikti šie atsakymai:

„*Turbūt*“

„*Nebuvo*“

„*Man atrodo, kad buvo*“

„*Buvo komunistų partija*“

Paskutinis komentaras nuskambėjo pakankamai paradoksaliai, nes, atrodytų, daroma prielaida, kad Lietuvoje komunizmas buvo dėl to, kad šalyje veikė komunistų partija. Kitose fokus grupėse teigta, kad komunizmas Lietuvoje be jokios abejonės buvo.

²⁹⁴ F.A. von Hayek. Kelias į vergovę. Vilnius: Lietuvos laisvos rinkos institutas, 2002, p. 31

Kas jūsų nuomone yra socializmas? Kas jam būdinga?

Kuo skiriasi/yra panašūs komunizmas ir socializmas?

Apibūdinti socializmą fokus grupių dalyviams sekėsi prasčiau negu komunizmą. Kadangi tikslaus atsakymo nežinota, bandyta spėti remiantis dėl žodžio šaknies „social“ kylančiomis asociacijomis.

1. Socializmas = socialinės garantijos

Prekybos vadybos fokus grupės dalyvio teigimu, socializmas jam visų pirma asocijuojasi su socialinėmis garantijomis. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad ištarus šiuos žodžius, grupėje nuvilnijo juoko banga. Tačiau studentai nesugebėjo paaiškinti šio juoko priežasties. Socializmo ryšį su socialiniu gerbuviu akcentavo ir teisininkai: *„Ekonominė sankloda. Idėja, kuri remiasi žmonių socialinės garantijos užtikrinimu.“* Arba trumpai ir glaustai tariant: *„Socialinė gerovė.“* (08.00)

Kiti dalyviai socializmą siejo su socialinėmis pašalpomis (Kirpėjos specialybė, 06.10). Kadangi Lietuvoje socialinės pašalpos mokamos, prieita prie išvados, kad šalyje socializmas yra (09.10). Nors šis palyginimas iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti pakankamai neįprastas ir net keliantis šypsena, bet tam tikro pagrindo taip teigti vis dėlto esama. Lietuvoje egzistuoja tam tikras socialinės gerovės modelis, kai valstybės piliečiams minimalus pragyvenimo minimumas yra užtikrinamas.

2. Socializmas = žmonių lygybė

Socializmą bandyta sieti su egalitarinėmis idėjomis: *„Dabar nežinau, maišau: ar kai visi žmonės turi būti lygūs, ar atvirkščiai, t.y. propaguojamas luomų susiskirstymas.“* (Kineziterapija, 04.36) Mintis apie lygybę socializme, vėlgi, yra pakankamai teisinga, kadangi kalbant apie socializmą paprastai užsimenama apie socialinį teisingumą bei didesnę perskirstymą. Todėl teisininkų teigimu socializme siekiama *„kad socialiai visi lygūs būtų.“*(08.20) Tačiau teisininkų fokus grupėje šioje postuluojamoje lygybėje akcentuota esant didžiulio pavojaus: *„Teorija, kuri visiems dalina po lygiai. Užtikrina socialines garantijas. Tačiau tuo pat metu ir įpareigoja atsiskaityti už tai.“*(06.00) Konkrečiau sakant: *„Pastovi žmonių kontrolė. Tau užtikrina ateitį, bet tu esi pririštas.“* (06.30) Šioje vietoje galima prisiminti J.Rawlso

teisingumo sampratą, jo „nežinojimo uždangą” ir kitas idėjas. Vargu ar jis sutiktu su tokiu socializmo vertinimu. J.Rawls ar R.Dworkin kalbėtų apie lygias galimybes realizuoti savo turimas laisves bei būtinybę turėti tam tikrų resursų, kad šis tikslas būtų pasiektas. Šiuo atveju teisininkai socializmą supranta išskirtinai kaip „rusišką socializmą”.

3. Socializmo – visuomenės ryšys

Socializmas prekybos vadybos fokus grupėje buvo apibūdintas kaip „*kažkas susijęs su visuomene*”. Nesunku nuspėti, kad toks socializmo apibrėžimas pateiktas, vėlgi, dėl žodžio „socializmas” šaknies keliamų asociacijų.

Tačiau paklausus, ar Lietuvoje socializmas buvo, grupėje atsakyta, kad nebuvo (02.10). Galima teigti, kad šis atsakymas yra įtakotas socializmo kaip ekonominės sistemos sampratos, o ne socializmo kaip, pavyzdžiui, politinės sąvokos supratimo. Negalima atmesti ir galimybės, kad šiuo atveju buvo pateiktas pirmas pasitaikęs atsakymas.

4. Socializmo ir komunizmo santykis

Dažniausiai dalyviai socializmą interpretavo ekonominiame kontekste. Politinis socializmo aspektas išryškintas ėmus lyginti socializmą su komunizmu: „*Socializmas – viena iš politinių doktrinų. Komunizmas buvo kraštutinė jo forma. Socializmas – žmogiškasis komunizmas. Švelnesnė komunizmo forma, kurioje skiriamas dėmesys visuomenės gerovei ir socialiniam teisingumui, bet nėra represyvaus ideologinio aparato ir vienos tiesos teigimo.*” (Lietuvių filologija, 23.00) Be to: „*Komunizmas yra kraštutinė kairiųjų atšaka. Socializmas yra labiau prie liberalizmo. Komunizmas yra griežta sankloda, kad viskas turi būti po lygiai. Socializmas nedalina visko po lygiai, bet įveda įvairių socialinių garantijų.*“ (Teisė, 09.00)

Lietuvių filologai puikiai apibrėžė socializmo politinės doktrinos įvairiapusiškumą: „*Socializmų*” ir dabar yra visokių, pavyzdžiui, socialdemokratai (...)Komunistai atskilo- menševikai ir bolševikai (...) Socializmas pačioje pradžioje, visos tos marksistinės idėjos jau buvo skirtingai interpretuojamos. Socializmas artimesnis tikrovei, nes kaip buvo su komunizmu: jeigu idėja neatitinka tikrovės, tai tikrovė

klysta. Socializmas švelnesnė ir jautresnė tikrovei politinė doktrina.”(23.30) Tačiau fokus grupių metu pateikta ir ne tokių taiklių atsakymų:

[Jeigu reikėtų palyginti komunizmą su socializmu, pavyktų, ar nelabai? E.T]

„*Aš rašydavau, kad tas pats per istorijos kontrolinį.*“ (Kineziterapija, 05.05) Kitaip tariant, komunizmas ir socializmas yra laikomi sinonimais. Diskusijų metu taip pat pateikta versija, kad jie yra panašūs. Tačiau tik retais atvejais sugebėta konkrečiau įvardinti juos siejančius bruožus: „*Dabartiniai socialistai yra perėję iš komunizmo. Dabartinė socializmo idėja yra paremta komunizmo pamatais.*“ (Teisė, 08.05) Taip pat: „*Socializmas yra panašiai kaip komunizmas, tik ne taip baisu. Lengvesnė forma. Komunizmas – blogesnė socializmo forma (...)Komunizmas – socializmo dalis.*“ (Finansų ekonomika, 03.33) Galima daryti prielaidą, kad dažniausiai klausiamas žmogus pateikė bet kokią atsakymą - nesvarbu, mano jį esant teisingą ar ne. Taip išryškėja ir vienas iš fokus grupių metodo silpnų pusių – diskusiją moderuojantis asmuo niekada negali būti tikras, ar dalyviai iš tiesų dėsto tikrąją savo nuomonę.

Komunizmas ir socializmas taip pat laikyti ir visiškais antipodais: „*Jeigu socializmas socialinės garantijos, o komunizmas griežta tvarka, tai skiriasi esminiais bruožais (...)Socializme, gal, daugiau laisvių.*“ (Prekybos vadyba, 17.14) Tačiau, vėlgi, komunizmą ir socializmą bandoma lyginti nežinant, kas yra viena ir, kas yra kita. Kirpėjų specialybės fokus grupėje ilgai svarsčius, kad, galbūt, komunizmas ir socializmas yra panašūs ir skiriasi tik keli jų bruožai (gal tai kažkokia valdymo forma?), galiausiai pripažinta, kad apie tai, kas yra komunizmas ir socializmas dalyvės neturi jokio supratimo. „Mes nežinome!“, - vienbalsiai pasakė studentės. Kas yra socializmas ir komunizmas nežinota ir pirmu atveju, bet bandyta tai sąmoningai ar nesąmoningai slėpti.

Paklausus, ar buvo Lietuvoje socializmas atsakyta: „*Buvo. Socializmas ir konservatizmas kovoja tarpusavyje. Tai vieni sėdi valdžioje, tai kiti. Kai dabar bus rinkimai, greičiausiai socializmas vėl laimės.*“ (Teisė, 09.45) Šiuo atveju kalbant apie socializmą turima galvoje socialdemokratija. Į užduotąjį klausimą taip pat atsakyta: „*Komunizmas tikrai ne. Socializmas – taip.*“ (Teisė,10.00) Iš tiesų, jeigu komunistų partijos suvažiavimo metu pripažinta, kad socializmas SSRS jau sukurtas, tai komunizmo utopijos realizavimas vis dar laukė ateityje.

Ar komunizmas ir socializmas yra suderinami su demokratija?

Paklausus, ar galima suderinti komunizmą bei socializmą su demokratija, sulaukta neigiamų atsakymų:

„Komunizmas ir socializmas yra nesuderinami su demokratija, nes komunizmo laikotarpiu sprendimus priimdavo partija, o demokratijoje sprendimus priima žmonės.“ (Kineziterapija, 06.25)

Taip pat:

„Komunizmą ir socializmą suderinti su demokratija sudėtinga, nes pažeidžiamos teisės. Prieštarauja viena kitai savo ypatumais.“ (Finansų ekonomika, 04.55)

Komunizmas ir socializmas nėra suderinami su demokratija, nes „(...) demokratijoje yra pasirinkimo laisvė. Komunizme yra lyderis, kuris tau pasako, kad tu darysi taip ir ne kitaip ir visi turi jo klausyti.“ (Prekybos vadyba, 03.40)

Tačiau studentai, kurie socializmą siejo su socialdemokratija, socializmo ir demokratijos santykio nelaikė problemišku (Lietuvių filologija).

Kas Jūsų nuomone yra demokratija? Kokius svarbiausius jos bruožus galėtumėte išskirti? Ar Lietuvoje yra demokratija?

Lentelė, nr. 4

DEMOKRATIJOS APIBRĖŽIMAS	DEMOKRATIJOS BRUOŽAI
„Valdymo forma“ (Prekybos vadyba)	„Žmogus demokratijoje gali laisvai vystyti savo veiklą, ir ekonominę, ir jo niekas negali suvaržyti.“ (Finansų ekonomika, 06.00)
„Valstybės valdymo būdas.“ (Teisė)	
„Liaudies valdžia, kurioje sprendimus priima žmonės.“ (Kineziterapija)	„Šalies gyventojai įtraukiami į šalies valdymą – jie renka atstovus, kurie turi savo pažadus vykdyti“ (Kineziterapija) (šiuo žodžius palydėjo juoko banga)
„Demokratija – valdymo forma, kai žmogus gali reikšti	

<p>savo nuomonę, jo nuomonė yra priimama, viskas sprendžiama daugumos. Tai ne tai, kad vienas žmogus pasakė ir yra, ar viena partija pasakė ir yra, bet daugumos. Lietuvoje demokratija yra, nes ir Seime visuomet balsuoja dauguma.“ (Kirpėjos specialybė, 18.58)</p>	<p>„Valdžią renką tauta.“ (Teisė) „Žmonių laisvės, teisės visokios.“ (Teisė) „Pliuralizmas“(Teisė) „Liberalizmas“(Teisė) „Laisva rinkta“ (Teisė)</p>
--	--

Nepaisant to, kad, kaip galima matyti iš lentelės, nebuvo išvardinta daug demokratijos bruožų, bet kiekvienoje fokus grupėje kalbant apie demokratiją būdavo užsimenama apie žodžio laisvę, reguliariai vykstančius rinkimus bei išrinktųjų atstovų atskaitomybę piliečiams. Pavyzdžiui: „*Demokratija Lietuvoje yra, nes čia vyksta laisvi rinkimai, gali kalbėti, ką nori.*“ (Finansų ekonomika,15.25) Tačiau pateiktuose atsakymuose dominuoja mintis, kad piliečių valia formuoja valdžios institucijas. Įdomiausių nuomonių sulaukta paklausus, ar Lietuvoje yra demokratija bei bandant atsakyti, ar yra realizuojamas pagrindinis dalyvių demokratijai keliamas reikalavimas – galimybė daryti įtaką valdžios priimamiems sprendimams. Pasirodė, kad į juos atsakyti nėra taip jau paprasta, kaip gali pasirodyti iš pradžių. Dėl šios priežasties sukatégorizuoti argumentus į grupes „demokratija yra, nes...“ bei „demokratijos nėra, nes...“ taip pat pakankamai sudėtinga.

Dažniausiai fokus grupių metu buvo pateikiami tokio pobūdžio atsakymai:

„Nėra.“ (Kirpėjos specialybė)

„Galbūt yra šiek tiek atsižvelgta. Vis tiek yra tie balsavimai.“(Kirpėjos specialybė)

„Yra gal kažkiek. Gal vis tiek pasireiškia.“(Kirpėjos specialybė, 10.00)

Taip pat: „*Demokratija, sakoma, egzistuoja, bet iš tikrųjų demokratijos yra ganėtinai mažai.*“ (Kirpėjų specialybė, 18.43) Arba: „*Demokratija yra, bet ji nėra tobula.*“ (Finansų ekonomika,15.00) bei:

„*Teoriška yra. Dažnai skelbiamos kažkokios teisės, kurios realiai tikrai nebūna įgyvendinamos. Žmonės tikrai ne visada gali rinktis taip, kaip jie nori, kad teisės būtų įgyvendinamos.*“(Teisė, 11.45)

Fokus grupių metu nuskambėjo vos pora demokratijos egzistavimu Lietuvoje neabejojančių studentų komentarų: „*Manau, kad demokratija pilnai veikia, nes valdžią vykdo tauta, vienas pagrindinių principų yra suverenitetas. Žmonės yra laisvi pasirinkimuose.*“(Teisė, 11.36) Šią nuomonę išsakė dalyvis, kuris anksčiau buvo apibūdintas kaip „griežtai antirusišku pažiūru“ žmogus. Lietuvių filologijos grupės

dalyvis taip pat buvo nusiteikęs optimistiškai. Jo teigimu Lietuvoje demokratija yra, nes: „*Kiekvienas gali kelti savo idėją. Iškelčiau idėją, kad turime prisijungti prie Baltarusijos. Suformuosiu savo partiją, surinksiu parašus, užregistruosiu tą savo partiją, eisiu į rinkimus. Čia ir yra demokratija... Demokratijoje gali būti visokių nesąmonių.*“ (39.25) Tačiau šiuo atveju kitaip negu pirmu pripažinta, kad demokratija Lietuvoje turi trūkumų. Kaip demokratijos defekto pavyzdys pateiktas siūlymas cenzūruoti teatro reklamą, kurioje politikai prilyginti kvailiams.²⁹⁵ Šiuo atveju demokratijos netobulumas matomas ketinime apriboti žodžio laisvę.

Fokus grupėse beveik vienbalsiai pripažinta, kad demokratijos įgyvendinimas praktikoje yra gana komplikotas. Studentų nurodytas demokratijos įgyvendinimui trukdančias priežastis galima suskirstyti į dvi pagrindines grupes: 1) Demokratijos problemos Lietuvoje kyla dėl piliečių abejingumo; 2) Demokratija Lietuvoje turi trūkumų, nes piliečiams užkertamas kelias pasinaudoti savo teisėmis.

1. Piliečiai nesinaudoja jiems demokratijos suteikiamomis teisėmis

Žmonių nemokėjimo (nenorėjimo?) įgyvendinti savo kaip piliečių teisių problema ypatingai akcentuota lietuvių filologų grupėje: „*Trūksta išsipareigojimo, nes laisvė yra išsipareigojimas valstybei. Jeigu nori iš jos ko nors gero, turi demokratijoje dalyvauti. Kitaip už tave spręs kiti. Vienas pagrindinių demokratijos principų – jeigu tu nesprenđi, už tave nuspręs kiti.*“ (Lietuvių filologija, 49.45)

Prekybos vadybos grupėje į klausimą, ar Lietuvoje yra demokratija, iš karto atsakyta, kad ji veikia. Tačiau netrukus grupėje pasigirdo abejonių bei kilo diskusija, kurios metu išsakyta lietuvių filologų grupėje jau girdėta mintis:

„- *Demokratija Lietuvoje vaidinama. Jeigu žiūrėt apibrėžimą, kad čia žmonių laisvė rinkti valdžią, patys matome, kad to nėra.*

- *Kodėl nėra? Juk renkame.*

- *Renkame, bet nebėra noro, žmonės nusivylę valdžią.*

- *Taip, bet pagal apibrėžimą Lietuva yra laikoma demokratine valstybe.*“ (04.35)

²⁹⁵ Černiauskas, A. Politikus su kvailiais sutapatinti reklama papiktino M. Adomėną. DELFI, 2011 spalio 24 d. [žiūrėta lapkričio 6 d.] Prieiga per internetą: < <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/politikus-su-kvailiais-sutapatinti-teatro-reklama-papiktino-madomena.d?id=51038317> >

Nors abiejuose komentaruose pabrėžiama, kad demokratija Lietuvoje egzistuoja „pagal apibrėžimą“, nes žmonės neina balsuoti, bet tuo pat metu identifikuojamos skirtingos tokį elgesį lemiančios priežastys: 1) Atsakomybės vengimas; 2) Nusivylimas valdžia.

Atsakomybės vengimo realizuoti savo kaip piliečio teises problema fokus grupių metu buvo minima ne kartą: „*Daugelis žmonių savo laikysena atmeta savo kaip demokratijos piliečio teises: teisę balsuoti – neina į rinkimus, yra apatiški; teisę turėti Lietuvos pilietybę – išvažiuoja ir tarsi jos atsisako. Dvi pagrindinės demokratijos teisės: pilietybė ir teisė balsuoti (...) Iš pradžių žmonės labai idealizavo – va, mes turėsime laisvę, mūsų nebevaldys, mūsų nebevaržys ir viskas bus gerai Tačiau demokratija tikrai neapsaugo nuo ydų, nuo politinio piktnaudžiavimo, nuo ekonominio piktnaudžiavimo, nuo nusikaltimų (...) Atsirado laisvė ir atsirado negebėjimas suvaldyti tą laisvę. Demokratijai reikalingas sąmoningas naudojimas savo teisėmis. Duok vaikui peilį ir medžio gabalą drožinėti. Nepamokysi – nusipjaustys pirštus.*“ (Lietuvių filologija, 40.34)

Išsakydamas savo nuomonę apie demokratiją šis studentas paliečia temą, kuri paminėta ir apklausos atliktos su kirpėjos specialybę siekiančiomis įgyti merginomis – emigracija. Ką tik pateiktame komentare emigracija prilyginama demokratijos suteikiamų teisių nepaisymui. Kirpėjų specialybės fokus grupės dalyvės akcentavo po nepriklausomybės atgavimo susiklosčiusios situacijos paradoksalumą: Lietuva buvo labiau mylima tada, kai ji nebuvo laisva (II įrašas).

Tačiau būtina pastebėti, kad lietuvių filologų grupėje pateiktame komentare nurodoma priežastis, kodėl lietuviai nerealizuoja pilietinių teisių – penkiasdešimt metų gyvenę totalitarinio režimo sąlygomis jie vis dar neišmoko to daryti. Šią mintį taip pat paminėjo kineziterapeutai: „*Dar per mažai laiko praėjo nuo komunistinio laikotarpio. Pereinamasis laikotarpis. Tiesiog reikia apsivalyti. Tada demokratija stiprės.*“ (08.26) Kitaip tariant, manoma, kad demokratija Lietuvoje yra pakankamai jauna ir ją dar reikia tobulinti. Demokratijos raida visų pirma siejama su kartų pokyčiais: „*Pasigirsta balsų, kad „Grąžinkite mus Rusijai“. Iš nostalgijos... Ne dėl nostalgijos – buvo viskas už juos apgalvota, apspręsta. Jie nemoka galvoti. Iš pat pradžių jie labai norėjo laisvės, nes manė, kad gal mokės galvoti vieni. Dabar turi laisvę ir mato, kad neišeina. Na ir ką – gal vėl priklausom Rusijai? Nėra įgūdžių, kaip veikti demokratijos sąlygomis. Tauta yra suveriniteto šaltinis. Kas yra tauta? Tauta esame mes. Mes renkame valdžios atstovus, bet nemokame iš jų pareikalauti atsakomybės (...) Bet problema ta, kad mes nerenkame.* Kiek

eina balsuoti? Neatsakingai balsuoja. Žmonės renka pasiklausę propagandos (...) Bet mes esame karta, kuri juos pakeičia. Didžioji dalis žmonių dar nemoka gyventi demokratijoje. Vyresnioji karta, kuri gimė ir užaugo sovietmečiu. Jie žino, kad reikia nueiti balsuoti, bet, kad reikia pasidomėti politikais, jų pažadais, kaip juos įvertinti – nežino bazinių demokratijos principų. Bet mes esame auganti nauja karta. *Perspektyvoje demokratijos Lietuvoje turėtų daugėti.*“ (Lietuvių filologija, 36.45)

Taip pat:

„Dabar pereinamasis laikotarpis. Kai Lietuva atgavo nepriklausomybę manyta, kad per 20 m. ji turėtų įeiti į demokratinį ritmą. Paskiau imta šnekėti, kad po 60 m. Iš tikrųjų turi pasikeisti kelios kartos, mąstymas, kontaktai su vakarų pasauliu. Ten demokratija irgi nėra tobula. Ten irgi piknaudžiavimu yra visokių (...) Tačiau, koks jaunimas auga. Politinis jaunimo aktyvumas irgi nėra labai didelis. Netgi labai mažas (...) Buvo karta, kuri gyveno nepolitiškoje visuomenėje, nuo politikos sterilizuotoje visuomenėje. Tu tiesiog gyveni ekonomiškai pakankamai gerai, bet politiškai esi neutralizuotas. Degeneratas. Atrofavęsi visiškai politiniai raumenys. Ne tai, kad mes taip išauginti, bet mūsų niekas nemokė, nes tėvams taip buvo natūralu gyventi. (...) jaunimo (...) laisvė labai egoistinė – noras ieškoti savo gerovės, todėl jaunimas auga politiškai pasyvus. Jiems tiesiog neįdomu (...) jiems reikia kitokios „demokratijos“ - nueiti į klubą. Jiems rūpi buitinė laisvė.“ (Lietuvių filologija, 41.27)

Šiuo atveju identifikuojama kita problema – vyresniosios kartos nesugebėjimas įdiegti demokratines vertybes jaunajai kartai. Tai puikiai atsispindi komentare: (...) *Mokykloje pilietinis ugdymas... būdavo baisios pamokos.*“ (Lietuvių filologija, 49.45)

2. Piliečiams užkertamas kelias įtakoti valdžios sprendimus

Šiai grupei priskiriamus studentų komentarus galima suskaidyti į du mažesnius pogrupius:

1) Žmogus nedalyvauja politikoje ir nerealizuoja savo pilietinių teisių, nes jis neturi tam reikalingų resursų: „Daro kokį streiką ar ką, reikia leidimo. Tai kokios čia nesąmonės. Valstybė niekuomet neatsižvelgia į žmonių nuomonę. Jie vis vien daro savaip, kad sau kišenės tiktai būtų pilnos (...) 650 lt minimumas, o mokesčiai PVM didžiausi (...) pensininkas negali sau nei vaistų nupirkti ir už butą

susimokėti, o kur dar pavalgyti.“ (Kirpėjos specialybė, 10.20) Analogiška mintis buvo išsakyta ir kitos fokus grupės metu: *„Kai žmogus gauna kelis šimtus litų, jis jau turėtų turėti galimybę pailsėti tiek metų išdirbęs. Jis negali net vaistų nusipirkti. Tai apie kokias čia demokratijas ir laisves galime kalbėti (...) Jeigu žmogus savo paskutines dienas turi skurde ir varge mirti, kai jis turėtų keliauti ir pan.*“ (Teisė, 24.35) Šiuo atveju galima kalbėti ir apie A.Maslow poreikių piramidę, ir apie jau cituotus J.Rawlsą ar R.Dworkiną. Be to, politinėje teorijoje dar S.Verba'os ir G.Almondo sukonstruotame pilietinio savanoriškumo modelyje akcentuojama, kad politinėje veikloje žmonės nedalyvauja, nes: a) jie nenori; b) jų nekvietė; c) negali.²⁹⁶ Žmonės yra paskendę buityje, kasdien jie priversti galvoti apie tai, kaip išgyvens rytdieną. Norėdami išreikšti nepasitenkinimą savo situacija, jie priversti kreiptis į tam tikras valdžios institucijas ir paprašyti specialaus leidimo, kad galėtų tai padaryti. Studentų nuomone, tokiu būdu žmogui yra užkertamas kelias būti aktyviu piliečiu.

2) Pilietis savo nuomonę išsako, bet jos nėra paisoma. Iš čia plaukia ir prekybos vadybos grupėje minėto nusivylimo valdžia priežastys.

[Ar Lietuvoje yra demokratija? E.T.]

„Teoriškai taip, praktiškai ne. Korupcija yra. Žmonės patys norėtų išrinkti, bet išeina taip, kad daugelis nebalsuoja, gauna kyšius, kad balsuotų už konkrečią partiją. Tai korupcija, kad nėra sąžiningo balsavimo. Praktinis demokratijos įgyvendinimas nesiseka.“ (Kineziterapija, 07.30)

Kaip viena iš svarbiausių demokratijos savybių išskiriama piliečiui suteikiama galimybė dalyvauti priimant sprendimus, valdymo procese tėra iliuzija, nes už žmogų apriori jau yra nuspręsta.

Arba: *„Balsuojama dauguma, bet dalis daugumos yra paperkami, kad būtų ta dauguma ir kažkas valdo visą tą dalį ir jie balsuoja taip, kaip jiems yra parankiau, o ne taip, kaip reikėtų. Todėl taip ir gaunasi, kad, tarsi, demokratija yra, o iš tikrųjų yra taip, kad kažkas nusprendžia. Nusprendžia tas, kuris galingesnis, kuris gali papirkti žmones.*“ (Kirpėjos specialybė, 19.48)

²⁹⁶ Ramonaitė, A. Kodėl žmonės nestoja į partijas? Lietuvos gyventojų požiūrio į partinę narystę analizė. Politologija, Nr. 2, T. 58, 2010, p.8

Laikantis tokios nuomonės prieinama pakankamai paradoksalių išvadų. Diskusijos metu ėmus lyginti komunistinę ir demokratinę santvarką išsakyta mintis, jog jos yra analogiškos, kadangi nei pirmu, nei antru atveju eilinio piliečio balsas nėra girdimas: „*Mes renkame Seimą, Seimas savo nuožiūra nusprendžia, kas jiems yra palankiau arba taip, kaip kažkas pasako, ir iš esmės gaunasi tas pats.*“ (Kirpėjos specialybė, 21.00) Teisininkų grupėje ši mintis išreikšta žodžiais: „*Iš vienos sąjungos į kitą sąjungą, tik su daugiau laisvių.*“ (Teisė, 01.21.35)

Teisininkų grupėje buvo analizuoti ir kiti įtakos darymo valdžiai mechanizmai – ne vien tik dalyvavimas rinkimuose:

„-*Kaip tu šiandien gali pasiūlyti, ką nors pakeisti, jeigu mes net konstitucinės skundo teisės mes neturime absoliučiai.*“

-*Taip, bet yra kitų būdų. Gali kurti kokias nors organizacijas ir per tai siūlyti sprendimus.*

-*Gali kreiptis į Seimo narius, pateikti savo pasiūlymus.*

-*Žiūrint į ką tu kreipiesi. Nėra visi Seimo nariai labai blogi.*“ (Teisė, 11.55)

Tačiau J.A.Schumpeteriui šie komentarai nurodytų ne į egzistuojančią problemą, tam tikrą „nenormalumo“ būseną, bet į neišvengiamą realybę, kadangi: „Demokratija nereiškia ir negali reikšti, kad tauta iš tiesų valdo jokia įprasta terminų „tauta“ ir „valdo“ prasme. Demokratija reiškia tik tai, kad žmonės turi galimybę pripažinti ar ne tuos. Kurie valdys (...) demokratija – politikų viešpatija.“²⁹⁷ Dar daugiau – rinkėjas įvardijamas „pirmykščiu žmogumi“: „(...) kai tik tipiškas pilietis įžengia į politikos sritį, jo protiniai sugebėjimai viena pakopa mažėja.“²⁹⁸ Tokias idėjas J.A.Schumpeter akivaizdžiai perėmė iš G.Le Bono „Minios psichologijos“. Paralelės akivaizdžios: „(...) minioje vyrauja vidutinybė, minia negali atlikti užduočių, kurioms reikalingas aukštas intelektas.“²⁹⁹ Išnyksta sąmoninga asmenybė ir žmogus „(...)nepajėgia vadovautis savo valia ir tampa automatu (...)Maža to, minios prarytas individas smunka žemyn per keletą civilizacijos pakopų.“³⁰⁰ G. Le Bon aptardamas minios reiškinių išskiria ir rinkėjų minią. Rinkėjų minios psichologija absoliučiai nieku nesiskiria nuo paprastos minios psichologijos. Jai

²⁹⁷ J.A.Schumpeter. Kapitalizmas, socializmas ir demokratija. Vilnius: Mintis, 1998, p. 189

²⁹⁸ J.A.Schumpeter. Kapitalizmas, socializmas ir demokratija. Vilnius: Mintis, 1998, p. 290

²⁹⁹ G.Le Bon . Minios psichologija. Vilnius: Vaga, 2011, p. 34

³⁰⁰ G.Le Bon . Minios psichologija. Vilnius: Vaga, 2011, p.37

taip būdingi menki samprotavimų gebėjimai, kritinio mąstymo nebuvimas, patiklumas, pasidavimas autoriteto įtakai: „Rinkėjai – tokia pat minia kaip ir kitos: nei geresnė nei blogesnė.“³⁰¹ Tačiau dėmesį labiausiai patraukia mintis, kad: „(...) net jei rinkėjų minią sudarytų vien mokslinčiai, rinkimų rezultatai nebūtų geresni nei dabartiniai. Rinkėjai vis tiek remtųsi savo jausmais ir partijos protu.“³⁰² Racionalaus pasirinkimo teorijos šalininkai tokius komentarus, žinoma, įvertintų neigiamai. Šioje vietoje norėtųsi prisiminti ir D.Hume, tiesa, moralės filosofijos kontekste, pasakytus žodžius, kad „protas turėtų būti aistrų vergas“.

Apie moralę užsiminta ne veltui. Fokus grupių metu taip pat buvo išryškinta ir politikų korumpuotumo, nepagarbaus elgesio vienas kito atžvilgiu problema. Kirpėjos specialybės studentė papasakojo situaciją, kad ekskursijos po Seimą metu jai teko išgirsti, kaip Seimo nariai pamatę A.Nedzinską vaikų akivaizdoje išvadino jį juokdariu ir atvirai iš jo šaipėsi (35.26). Studentės teigimu, toks nepagarbus vienų Seimo narių elgesys su kitais jai sukėlė šoką. Tokiu būdu buvo paliesta moralės politikoje tema. Todėl šiuo atveju galima svarstyti, koks yra santykis tarp moralės ir politikos. Žvelgiant į dalyvių (o taip pat vyresnio amžiaus žmonių) komentarus atrodo, kad juos nebejotina turi sieti ekvivalencijos santykis. Tačiau prisiminus N.Makiavelio ar T.Hobbeso idėjas, tokios nuostatos kelia šypsena. A.Jokubaitis išskiria ir I.Kanto mintis bei pabrėžia, kad moralės ir politikos sritys paklūsta absoliučiai skirtingiems principams.³⁰³ Politika turi būti ribojama teisės, o moralė siejama išskirtinai su konkrečiu individu, jo vidiniu pasauliu. Nepaisant to, kad teorinėje plotmėje moralės ir politikos santykį galima analizuoti ilgai ir iš įvairių perspektyvų, bet realybėje egzistuojantys žmonių lūkesčiai į keliamą klausimą pateikia vienareikšmį atsakymą.

Vis dėlto, viena pagrindinių demokratijos problemiško Lietuvoje priežasčių dalyvių buvo įvardintas senosios nomenklatūros įsitvirtinimas valdžioje: „*Tai didžiausias žingsnis atgal, kad nepasikeitė valdžia ir iš sovietmečio atsineštas suvokimas, kad reikia vogti, o ne... Kol ta karta nepasikeis, tai kažkokių didesnių permainų Lietuvoje nemanau, kad galima būtų tikėtis. Kol neateis šiuolaikinė karta su kitoku požiūriu...*“ [Tad, demokratijos potencialas linkęs didėti? E.T.] „Taip.“ (Teisė, 14.10) Taip pat: „*Žmonės prisitaikėliai. Tada jie buvo komunistų partijoje, o tada laikas pasikeitė, o žmonės liko tokie*

³⁰¹ G.Le Bon . Minios psichologija. Vilnius: Vaga, 2011, p. 175

³⁰² G.Le Bon . Minios psichologija. Vilnius: Vaga, 2011, p. 176

³⁰³ Jokubaitis, A.Liberalizmo tapatumo problemos. Vilnius: Versus Aureus, 2003, p.108

patys - žmonės per vieną naktį nepasikeičia (...) Perėjo į kitas partijas, bet liko tie patys žmonės.“ (Teisė, 21.00)

Tuo pat metu kelta ir kita problema – galimybės į valdžią ateiti naujiems žmonėms pakankamai mažos:

„- Pirma įtaka rinkimuose, kai išreiškia savo nuomonę. Tik bėda, kad pas mus ne visi eina į rinkimus.

-Vėliau visi skundžiasi, kokia bloga valdžia.

-Bet, o jeigu nėra iš ko rinkti? Tie patys ir tie patys. Ką beišrinktum, jie vis tiek daro tai, kaip jiems reikia.

- Yra gerų, bet mes jų nežinome. Kas nori, tas randa gerų kandidatų. Tačiau didžiosios partijos, jos gal turtingesnės, jos geriau save reklamuoja, jas vienintele todėl ir težino. Nauji kandidatai atėję - apie juos niekas nežino. Dėl to toks pasirinkimo ratas mažas (...) Sėdi seni.“ (Teisė, 14.00)

Teisininkų grupėje taip pat išsakyta mintis, kad labai dažnai senieji politikai atsakomybės už dabar daromas klaidas vengia teigdami, kad visos šiandienos bėdos yra nulemtos sovietinės santvarkos: *„Viskas „nurašoma“ sovietmečiui, Sovietų Sąjungai. Jokios atsakomybės nėra. Jie ten viską darė, o mes nekalti.“* Taip pat: *„Viskas „verčiama“, kad buvo Sovietų Sąjunga, bet jie ir buvo tie žmonės, kurie toje ideologijoje ir veikė.“ (Teisė, 21.21)*

Apibendrinant demokratinės situacijos temos aptarimą, būtina atkreipti dėmesį į tai, kad labai dažnai jauni žmonės dabartinės demokratijos problemas analizuoja per sovietinių laikų prizmę. Kadangi *„Visuomenė mentalitetas susiformavo būtent tuo laikotarpiu (...)Visuomenės požiūris į aplinkinį pasaulį.“* (Teisė, 00.10), todėl, dalyvių manymu, sovietinių laikų rudimentų tiek psichologinėje, tiek politinės sistemos funkcionavimo lygmenyje išnykimo galima tikėtis tik keičiantis kartoms.

Užduotis su žemėlapiais:

Fokus grupių metu buvo išdalinta 40 žemėlapių rinkinių. Surinkus užduočių lapus po pirmųjų dviejų fokus grupių paaiškėjo, kad daugiau negu pusė jų buvo grąžinti neužpildyti. Be to, atlikdami užduotis dalyviai imdavo tartis tarpusavyje. Tai rodo, kad studentams ši užduotis pasirodė esanti pakankamai sudėtinga. Dėl šių priežasčių vėliau atliktų fokus grupių metu siekta dalyvių žinias patikrinti ir žodžiu.

Lietuvių filologijos fokus grupės dalyviams žemėlapiai nebuvo pateikti, o užduotis buvo atlikta tik žodžiu. Iš viso buvo surinkti 29 užpildyti žemėlapiai.

Uždavus klausimą, kiek šalių priklausė SSRS, lietuvių filologijos studentų grupėje teisingo atsakymo sulaukta po kelių sekundžių: „Penkiolika.“ [Iš kur taip gerai žinote? E.T.] „Mama sakė. Sakė, jeigu klaus, tai žinok, kad penkiolika.“(01.14.00) Teisingai į užduotą klausimą iš karto atsakė kineziterapeutų fokus grupės vyriausioji dalyvė. Taip pat du studentai iš prekybos vadybos fokus grupės. Tačiau nei vienas iš jų nesugebėjo išvardinti visų 15 šalių, o vieno jų anketoje SSRS respublikomis buvo įvardinta Rumunija, Bulgarija, Lenkija, Slovėnija, Slovakija.

Dalyviai pateikė šiuos atsakymų variantus: 5(1), 9(1), 10(1), 11(1), 12 (4), 12-14 (1),13 (2), apie 13 (1), 14 (2), 14-16(1), 16(1), 17(1), 19(1), apie 20 (1), 21-22(1). Tačiau, vėlgi, išvardinti šių šalių nesugebėta. Detalūs užduoties metu gauti rezultatai pateikiama lentelėse.

Lentelė, nr.5

Eil. Nr.	SSRS priklausiusios šalys	Kiek kartų paminėta
1.	Lietuva	48
2.	Latvija	48
3.	Estija	48
4.	Rusija	48
5.	Baltarusija	40
6.	Ukraina	28
7.	Kazachstanas	12
8.	Gruzija	10
9.	Moldova	6
10.	Azerbaidžianas	6
11.	Armėnija	5
12.	Uzbekistanas	2
13.	Tadžikistanas	1

14.	Turkmėnistanas	0
15.	Kirgizija	0

Lentelė, nr.6

Eil. Nr.	SSRS dalyvių teigimu taip pat priklausė	Kiek kartų paminėta
1.	Rumunija	23
2.	Jugoslavija ³⁰⁴	21
3.	Lenkija	20
4.	Čekoslovakija ³⁰⁵	15
5.	Bulgarija	13
6.	Austrija	7
7.	Vengrija	6
8.	Suomija ³⁰⁶	4
9.	VDR ³⁰⁷	4
12.	Krymas	2
13.	Š.Korėja ³⁰⁸	1
14.	Irakas	1
15.	Albanija	1
16.	Mongolija	1
17.	Afganistanas	1
19.	Čečėnija	1

³⁰⁴ Jeigu studentas minėdavo Slovėniją, Juodkalniją, Serbiją, Makedoniją ar kitas buvusias Jugoslavijos šalis, laikyta, kad dalyvis kalba būtent apie Jugoslaviją. Tačiau poroje anketų studentai teigė, kad SSRS priklausė: Serbija, Juodkalnija ir...Jugoslavija. Vadinasi, jie manė, jog tai skirtingos šalys.

³⁰⁵ Jeigu studentas minėdavo Čekiją ir Slovakiją, daryta prielaida, kad jis kalba būtent apie Čekoslovakiją.

³⁰⁶ Vienas dalyvis įvardijo ne Suomiją, o „rytinę Suomijos dalį“. Matyt todėl, kad prisiminė Suomijos karą.

³⁰⁷ Vienas dalyvis savo užduočių lape griežtai pabrėžė, kad VDR į SSRS sudėtį tikrai neįėjo.

³⁰⁸ Galima daryti prielaidą, kad Š.Korėja ir Irakas susietos su SSRS dėl to, kad jos nėra demokratinės šalys.

20.	Turkija ³⁰⁹	1
-----	------------------------	---

³⁰⁹ Galima daryti prielaidą, kad Turkija pažymėta bandžius pažymėti kitą šalį, bet suklydus - dalyvis nepažįsta žemėlapiu.

Su aštuoniais MRU Europos kaimynystės politikos studijų programos I kurso studentais (amžiaus grupė 22-28 m.) ir su septyniolika MRU Europos Sąjungos politikos ir administravimo ir Sveikatos politikos ir valdymo studentų, studentais (amžiaus grupė 22-34 m.) buvo atlikta pilotinė studija. Tai, kad SSRS sudarė 15 respublikų teisingai įvardijo trys studentai (vienam jų 34 m.) Be to, jie visi teisingai įvardijo šių respublikų pavadinimus, o fokus grupių metu niekas to padaryti neįstengė.

Dalyvių manymu SSRS priklausiusių šalių skaičius buvo: 3 (1), 6(3), 7(3), 8(3), 9(1), 10 (1), 12 (4), 14(3), 15(3), 18(1). Išsamesni duomenys pateikiami septintoje ir aštuntoje lentelėse.

Lentelė, nr. 7

Eil. Nr.	SSRS priklausiusios šalys	Kiek kartų paminėta
1.	Lietuva	25
2.	Ukraina	25
3.	Estija	24
4.	Latvija	24
5.	Baltarusija	21
6.	Gruzija	16
7.	Rusija ³¹⁰	15
8.	Azerbaidžianas	11
9.	Armėnija	10
10.	Moldova	10
11.	Uzbekija	8
12.	Kazachstanas	8
13.	Turkmėnija	7
14.	Tadžikistanas	7
15.	Kirgizija	4

³¹⁰ Jeigu dalyviai manė, jog Rusijos buvimas SSRS savaime suprantamas ir dėl to neverta jos minėti, tada skaičius augtų iki 25.

Lentelė, nr. 8

Eil. Nr.	SSRS dalyvių teigimu taip pat priklausė	Kiek kartų paminėta
1.	Rumunija	9
2.	Čekoslovakija	8
3.	Lenkija ³¹¹	6
4.	Bulgarija	6
5.	Jugoslavija ³¹²	5
7.	VDR	2
9.	Vengrija	4
10.	Austrija	1
11.	Mongolija	1
12.	Čečėnija	1
13.	Albanija	1

³¹¹ Vienoje anketoje buvo minima „Lenkijos dalis“

³¹² Jeigu studentas minėdavo Slovėniją, Juodkalniją, Serbiją, Makedoniją ar kitas buvusias Jugoslavijos šalis, laikyta, kad dalyvis kalba būtent apie Jugoslaviją.

Lentelė, nr. 9

Eil. Nr.	Dabar egzistuojančios komunistinės šalys	Kiek kartų paminėta
1.	Kuba	12
2.	Šiaurės Korėja	11
3.	Kinija	9
4.	Baltarusija	2
5.	Libija	2
6.	Moldova	1
7.	Irakas	1
8.	Vietnamas	1
9.	Venesuela	1
10.	Nemažai Afrikos šalių	1
11.	Rusija	1 („du žmonės keičiasi prezidento-premjero kadencijomis“)
12.	„Žinau, bet tiksliai neprisimenu“	1
13.	„Kai kurios Rusijos federacijos šalys. Dabar valstybių pavadinimo neprisimenu.“	1

Lentelė, nr.10

Eil. Nr.	Buvusios socialistinės šalys	Kiek kartų paminėta
1.	Graikija	5
2.	Austrija	3
3.	Ispanija	3
4.	Švedija	3
5.	Prancūzija	3
6.	Airija	3
7.	Anglija	3
8.	Rusija	2
9.	Norvegija	2
10.	Italija	2
11.	Ukraina	2
12.	Lenkija	2
13.	VDR	2
14.	Jugoslavija	2
15.	SSRS	1
16.	Slovakija	1
17.	Estija	1
18.	JAV	1
19.	Lietuva	1
20.	Latvija	1
21.	Moldova	1
22.	Belgija	1
23.	Olandija	1
24.	Čekoslovakija	1
25.	Čekija	1
26.	Kinija	1
27.	Kuba	1
28.	Slovėnija	1
29.	Bulgarija	1

Pažvelgus į užduoties su žemėlapiais rezultatus galima galima padaryti keletą išvadų:

- a) Dalyviai iš tiesų manė rašantys tiesą.
- b) Sąmoningai sugadino užduočių lapus.
- c) Tiksliai nežinojo atsakymų, todėl šalis žymėjo atsitiktine tvarka.
- d) Užduoties nesuprato.

Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad dalyviai žemėlapyje žymėdavo socialistines bei komunistines šalis, nors prieš tai nesugebėjo įvardinti, kas yra socializmas, o kas – komunizmas bei atsakyti, ar Lietuvoje buvo socializmas ir/ar komunizmas. Tačiau nepaisant šių netikslumų ir pakankamai didelės erdvės interpretacijai, remiantis žemėlapių pagalba surinkta medžiaga galima nesunkiai pamatyti tam tikras tendencijas:

1) Iš pateiktų atsakymų variantų aišku, kad retas kuris 18-22 m. žmogus sugeba pasakyti, kad SSRS sudarė 15 respublikų, o Lenkija, Čekoslovakija ir Jugoslavija į SSRS sudėtį neįėjo. Žinoma, negalima reikalauti, kad kiekvienas Lietuvos pilietis tobulai žinotų Lietuvos ir SSRS istoriją. Tačiau šios užduoties rezultatai rodo, kad jaunesni negu 35 m. žmonės apie SSRS žino pakankamai nedaug. Tikėtina, kad, kuo šis amžius jaunesnis, tuo žinių šioje konkrečioje srityje yra mažiau.

2) Galima daryti prielaidą, kad 18-22 m. amžiaus jaunimas turėtų sugebėti įvardinti 7 ar 8 į SSRS sudėtį įėjusias respublikas: Lietuvą, Latviją, Estiją, Rusiją, Ukrainą, Baltarusiją, Gruziją ir, galbūt, Kazachstaną.

3) Remiantis devintos lentelės duomenimis matome, kad sąvoka „komunizmas“ jaunimo tarpe kartais laikomas nedemokratinio režimo sinonimu. Taip teigti leidžia šiandieninės Rusijos federacijos bei Irako priskirimas komunistinių valstybių grupei.

4) Dešimtoje lentelėje sukatégorizuoti skurdūs fokus dalyvių socialistinėmis įvardintų valstybių pavyzdžiai rodo, kad socializmas taip pat yra suprantamas gana įvairiai: kaip nedemokratinis politinis režimas (Graikija, Čekoslovakija, Ispanija ir kt.) arba, kaip ekonominės gerovės simbolis (Švedija, Anglija, Airija ir kt.)

Užduotis su himnais

Atskirti sovietinį ir dabartinį Rusijos himną dalyviams buvo gana sudėtinga, nes: a) abiejų jų muzika vienoda; b) kadangi mažai kas moka rusų kalbą, dalyviai nesuprato himno žodžių.

Abu himnus iš karto atskyrė trys studentai:

- a) Kineziterapijos fokus grupės dalyvė, kuri namie buvo radusi seną mamos muzikos vadovėlį ir išmoko porą himno posmelių.
- b) Finansų ekonomikos fokus grupės dalyvis, kuris teigė dabartinį Rusijos himną girdėjęs per krepšinio rungtynes.
- c) Finansų ekonomikos fokus grupės dalyvė, kurios tėtis sovietinės Rusijos himną nuolatos dainuoja.

Europos Sąjungos himną iš karto pažino vienas studentas (Prekybos vadyba). Daugelis tegalėdavo pasakyti, kad melodija labai girdėta. Pasakius, kad skamba Europos Sąjungos himnas, vienoje grupių (Finansų ekonomika) buvo išsakyta nuomonė, jog jos autorius A. Mocartas.

Užduotis su vėliavomis ir herbais

„Pirmą kartą gyvenime girdžiu, kad Lietuva atskirą vėliavą turėjo.“ (Prekybos vadyba, 23.20) Tai, kad LTSR turėjo atskirą vėliavą buvo staigmena ir teisininkams (57.48)

Dalyviai SSRS respublikų arba iš viso nebuvo matę, arba matė jas mokykliniuose vadovėliuose, atlase. Porą dalyvių teigė šią vėliavą matę muziejuje, vienas paminėjo Grūto parką.

Dažniausiai studentai LTSR vėliava laikydavo Baltarusijos vėliavą. Galima spėti, kad juos suklaidindavo joje dominuojanti žalia spalva. LTSR vėliavą iš visų apklaustųjų atpažino du žmonės (Finansų ekonomika).

Herbą atpažinti dalyviams nebuvo taip sudėtinga, nes jį atskirdavo pagal raides „LTSR“. Tačiau iššifruoti LTSR sutrumpinimo reikšmę lengva buvo tikrai ne visiems. Pavyzdžiui, senojo Lietuvos herbo nepažino nei vienas teisininkų fokus grupės dalyvis.

Užduotis su sovietiniais simboliais bei ženkliais

Daugelis fokus grupių dalyvių teigė namie ar kaime turintys sovietinių medalių, ženklų ar diplomų. Studentai žinojo, kad jie parduodami ant Tauro kalno. Labai dažnai vaikystės metais tokio pobūdžio ženklai buvo tapę jų žaislais. Tačiau, kaip prisipažino finansų ekonomikos fokus grupės dalyvė, ji niekada nežinojo, koks buvo pirminis šių daiktų tikslas. Tėvai jai niekada apie tai nepasakojo, o ji pati jų neklausė. Analogiškas komentaras buvo išsakytas teisininkų grupėje: „*Pas tėtį garaže keli ženklai mėtosi. Jis turi juos kažkur susidėjęs, nes jam, neva, tai svarbu.*“ (11.14.00) Kitaip tariant, studentei šie ženklai yra absoliučiai beverčiai.

Dažniausiai studentai iš jiems pateikto ženklų rinkinio atpažindavo Olimpinių žaidynių simbolių meškiuką bei „už gerą darbą“ teiktus medalius. Tai nestebina, nes šios rūšies ženklai bei medaliai nėra reti, jų gausu ir dalyvių aplinkoje. Tačiau apie likusią rinkinio dalį dalyviai paprastai nieko negalėjo pasakyti. Tiesa, šiuo atveju kartais padėdavo apsilankymas Grūto parke. Finansų ekonomikos grupės dalyvis atpažino spalvoto ženkliuką, nes matė tokius ženklus parduodamus minėtame parke. Studentai, kurių tėvai ar seneliai yra tarnavę kariuomenėje, yra matę daug įvairesnių ženklų, bet, vėlgi, jų reikšmės taip pat nežino.

Nepaisant to, kad įvardinti ženklus sekėsi sunkiai, bet juos apžiūrint kilusios diskusijos leido išryškinti teorinėje darbo dalyje aptartus skirtingų „atminčių“ susidarymo mechanizmus. Toliau pateikiamas pavyzdys turintis nemažai panašumų su estų spektaklyje „Žydrasis vagonas“ Indrek ir Tõnu charakterių pagalba perteikta idėja: „*Turėjau seną matematikos mokytoją. Vienas vaikinys atėjo su raudonais marškinėliais su pjautuvu ir kūju. Ji pamatė ir labai labai supyko. Išvijo iš pamokos, liepė eiti pas direktorę. Tokia drebedama stovėjo ir sakė, kad jai blogus prisiminimus sukelia ir ji nenorinti to prisiminti (...)[Ar tas vaikinys suprato, dėl kokių priežasčių mokytoja taip reagavo į jo aprangą? E.T.] Nesuprato. Kaip ir tas milijonas, kuris su Che Guevara'os marškinėliais vaikšto (...)*Problemiškas vaikas buvo, gal norėjo specialiai paerzinti (...)*Jeigu tokios emocijos po daug daug metų, kai kažkas užsideda marškinėlius su ženklu, tai – kažkas baisaus. Parodo, kaip jaunimas nesupranta.*“ (Lietuvių filologija, (01:04:00) Analogiška istorija papasakota ir apie dėstytoją universitete, kuris iš paskaitos išvarė studentę įsisegusių auskarus pagamintus iš sovietinių ženklų. Jo šeima daug kentėjo nuo represijų, todėl toks

studentės elgesys, kaip ir anksčiau minėtu matematikos mokytojos atveju, buvo palaikytas įžeidžiančių, nepagarbiu, savotišku pasityčiojimu.

Studentės teiginys „*Kaip ir tas milijonas, kuris su Che Guevara'os marškinėliais vaikšto*“ parodo, jog jaunam žmogui sovietinė simbolika neturi jokio ideologinio turinio. Dar daugiau, paprastai visiškai nežinoma, ką konkretus simbolis reiškia. Kaip nustatyta kalbant su studentais, gatvėje jie yra matę jaunimą nešiojantį, marškinėlius ar rankines su Che Guevara'os atvaizdu, bet, kas yra šis vyras, jie nežinojo (pvz., *Finansų ekonomika*, 38.50). Tokio pobūdžio aprangos detalės laikomos stiliaus dalimi. Galima daryti prielaidą, kad didelė dalis jaunimo nustebtų, kad Che Guevara buvo realus asmuo, o ne vien tik prekės ženklas. Šią situaciją puikiai apibūdina lietuvių filologų komentarai: „*Du įvaizdžio kūrėjai iš buvusios VDR ėmė naudoti komunizmo simbolius reklamose. Pjautuvas ir kūjis kaip kažkokie „imidžo“ dalykėliai. Grynai kaip žaidimas.*“ Taip pat: „*Neseniai kalbėjau su savo kolege, kuri prekiauja kailinėmis kepurėmis. Pas ją buvo atėjęs italas ir sakė norįs tarybinės kepurės. Tada ji nupirko tokį ženkliuką tarybinį ir padarė jam kepurę. Tai tikrai yra tapę preke – visas tas laikotarpis, ta tikrovė. Tik „nupjaunama“ tikrovė ir paliekama tokia ikona. Funkcijos jau nebėra.*“ (01.01.00) Tokio pobūdžio teiginius nesunku interpretuoti postmodernizmo kontekste bei kalbėti kad ir apie F. Jamesono pastišus ir t.t.

Lietuvių filologų grupėje ši tema susilaukė ypač daug dėmesio: „*(...)Internete pilna tokių dalykėlių: vienas iš populiariausių katinas-Leninas. Žmonės renka katinų, kurie panašūs į Leniną nuotraukas ir deda į internetą. Dar labai populiarios „Internet mims“. Viena tokių „In Soviet Russia“: „job hunts you“. Ne tu medžioji darbą, bet darbas medžioja tave. Vienas žmogus sukūrė kompiuterinį žaidimą „Šokantys rusų vyrai: herojai kalba laužyta anglų kalba su rusų akcentu, kapitalizmas yra blogai. Internete iš viso tokių dalykų pilna. Įdomu tai, kad tuo užsiima žmonės, kurie visiškai nieko bendro su sovietmečiu neturėjo. Amerikiečiai. Stereotipai. Šaltojo karo baimė tokia didelė buvo – visi bijojo komunistų, kad branduolinių ginklų panaudos, rusų šnipų ieškojimas.*“ (01.06) Šiame komentare taip pat paliečiama ir visos posovietinės erdvės suvokimo tam tikromis klišėmis problema, kuri teorinėje darbo dalyje jau buvo analizuota.

Kalbant apie sovietinės simbolikos komercializavimą, fokus grupėse metu visų pirma atkreiptas dėmesys į „tarybinius“ maisto produktus: „*Viena dėstytoja sakė, kad „Tarybinių“ dešrelių neperka. Aš irgi neperku. Ir „Tarybinės“ duonos. Man tai toks ideologinis dalykas. Kas čia per žaidimas nostalgija?*

Pateikiamas kaip „senas geras daiktas.“ (Lietuvių filologija, 01.00.11) Kita vertus, tuo pat metu buvo išsakytos ir visiškai kitokios nuomonės:

[Ar esate matę parduotuvėse produktų pažymėtų sovietine simbolika? E.T.] *„Taip. Tarybines dešreles. Skanios (...) Nupiešta tokia babytė.“* Į šį komentarą atsakyta: *„Iš tikrųjų net nepastebėjau. Tik tada, kai pasakė, supratau, kad tarybinės.“* (Finansų ekonomika, 35.36) Iki tol studentei šis produktas nekėlė visiškai jokių asociacijų. Teisininkai taip pat teigė, jog „tarybinius“ mėsos ir duonos gaminius yra matę parduotuvėse, tokio pobūdžio simbolikos naudojimą vertino išskirtinai kaip komerciją ir pasipiktinimo šia marketingo praktika nereiškė (01.10.00). Šiuo atveju matome dvi kardinaliai skirtingas pozicijas: nuo visiškos indiferencijos, iki griežto atmetimo.

Tačiau fokus grupėse dalyvavo studentų, kurie patys turi (turėjo) sovietine simbolika pažymėtų daiktų. Remiantis jų komentarais galima išskirti keletą priežasčių, kodėl tokie daiktai naudojami, kur ir kaip jie laikomi/nešiojami ir, kaip tokia praktika vertinama:

1) **Graži stiliaus detalė:** *„Viena mano draugė turi olimpinių žaidynių ženkliuką-meškiuką ir tėčio medalį už gerą darbą – nešioja įsisėgus. Ji nemėgsta viso to laikotarpio, nuoširdžiai nemėgsta, bet ji sako „Man patinka tie ženkliukai.“* (Lietuvių filologija, 01.02.00) Toks požiūris į sovietinę simboliką jau aptartas anksčiau. Šiuo atveju sovietiniai ženkliukai griežtai atribojami nuo ideologijos.

Tačiau „griežtai antirusiškų pažiūrų“ būsimųjų teisininkų fokus grupės dalyvis tokį elgesį vertintų jau visiškai kitaip, kadangi: *„Aš visada „kreivai“ pažiūriu, jeigu važiuoju su mašina ir matau, kad ant numerių būna SSSR prašyta (...) Jaunimas sėdi tose mašinose už vairo (...) Aš esu visiškai prieš Sovietų Sąjungą.“* (01.06.00) Šiuo konkrečiu atveju aišku, kad simbolis studentui turi konkretų prasminį turinį.

2) **Maištas:** *„Aš nešiojau tokius ženkliukus, kai buvau devintoje klasėje. Su Che Guevara. Negėda man prisipažinti. Kvailas buvau. Dabar jau nenešiočiau. Bet buvo tas maištavimas nekalbant apie jokią ideologinę, politinę angažuotumą. Tai buvo šiaip kažkas „kieto“. Anarchija. Paaugliškas maištas ir man tai atrodo labai natūralu.“* (Lietuvių filologija, 01.02.39) Ženkliukai nešioti siekiant provokuoti, atkreipti į save dėmesį. Šiandien toks elgesys vertinamas su neslepia saviironija.

3) **Istorinė vertybė:** „Mano kuprinė mokykloje buvo visa sovietiniais ženkliais apsegiota (...) Aš dabar juos kolekcionuoju.“ (Teisė, 48.50) Taip pat: „Aš tėčio armijos švarką radau. Nusisegiau visus ženkliskus. Dar dėdės paltą radau, kai jis majoras buvo. Irgi viską susirinkau.“ (Teisė, 01.12.20) Ši teisininkų fokus grupės dalyvė, kuri įvardijo save sovietinių ženklų kolekcioniere, prisipažino, kad ji nežino, ką jos turimi ir fokus grupės metu parodyti ženkliai tiksliai reiškia. Kitais atvejais, jos žinojimas yra labai abstraktus pobūdžio. Sugebama identifikuoti ženklus kaip priklausančius „spaliukų, leniniukų“ (01.05.00) grupei, bet ką konkrečiai reiškia kiekvienas šių ženklų pasakyti nesugebama. Mergina taip pat kolekcionuoja senas monetas, o prie kuprinės ženklus ji segusi, nes tai įdomu, gražu. Šiandien jie laikomi istorijos dalimi ir, dalyvės teigimu, privalo būti saugomi: „Jeigu taip buvo, tai yra praeitis, tai – vertinga, brangu.“ (01.12) Be to: „Gal tai dabar nieko nereiškia. Gal aš daug konservatizmo turiu. Man tokie dalykai yra brangūs ir po daug daug metų jie iš viso bus labai vertingi (...)Tėčio ir mamos diplomai – viskas man turi didelę reikšmę.“ (Teisė, 01.06.40)

Laikantis tokio požiūrio į sovietinį paveldą, nesvarbu ar tai būtų ženkliai, ar architektūros paminklai, aktualus tampa ir sovietinės simbolikos draudimo klausimas. Teisininkų fokus grupėje vos apie tai užsiminus sulaukta itin audringo atsako - grupė išreiškė vieningą nepritarimą tokiam elgesiui: „O kam? O koks tikslas? Nesuprantu, kodėl reikia drausti. Kam to reikia? Kas čia blogo?“ (Teisė, 01.11.00) Nors fokus grupių metu šis klausimas nebuvo išsamiai analizuotas, bet iš gautų atsakymų galima daryti prielaidą, kad jaunimas nesupranta tokio draudimo atsiradimą įtakousių priežasčių. Kita vertus, lietuvių filologų grupėje buvo bandyta į problemą žvelgti giliau bei aptarti komunizmo ir fašizmo nusikaltimų sulyginimą: „Iš fašizmo nedaro niekas „prikolo“. Tačiau realiai tai absurdas, nes fašistai mažiau nužudė negu komunistai. Komunizmas buvo baisesnis, bet jis truko ilgiau ir jis pats savyje yra labiau kompleksiškas: yra ir teigiamų pusių (socialinė tam tikra politika), bet yra ir neigiamų. Sudėtingesnis reiškinys, ilgiau funkcionavo (...)Jeigu galvoji apie komunizmą, negalvoji apie tuos, kurie mirė lageriuose. Galvoji apie jų vadus, socialines garantijas – kitos asociacijos. Jeigu galvoji apie fašizmą – Hitleris ir žydų žudynės.“(01.06.00) Šiame komentare, vėlgi, labai ryškūs atminties konstravimo mechanizmai, atminties selektyvumas, vienu įvykių išryškėjimas, kitų – nugrimzdimas į užmarštį.

Užduotis su garsiais žmonėmis

Šios užduoties rezultatai rodo, kad fokus grupių apklausos dalyviai puikiai atpažįsta V.Leniną ir J.Staliną bei Lietuvos politikus. Tiesa, pastarųjų atžvilgiu išsakyta nemažai kritikos:

[Kokia veikla išgarsino A. Brazauską? E.T.]

„*Perbėgėlis. Priklausė komunistų partijai. Tik nepriklausomybė artėjo iš karto revoliucijas ėmė kelti (...) Realiai jis komunizmo idėjų tęsėjas. Tik nauja partija.*“ (Teisė,50.40) Tačiau tokių pačių žodžių šioje fokus grupėje buvo išsakyta ir apie V.Landsbergį (Teisė, 51.50) Galima teigti, kad panašaus pobūdžio priekaištai labai dažnai yra nulemti nepasitenkinimo politine ir ekonomine situacija šiandienos Lietuvoje.

Šiek tiek sunkiaus studentams sekėsi su L.Brežnevu, M.Gorbačiovu ir N.Chruščiovu. Tačiau įvardijus jų pavardes paprastai dalyviai sugebėdavo apie šias asmenybes šį tą papasakoti. Kita vertus, pasitaikė ir tokių komentarų:

„-*Stalinus buvo paskutinis SSRS valdytojas.*“

„-*Ne. Po Stalino dar buvo M.Gorbačiovas ar N.Chruščiovas – kažkas iš jų.*“ (Kirpėjo specialybė, 49.29)

Teisininkai vieninteliai iš apklaustų studentų atpažino A.Sniečkę ir sugebėjo papasakoti apie jo vadovavimo Lietuvos komunistų partijai laikotarpį, kad jo vykdyta politika buvo palankesnė Lietuvai, o ne Maskvai. Studentai taip pat žinojo, kad Sniečkumi anksčiau vadinosi Visaginas. Teisininkai atpažino visus asmenis nuotraukose ir apie juos pateikė daug teisingos informacijos, įvairių detalių, užsiminė net apie „chruščiofkes“. Teisininkai ir lietuvių filologijos studentai vieninteliai buvo girdėję apie F.Dzerzhinsky, Tito Brotz bei N.Cheushesku. Paprastai paklausus apie juos grupėje įsivyraudavo visiška tylą. Panaši situacija susiklostydavo prakalbus apie J.Andropovą ir K.Černenką.

Nesunkiai taip pat buvo atpažintas J.Gagarinas, bet apie V.Tereškovą mažai kas yra girdėję. V.Tereškovą iš karto atpažino vienas teisės kurso studentas. Rusų kosmonautus dalyviai kartais sumaišydavo su amerikiečiais. Pamatę dvi kosmonautų nuotraukas išvardavo: „*vienas išlipo, o kitas – ne*“ (Kirpėjos specialybė). Vadinasi, galvojama apie N.Amstrongą ir E. Oldriną.

Kaip jau buvo minėta aptariant ankstesnes užduotis, K.Marksą dalyviai atpažino, bet marksizmo sąvoką paaiškinti sugebėjo tik vienas kitas asmuo. Studentai nedaug galėjo papasakoti ir apie F.Engelsą. Pavyzdžiui, finansų ekonomikos grupėje tebuvo pasakyta, kad toks žmogus kažkada iš tiesų gyveno. Kalbant apie K.Marksą ir marksizmą sulaukta šių atsakymų:

„Markšas? Jo teorija vadovavosi Stalinas.“ (Finansų ekonomika, 40.00)

„Rašytojas kažkoks. Marksizmą įsteigė.“ (Finansų ekonomika, 40.40)

„Marksizmas? Tam tikras laikotarpis.“ (Kirpėjos specialybė)

„Marsizmas? Galbūt kokia nors ideologija.“ (Kirpėjos specialybė)

Tačiau teisės studentų fokus grupės dalyvis prisipažino skaitęs K.Markso „Kapitalą“ ir, kad ši knyga jam padarė didelį įspūdį: „Jis tuo laiku aprašo tai, kas vyksta dabar. Jis numatė kelis šimtus metų į priekį, kas bus. Tikrai patiko skaityti.“ (44.30)

Che Guevara buvo įvardintas kaip Hugo Chaves. Paklausus, kas yra šis žmogus atsakyti nesugebėta (Kineziterapija, 46.38) Tarp apklaustųjų studentų buvo tokių, kurie šį žmogų matė pirmą kartą gyvenime. Kiti buvo matę su jo atvaizdu ant marškinėlių gatvėje vaikštančius žmones. Kaip buvo pastebėta kalbant apie sovietinius simbolius, Che Guevara iš tiesų, atrodytų, virsta ne realiu žmogumi, o prekės ženklu. Kita vertus, didžioji dalis studentų sugebėdavo pasakyti, kad Che Guevara buvo kubietis. Vienas kitas pridurdavo ir tai, kad jis buvo revoliucionierius. Teisininkai užduotį su garsiais žmonėmis atliko geriausiai iš visų fokus grupių ir apie Che Guevara'os gyvenimą bei veiklą papasakojo išties nemažai.

F.Kastro nesunkiai sekėsi atpažinti daugeliui fokus grupių dalyvių. Tie, kurie jo neatpažino, teigė, jog šis vardas iš tiesų labai girdėtas. Tačiau buvo ir tokių, kurie manė, kad F.Kastro gyvena Italijoje ar Prancūzijoje (Kirpėjos specialybė).

Šios trumpos užduoties rezultatai labai įvairūs ir jais remiantis daryti vienareikšmiškas išvadas sudėtinga. Kita vertus, į akis krinta itin dideli kontrastai: vieni dalyviai nežinojo absoliučiai nieko, o kitų žinios buvo įspūdingai geros. Tai galėjo lemti labai įvairios priežastys: studijuojama specialybė, mokykloje gautas parengimas, pomėgiai ir kt. Norint gauti tikslius duomenis šiuo atveju turėtų būti atlikta atskira studija.

Užduotis su paveikslais/skulptūromis

Apie socialinį realizmą fokus grupėse dalyvavę studentai nieko nežinojo. Tiesa, pripažino, kad ši sąvoka jiems yra girdėta.

Literatūrinė užduotis

Ši užduotis į apklausos scenarijų buvo įtraukta siekiant sužinoti, kiek jauni žmonės apskritai yra susipažinę su rusų kultūra. Dažniausiai dalyviai minėjo, jog mokykloje skaitė F.Dostojevskio „Nusikaltimą ir bausmę“. Tiesa, tai tebuvo kūrinio ištraukos. Daugelis žymiausių rusų rašytojų knygų turi namie, bet jų niekada nėra skaitę. Tačiau taip yra ne dėl to, kad tai rusų literatūra – daugelis prisipažino, kad knygų iš viso neskaito (Finansų ekonomika).

Kitus kūrinius, pvz., „Idiotą“ ar „Aną Kareniną“ paminėjo pora žmonių, kurie šiuos kūrinius skaitė savo iniciatyva. Dalyviai pastebėjo, kad rusų literatūrai skiriama labai mažai pamokų, dažniausiai tik viena (Teisė, 01.02.00). Daugiau sužinoma per rusų kalbos pamokas, tačiau gaunamų žinių kiekis itin priklauso nuo mokytojo. Paprašius papasakoti, ką per rusų kalbos pamokas be gramatikos taisyklių ir naujų žodžių jie mokėsi, paprastai dalyviai ilgai mąstydamo ir galiausiai pateikdavo panašaus pobūdžio atsakymus: „*Na, vadovėlyje buvo A.Puškinio eilėraštis.*“ (Teisė, 01.10.00) Tačiau galima teigti, kad apie panašią situaciją būtų galima kalbėti ir garsiausių vokiečių ar anglų literatūros klasikų atveju.

Užduotis su senais rusiškais filmais bei multfilmais

Senus rusiškus filmus ir ypač multfilmus yra matę visi. Dalyvių šia tema išsakytus komentarus galima sukatégorizuoti į tris pagrindines grupes:

1) Rusiškus filmus ir multfilmus žiūri, nes pačiam labai patinka

a) Senoji animacija

Didžioji dalis fokus grupių dalyvių senais rusiškais filmais domisi, juos mėgsta ir esant progai visuomet pasižiūri. Ypatingai daug dėmesio sulaukia senoji animacija. Manoma, kad šie multfilmai perteikia tam tikras vertybes, kurias jaunas žmogus norėtų perteikti ir savo vaikams. Teigiama, kad sovietiniai filmai vaikams yra daug naudingesni negu šiandieninė animacija, kadangi juose yra „tam tikras moralas“, jie yra didaktinio pobūdžio. Manoma, kad vaikai juos žiūrėdami užaugs geresniais. Šiandieniniuose filmuose pernelyg daug smurto. Senuose multfilmuose yra labai aiškiai nubrėžtos

moralinės skirtys tarp „gera“ ir „bloga“ ir gėris visuomet laimi: „*Dabartiniuose nušauna ką nors ir vaikas negali pasakyti, gerą ar blogą žmogų nušovė, kas nugalėjo.*“ (Kineziterapija, 01.03.49). Senąją animaciją studentai rodo savo jaunesniems broliams ir seserims.

Tačiau išsakyta ir kitokių nuomonių: „*Taip. Geriausia animacija. Tačiau tai suformuota: tėvai sakydavo „Sėsk, Vasilisą Gražiąją rodo“. Sėdžiu ir žiūriu. Gražu buvo kaip vaikui, bet tėvai užaugę su tuo, jie tai matė būdami jauni, tai jie ir man norėjo perduoti. Sesei taip jau nebedarė. Jie sako: „Tu dar sovietmečio vaikas.“*“ (Lietuvių filologija, 16.00) Panaši idėja tik kalbant ne apie tėvus, o apie mokytojus išsakyta teisininkų grupėje: „*Mokykloje multfilmus rodydavo kaip pamokančius, nes juose labai iškeliamos vertybės, pavyzdžiui, draugystė.*“ (01.17.30)

Šiuo atveju yra kalbama apie vaikus, bet multfilmai šiandieninio jaunimo tarpe taip pat yra labai populiarūs. Finansų ekonomikos grupėje nurodyta viena ši susidomėjimą galinčių paaiškinti priežasčių: „*Dabar atsisiunčiau visus senus rusiškus multfilmus. Su draugu žiūrime vakarais po vieną. Niekada ankščiau nežiūrėjau. Dabar žiūrime, nes visi [bendraamžiai] kalba, kaip reikia juos pažiūrėti, juokauja tais juokais apie kokius nors agurkėlius, tad nusprendžiau pažiūrėti pati. Be to, tėtis labai mėgsta tuos filmus.*“ (34.20) Šis komentaras leidžia daryti prielaidą, kad rusiški multfilmai jaunimo tarpe gali būti laikomi savita mados forma.

b) Seni rusiški filmai

„Šuriko nuotykius“, „Operaciją Y“, „Briliatinę ranką“, „Kaukazo belaisvę“ ir „Likimo ironiją arba po pirties“ yra matę visi. „Pirmyn gardemarinai“, „Maskva netiki ašaromis“, „Sėkmės džentelmenai“ paminėjo vienintelis studentas pristatęs save „sovietinių laikų filmų fanu“. (Lietuvių filologija, 18.10) Tačiau šio studento atveju kaip atskirą filmų grupę reikėtų išskirti ir lietuvių sovietiniais metais sukurtus filmus: „Maža išpažintis“, „Riešutų duona“ ir kt. Todėl būtų klaidinga teigti, kad šiuo atveju „sovietinių laikų filmai“ nurodo išskirtinai tik į rusiškus filmus. Reikia pažymėti, kad dėmesio sulaukė ir per nacionalinę televiziją rodyti senų spektaklių įrašai (Lietuvių filologija, 15.50). Tačiau dėmesys jiems neabejotinai nulemtas studijuojamos specialybės specifikos.

Apibendrinus studentų pateiktus atsakymus, galima padaryti išvadą, kad eilinio jauno žmogaus rusų kinematografijos supratimas apsiriboja „Kaukazo belaisve“, „Šuriko nuotykiomis“, ir multfilmu „Na

palauk“. Vargu, ar kuris nors iš jų yra girdėjęs apie išskirtinai sovietinės propagandos filmus tokius kaip S.Eizenshteino „Spalis“³¹³ ar M.Chiaureli „Berlino žlugimas“³¹⁴. Galima drąsiai tvirtinti, kad kelių ištraukų iš šių filmų parodymas mokiniams duotų daugiau naudos negu faktų apie ideologijos diegimo SSRS mechanizmus mokymasis mintinai. Kita vertus, viena fokus grupių dalyvė teigė: „*Trys*³¹⁵ *tankistai ir šuo. Šitą tai prisimenu dar nuo vaikystės. Visai neseniai dar kartą žiūrėjau per kažkokį rusų kanalą.*“ (Teisė, 01.16.00) Šis filmas taip pat ideologinis, o dėl jame pateikiamos istorijos interpretacijos iki šiol ginčijamasi. Šia prasme jis turi tam tikrų panašumų su V.Žalakevičiaus „Niekas nenorėjo mirti“. Tačiau šiuo atveju svarbu tai, kad nuo visų šių senų filmų nuplėšiama „ideologinė plėvelė“, o tai, kas lieka, yra visada visiems žmonėms svarbūs dalykai: meilė, draugystė, šeima ir t.t.

2) Rusiškus filmus ir multafilms žiūri, nes žiūri tėvai bei aplinkiniai žmonės

a) Žiūri, nes tai proga pabūti su artimaisiais

Fokus grupių dalyviai itin dažnai pabrėždavo, kad senus sovietinių laikų filmus jie žiūri kartu su tėvais. Šių filmų žiūrėjimas susirinkus visai šeimai tampa savotiška tradicija, suteikia bendrumo pajautą: „*Tai laikas, kai tu susėdi kartu su tėvais, nes jiems labai patinka, tėčiui tie filmai labai patinka – aš jaučiu kažką bendro su juo.*“ (Lietuvių filologija, 18.00). Studentė prisipažino, kad jai pačiai šie filmai visiškai neįdomūs, bet ji žiūri juos gerbdama tėvų nostalgiją savo jaunystei bei vaikystei.

Dalyvių išsakyti komentarai leidžia teigti, kad daugelis šeimų Lietuvoje neįsivaizduoja Naujųjų metų vakaro be galimybės visiems drauge pasižiūrėti E.Riazanovo „Likimo ironiją arba po pirties“. Įdomu tai, kad šis filmas taip pat gali būti interpretuojamas iš sovietinės ideologijos kritikos pusės. Puikus tokios interpretacijos pavyzdys pateikiamas filosofo N.Mileriaus parodančio, kaip ideologija atsispindėjo miesto architektūroje, kurios vienodumas buvo pagrindinė priežastis, kodėl filmo herojus atsidūrė visiems gerai

³¹³ <<http://www.youtube.com/watch?v=k62eaN9-TLY>>

³¹⁴ <<http://www.youtube.com/watch?v=t-hZam8dXHU>>

³¹⁵ Tankistų buvo keturi. Tačiau galima sakyti, kad buvo trys lenkai ir gruzinas.

žinomoje situacijoje.³¹⁶ Tačiau, vėlgi, jaunam žmogui (reikia pripažinti, kad ir daugeliui vyresnio amžiaus žmonių) šis filmas asocijuojasi ne su tam tikromis ideologinėmis potekstėmis, bet visų pirma su meilės istorija bei, žinoma, bendrumo ir buvimo kartu su artimaisiais pajauta.

b) Žiūri, nes negali to išvengti

Fokus grupių metu taip pat buvo išsakyta mintis, kad kartais rusišką kiną jaunas žmogus turi žiūrėti net to nenorėdamas (Kirpėjos specialybė, Teisė) Kadangi sovietinių laikų filmai yra neatsiejama tėvų bei aplinkinių žmonių laisvalaikio dalis, jų nematyti jaunimui paprasčiausiai neišeina: „*Esu priversta žiūrėti, nes mano draugo mama ir močiutė rusės. Dėl to ir man tenka pažiūrėti. Tėvai kartais įsijungia kokį filmą.*“ (Teisė, 01.14.30) Kirpėjos specialybės studentė analogišką istoriją papasakojo apie savo mamą (II įrašas).

3) Rusiškų filmų ir multfilmų iš viso nežiūri

Užsiminus apie sovietinio laikotarpio filmus viena teisės studentų fokus grupės dalyvė ėmė iš karto purtyti galvą ir savo nepritarimą stengėsi emociškai išreikšti ne tik žodžiu, bet ir kūno kalba: „*Mano tėvas klauso visą laiką tik rusišką muziką, filmai ir laidos – visos rusiškos. Jei tik pamatau, kad jis kokį rusišką filmą įsijungia, tai manęs kambarį nebus.*“ (Teisė, 01.15.15) Iš šio komentaro aišku, kad kalbama ne tik apie sovietinius filmus, bet apskritai apie visą Rusijos kino ir muzikos pramonės produkciją. Šiuo atveju susiduriame su paprastu kartų konflikto pavyzdžiu, kai tėvams nepatinka tai, kas patinka vaikams ir atvirkščiai. Tačiau labai dažnai fokus grupių dalyviai tepasakydavo, kad, jeigu žiūri rusiškus filmus, tai „*nebent Šuriką*“ (Teisė, 01.16.00) ir nesunku buvo pastebėti, kad ši tema jiems visiškai neįdomi ir nesukelia jokių emocijų.

³¹⁶ Milerius, N. Architektūra kaip kasdienio miesto ritmo sinkronizavimo priemonė (paskaita). [žiūrėta 2011 m. lapkričio 16 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.archfondas.lt/paskaitos/paskaita/34/nerijus-milerius-architekt-ra-kaip-kasdienio-miesto-ritmo-sinchronizavimo-priemonn>>

Sovietinės šventės

Kaip ir galima buvo tikėtis, *gegužės 1–ą* ir *kovo 8–ą* dieną švenčiamas šventes įvardijo visi fokus grupių dalyviai. Apie *lapkričio 7* dieną arba „Spalio šventes“ išsamiau sugebėjo papasakoti tik viena kineziterapijos fokus grupės dalyvė, kuri yra mačiusi filmą „Admirolas“, o jame siužetinė linija plėtojama būtent spalio revoliucijos įvykių kontekste (01.02.45).

Įdomesnių komentarų bei nuomonių sulaukta paklausus apie *gegužės 9–ą* dieną, t.y. sąjungininkų pergalės prieš nacistinę Vokietiją minėjimo šventę. Nevienareikšmiški šios dienos vertinimai yra puikus skirtingų atminčių susikirtimo pavyzdys. Fokus grupės šiuo galima įvardinti nedideliu mikrokosmu, kuris atspindi makro lygmenyje vykstančias diskusijas. Kineziterapijos grupėje išsakyti komentarai parodė, kad *gegužės 9-os* dienos įvykių supratimas yra susijęs ne tik su valstybiniu lygmeniu pateikiama įvykių versija, bet ir su asmenine žmonių patirtimi: „*Mes [pergalės dieną, E.T.] švenčiam ir dabar. Mano promočiutę karo metais sušaudė vokiečiai kaip žydę(...)* Mus tai šventė, kad visos šeimos neišaudė.“ (Kineziterapija, 01.00.00)

Kalbant apie pergalės dieną ypatingai išsiskyrė teisininkų fokus grupė, nes joje diskusija šia tema sąlygojo konfliktinės situacijos atsiradimą. Į klausimą, kuo išskirtinė yra *gegužės 9* diena iš pradžių atsakyta, kad ši data svarbi, nes šią dieną buvo nuverstas A.Hitleris. Tai – viena svarbiausių istorijos datų (01.09.00). Tačiau šį komentarą iš karto palydėjo ironijos persmelkti žodžiai: „*Nebent Sovietų Sąjungai.*“ Ginčas išplėsiškė tarp ypač negatyviai Sovietų Sąjungos ir apskritai Rusijos atžvilgiu nusiteikusio dalyvio ir kito – daug palankesnę nuomonę turinčio studento. Apie juos jau buvo užsiminta aptariant ankstesnių užduočių rezultatus.

Dalyvių kūno kalba rodė, kad konflikto esama iš tiesų. Nesutarimų objektas, atrodytų, pakankamai paradoksalus - šios dienos proga rengiamų paradų metu demonstruojamos karinės technikos modernumo laipsnis. „Griežtai antirusiškų pažiūrų“ dalyvis tvirtino, kad Rusijos karinė technika itin prastos būklės, o jo „nuosaikijam“ tipui priskirtas kolega nenorėjo su tuo sutikti. Tačiau, kaip įrodė tolesnė diskusijos eiga, šis konfliktas turėjo daug gilesnes priežastis.

Tarp šių dalyvių konfliktas kilo antrą kartą, kai diskusijai buvo pasiūlytas sovietinės ir fašistinės simbolikos draudimo klausimas. Bandytas sulygtinti fašistinės Vokietijos ir SSRS vykdytus nusikaltimus vieno iš jų įvardintas absurdišku: „*Visiška nesąmonė, nes žmogus, kuris lygina komunizmą su fašizmu yra*

visiškai neskaitęs istorijos, nežino politinių doktrinų.“ Jo oponento nuomone šis sulyginimas yra teisingas: „*Aš žiūriu pagal vykdytas represijas. Rusai vykdė trėmimus, A.Hitleris vykdė žydų genocidą. Iš šitos pusės, mano nuomone, turi būti prilyginta.*“ (01.11.49)

Remiantis šiais komentarais galima daryti išvadą, kad jaunimo tarpe egzistuoja lygiai tokie patys nuomonių Sovietų Sąjungos atžvilgiu skirtumai kaip ir tie, kurie būdingi vyresniajai kartai. Šiuo atveju nėra svarbu tai, kad jaunimas neturi tiesioginės gyvenimo SSRS patirties ir negali pagrįsti savo nuomonės asmeniniais išgyvenimais. Galima bandyti šią situaciją aiškinti naudojantis H.G.Gadamerio mintimi, kad bandydamas suprasti individas visada aptinka save jau kaip priklausantį tam tikrai tradicijai, aplinkai. Supratimas visada yra kontekstualus, o laiko distancija yra ne trukdis istorijos įvykiams suprasti, bet šio supratimo sąlyga. Todėl bet koks siekis pateikti objektyvų praeities vaizdą iš pat pradžių yra pasmerktas žlugti.³¹⁷ Paradoksalu, bet bandymas tai padaryti reikštų grįžimą į totalitaristinės SSRS laikus.

Vasario 23 dieną švenčiamos armijos dienos aptarimas tiek dėmesio, kiek gegužės 9 d. nesulaukė. Šią šventę puikiai žino studentai, kurių tėčiai yra tarnavę kariuomenėje. Teisingai šią dieną švenčiamą šventę taip pat įvardijo teisininkų fokus grupės dalyvis, nes su šia švente jį pasveikina giminės iš Baltarusijos (01.08.00).

Kitiems dalyviams ši data nekėlė jokių asociacijų. Tarybinėje armijoje tarnavę tėvai savo vaikams apie šią dieną pasakoja pakankamai daug. Fokus grupių metu ne sykį pažymėta, kad dalyvių tėvai šios dienos proga susitinka su buvusiais tarnybos draugais. [Vasario 23 d. kokia šventė? Ar tėveliai švenčia? E.T.] „*Švenčia švenčia. O, Jėzau. Susirenka ir va tokiomis progomis kalbasi visi (...)*Idomu būna.“ (Finansų ekonomika, 46. 40) Tokie susibūrimai suteikia galimybę jaunimui nemažai sužinoti ne tik apie tėvų patirtį armijoje, bet ir apskritai apie SSRS.

Vaikai tėvus armijos dienos proga sveikina, įteikia smulkių dovanų, kadangi mato, jog tėvams tai tebėra svarbu (Kineziterapija, 01.01.30).

³¹⁷ „Laikas nėra visų pirma bedugnė, per kurią reikia nutiesti tiltą, kadangi ji skiria ir atitolina; iš tiesų laikas yra pagrindas įvykių, kuriuose glūdi dabartinio supratimo šaknys (...)laiko nuotolis yra pozityvi ir naši supratimo galimybė. Šį nuotolį užpildo papročio ir tradicijos tolydumas, nušviečiantis visa, kas perduota.“ Gadamer, H.G. Sverdiolas, A.(sud.)Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 32-33

Rusų kalbos žinios

Vos pora fokus grupių dalyvių patvirtino, kad jie iš tiesų gerai moka rusų kalbą. Mokykloje mokytis rusiškai teko ne vienam, tačiau, arba šiam dalykui dėmesio buvo skiriama labai nedaug, arba namų darbus už vaikus atlikdavo tėvai. Apie tai prisipažino ir teisininkai (01.00.40), ir prekybos vadybos studentai (25.00). Tėvai skatino vaikus rinktis rusų kalbos pamokas, nes manė galėsiantys jiems padėti mokytis. Rusiškai geriausiai kalba tie, kurie užaugo kartu su lenkų bei rusų kilmės kiemo draugais. Pasiteiravus fokus grupių dalyvių apie rusų kalbos žinias taip pat buvo išsakyta nuomonė, kad norint naudotis šiuolaikinėmis technologijomis svarbu mokėti angliškai, o rusų kalba šiuo atveju yra nereikalinga. (Finansų ekonomika, 01.00.00) Tačiau prekybos vadybos fokus grupės dalyvis pasakojo, jog atvykus į Vilnių studijuoti jis vis dėlto buvo priverstas mokytis rusų kalbos, nes jo kambario draugai lenkai ir rusai (41.00). Teisininkai pabrėžė, kad mokykloje į rusų kalbos mokymąsi (-imą) vyravo pakankamai atsainus požiūris ir taip pat kaip ir minėtasis kolega pripažino, kad atvažiavus studijuoti į Vilnių atsirado poreikis mokytis rusų kalbos.

Kita vertus, buvo sulaukta ir nacionalizmu persmelktų atsakymų:

[Atvažiavote į Vilnių studijuoti. Nejučiate poreikio išmokti rusų kalbą? E.T.] „*Ne. Mes esame Lietuvoje ir nereikia mums. Jeigu esi Lietuvoje, turi kalbėti lietuviškai. Visi turi šnekėti lietuviškai. Kalba- valstybės pamatas.*“ (Kineziterapija, 26.25) Šis komentaras paskatino prisiminti LRT laidoje „Labas rytas“³¹⁸ rodytą siužetą. Žmonių Vilniaus gatvėse klausinėta, ar jie moka rusų kalbą. Vyresnio amžiaus žmonės, kurių buvo pasiteirauta šiuo klausimu, reiškė susirūpinimą, kad šiandienos jaunimas nemoka rusų kalbos, o ją gyvenant apsuptiems slavų tautų mokėti yra ypatingai svarbu. Viena jauna respondentė pareiškė, kad nekalba rusiškai, nes mokytis šią kalbą jai uždraudė tėvai. Rusiškai ji mokytis ir toliau neketina, nes jos manymu, Lietuvoje gyvenantys rusai turi mokytis lietuviškai, o ne lietuviai rusiškai.

³¹⁸ 2011 Rugsėjo 23 d. laida: <<http://www.lrt.lt/archyvas/>>

Jaunimo ir vyresnės kartos požiūris į sovietinius laikus

1. Seneliai

Iš senelių išgirdėtus pasakojimus dalyviai paminėjo vos porą kartų. Prekybos vadybos grupės dalyvės teigimu senelis „(...)sakė, kad buvo labai gerai gyventi. Kolūkiuose dirbo.“ (Prekybos vadyba, 38.40) Tačiau dažniausiai komentaruose apie senelius daugiausia koncentruotasi ties išgyvenimais tremtyje, karu. Pavyzdžiui: „Mano senelė pasakojo. Ji ištremta buvo. Pasakojo, kad labai graži gamta. Daug gėlių žydėdavo, kur čia nebūdavo. Išvažiavo kūdikis ir ten užaugo. Labai sunku buvo grįžti čia į Lietuvą.“ (Kineziterapija, 23.05) Taip pat: „Mano senelė yra išgyvenusi II pasaulinį karą ir daug pasakoja. Ji džiaugiasi, kad pergalė įvyko, nes jeigu būtų laimėję vokiečiai, tada neaišku ar mes dabar būtume.“ (Kineziterapija, 01.00.30) Be to, studentai pasakojo apie senelių tarnybą kariuomenėje, bet, vėlgi, šie prisiminimai daugiau susiję su asmenine konkrečios šeimos istorija ir apie SSRS paprastai nebūdavo net užsiminama.

2. Bendraamžiai

Iš visų fokus grupių dalyvių išsiskyrė dvi kineziterapijos ir prekybos vadybos fokus grupės dalyvės, kurios teigė, jog apie sovietinę praeitį jos kartais pasikalba su draugais: „Su draugais mes pasišnekam. Kada dabartinė situacija būna labai blogai, tada atsižvelgi į tai, ką žinai iš pasakojimų ir galvoji, kad „tais laikais buvo geriau“.“ (Kineziterapija, 1:04:37) Taip pat: „Mes su draugais lyginame šiuo laikus su anais(...) Ankščiau buvo keliamos tokios vertybės kaip šeima. Kai išstojome iš SSRS – dabar pinigai, narkotikai (...) Trūksta dabar šių vertybių.“ (Finansų ekonomika, 53.00) Pastarasis komentaras susilaukė atsako: „Tačiau nemanau, kai tai būdinga komunizmui ir tam laikotarpiui. Visam pasaulyje tas dedasi: vertybių nuvertėjimas(...) Nors yra tiesos. Būdavo susirenka vasarą talkos...“ (Finansų ekonomika, 53.10) Tačiau šiuo atveju reikia atkreipti dėmesį į tai, kad SSRS tokiuose jaunimo tarpusavio pokalbiuose minima su itin didele ironija. Vargu, ar tokias kalbas galima būtų pavadinti nostalgijos sovietiniams laikams pasireiškimu.

3. Tėvai

Iš dalyvių išsakytų komentarų galima spręsti, kad apie sovietinę praeitį daugiausia jie, be jokios abejonės, sužino iš tėvų. Tokius komentarus galima suskirstyti į tris pagrindines grupes:

a) Komentarai, kuriuose minimas deficitas

Fokus grupių dalyviai paklausus jų apie namų aplinkoje girdimus pasakojimus visų pirma paminėdavo deficitines prekes ir įvairius būdus, kurių imdavosi jų tėvai, kad jų gautų. Pavyzdžiui:

„- *Mano tėvas dažnai pasakoja, kaip iš rusų vogdavo. Kamazais kombikormą (...)Dyzeliną duodavo kaip vandenį. Reikėdavo išdirbti laukus, tai duodavo, nežinau, kokį 100 l. Jeigu netuščias bakas, vadinasi tinginiavai. Tai nuvažiuoja, išpila viską į melioracijos griovį. Atvažiuoji – nebėra. Išdirbai vadinasi (...) Tėvui labai patinka apie tuos vogimus kalbėti.*

-*Mama pasakojo, kad tokių dalykų kaip apelsinai parduotuvėje niekada nematydavai. Prieš šventes žmonės vos ne į kilometrines eiles stodavo, kad jų gautų.*

-*Tėvas pasakojo, kad už kombikormą gaudavo tų deficitinių prekių.*“ (Prekybos vadyba, 01.01.10)

Kita vertus, studentų manymu, nuolatinį pagrindinių vartojimo prekių trūkumą atpirkdavo galimybė gauti butą: „*Visko trūko, bet visko buvo. Jokių prekių nebuvo, bet visi visko turėjo. Mano tėvai pasakojo, kad jie važiuodavo į Latviją. Saldainius ten pirkdavo. Lietuvoje nieko nebuvo, bet vis tiek viską buvo galima gauti. Buvo lengva gauti butus, namus. Geros sąlygos vidutinio lygio gyvenimui. Jeigu norėjai prabangos, keliauti po pasaulį, jau negalėjai.*“ (Finansų ekonomika,15.30)

Deficito klausimas studentų buvo vertinamas pakankamai nevienareikšmiškai. Tai įrodo teisininkų grupėje vykusi diskusija:

„-*Galėjo tikrai nusipirkt. Daugiau išpustas burbulas, kai rašo, kad nebuvo.*

-*Jeigu visi sako, kad nieko nebuvo, tai kaip galėjo nusipirkti!*

- *Tai, kodėl man kitaip pasakojo?!”* (26.00)

Šis komentaras teorinėje plotmėje gali būti susietas su M.Halbwachso mintimi, kad kolektyvinė atmintis niekada nebūna homogeniška - „kiek skirtingų grupių, tiek skirtingų atminčių.“ Ši tendencija

ryški ir kalbant apie ankstesniame komentare minėtas keliones po SSRS. Po pasaulį keliauti nebuvo galima, bet daugelis studentų iš tėvų yra girdėję apie jų dažnas keliones po Sovietų Sąjungą: „*Pasakojo tėvai, kaip į kurortus važiavo. Pasakojo, kad buvo Kryme, Jaltaje, Jerevane, Černobylyje. Mama man pasakoja, nes ji mokėsi tuo sovietų laikotarpiu, dirbo, daug prisiminimų visokiausių. Įdomu klausytis.*“ (Kineziterapija, 22.50). Šiuo atveju neretai pastebėta, kad, nors šiandien kiekvienas turi teisę keliauti po pasaulį, bet tuo pat metu tik retas kuris gali tai sau leisti. Tokią situaciją puikiai yra aprašęs Z.Bauman knygoje „Globalizacija“. Judėjimo laisvę turi tik elitas, o visa kita masė įkalinama nedidelėje savo gyvenamoje erdvėje: „Naujasis elito eksteritoriškumas išgyvenamas kaip svaiginanti laisvė, o visų kitų teritoriškumas jaučiamas vis mažiau kaip gimtieji namai, o vis labiau kaip kalėjimas - juo labiau žeminantis, juo labiau akis bado tų kitų teisę judėti.“³¹⁹ Kalbant apie deficitą fokus grupėse nesunku buvo pajusti, kokiais skirtingais laikais gyvena tėvai ir vaikai. Jeigu pirmųjų atveju „alkanam buvo bandoma įrodyti, kad jis sotus“, tai kapitalizmo kontekste viskas atvirkščiai: „sočiam bandoma įrodyti, kad jis alkanas“.

b) Komentariai, kuriuose kalbama apie tėvų nostalgiją sovietinei praeičiai, minimas kritiškas jaunimo požiūris į tokio pobūdžio pasakojimus bei dėl šios priežasties šeimoje kylantys ginčai

[Ar kalbatės namuose apie sovietinius metus? E.T.]

„*Tai aišku! (...) Tėvai visada: „O mūsų laikais!” (...) Prie rusų buvo geriau.*“ Pasak vienos iš dalyvių, frazė „prie rusų buvo geriau“ jai tiek pabodusi, kad net koktu. (Teisė, 15.30)

Sovietinė praeitis neretai tampa tėvų ir vaikų nesutarimų objektu: „*Pas mus namie būna labai aršios diskusijos. Mama su močiute ir tėčiu gina sovietmetį, o mes su sese - ne. Pastoviai būna iki pykčių. Mama sako, kad visi darbus turėjo ir panašiai.*“ (Prekybos vadyba, 39.20)

Taip pat:

„*Mano tėvų neišpasakyta nostalgija. Ji mane atgraso. Kaip jie viską idealizuoja: seniau viskas buvo geriau, visi turėjo darbą ir pan. Na, vidutiniam žmogui gal ir buvo geriau. Bet, jeigu bandai pamąstyti: jeigu išsišoki iš sistemos, iš to, ko jie nori iš tavęs...*“ (Lietuvių filologija, 09.05)

³¹⁹ Bauman, Z. Globalizacija: pasekmės žmogui. Vilnius: Strofa, 2002.

Dėl šios priežasties teisininkų fokus grupėje buvo pateiktas įdomus pasiūlymas: „*Būtų įdomu dalyvauti diskusijoje, kurioje būtų senesnės kartos atstovai ir jaunimas. Mes savo nuomonę reiškiamo ir jie daro tą patį (...)* Vaikai kalba, o tėvai sėdi ir nervuojasi, jog taip nebuvo (...)*Juk ir dabar sako, kad, va, jums čia niekas nerūpi, negalvojat, jums čia lengva ir pan.*“ (Teisė, 01.24.00) Šis pasiūlymas galėtų būti įvardintas kaip „tolesnio tyrimo perspektyva“. Tačiau tęsiant analizuojamą temą toliau:

[Daugiau plusų ar minusų gyvenimas sovietiniu laikotarpiu turėjo? E.T.]

„-Pasiklausius žmonių, kurie gyveno tuo laikotarpiu, tai daugiau plusų.

-Ypač senų.

-Tačiau seni neturi kompetencijos įvertinti santykį tarp senų ir naujų. Nežinodami, kas yra šiais laikais, negali drastiškai teigti, kad seni laikai buvo geri.“ (Finansų ekonomika, 01. 20)

Tačiau tokių ginčų kyla ne tik tarp vaikų ir tėvų, bet ir tarp jaunimo ir „paskutinės, kuri dar prisimena“ kartos atstovų: „*Kai susitinka mano brolis ir pusseserė, tarp jų visada vyksta konfliktas, nes brolis palaiko Amerikos politiką, o pusseserė- Sovietų Sąjungą. Jis sako: „Ką tu ten matei, turėjai už kiekvieną žodį atsiskaityt. Ji jam atsako: „O ką tu matai dabar?“ “ [Kiek jiems metų? E.T.] „Broliui 17, o pusseserei – 34-eri.” (Kineziterapija, 01: 05:43)*

Šių komentarų pagalba galima identifikuoti pagrindines priežastis, kodėl jaunimas kritiškai žiūri į savo tėvų pasakojimus: a) Nesugebama objektyviai įvertinti praeities (žinoma, šiuo atveju galėtume klausti, ar iš viso toks praeities vertinimas įmanomas); b) Ekonominei gerovei teikiama pirmenybė žmogaus ir politinių teisių atžvilgiu; c) Nesugebama įvertinti šiandien atsiveriančių gyvenimo galimybių.

Kita vertus, klaidinga būtų teigti, kad visi fokus grupių dalyviai vienareikšmiškai tvirtino, kad jų šeimoje vyrauja nostalgijos nuotaikos: „*Mano šeimoje kaip tik yra sakoma, kad sovietiniais metais nebuvo taip gerai, kaip visi kalba. Galbūt dėl to, kad tėvai turi darbus ir jie tikrai nesiskundžia, kad turėjom tą, o dabar neturim. Kaip tik sako, kad seniau nusipirkt kažkokius baldus reikėdavo laukti nežinia kiek laiko. Dabar, sako, nuėjai į parduotuvę ir nusipirkai. Tik, žinoma, tam reikia turėti lėšų. Dabar gali keliauti. Seniau nebent galėjai po Sovietų Sąjungą. Pasaulio nematei.*“ (Teisė, 17.45) Šios studentės komentarą paaiškina jos kolegės nuomonė:

[Geriau ar blogiau „tada“ buvo gyventi? E.T.]

„Priklauso nuo socialinės padėties (...) tiems, kurie dabar blogiau gyvena, ypač pensinio amžiaus žmonėms, žinoma, kad tada geriau buvo gyventi. Jie buvo aprūpinti, turėjo pensiją lygią kaip visų.“ (Teisė, 25.00) Arba: *„Žmonės kalba apie paskutinį laikotarpį, nuo kokių 80-ųjų, 89-ųjų, kaip prasidėjo atšilimas. Tad žmonės ir prisimena kaip geriausius laikus.“* (Teisė, 24.35) Taip pat: *„Kad tada geriau buvo gyventi sako tie, kurie tuo metu gerai gyveno. Kiti sovietmečio iš viso nenori prisiminti.“* (Kirpėjos specialybė, II įrašas)

Fokus grupės dalyviai kalba apie tai, kas paprastai politikos teoretikų įvardijama skirtimi tarp „pralošusių“ ir „išlošusių“. Pasak A.Ramonaitės, gyvenimo sovietiniais metais vertinimas priklauso nuo dviejų veiksnių: „Tie, kurie žlugus sovietinei sistemai prarado iš dalies privilegijuotą padėtį visuomenėje ir tuos, kuriems Lietuvos atskyrimas nuo Sovietų Sąjungos atvėrė geresnes karjeros galimybes ir leido atsikratyti santvarkos priešų etiketės.“³²⁰ Tuo pat metu pastebima, kad sovietinės praeities vertinimas itin priklauso nuo to, apie kokį laikotarpį yra kalbama. Būtina skirti J.Stalino, N.Chruščiovo ar L.Brežnevo valdymo laiką – kiekvienas turi savo unikalių bruožų. Sunku būtų sulyginti stalininį laiką ir „švelnųjį sovietmetį“. Sovietmečio pradžia buvo sunkesnė, sudėtingesnė. Visur - ir kultūroje, ir politikoje. Vėliau, pavyzdžiui, kultūros lygmenyje atsirado daugiau laisvės, gali reikštis ezopo kalba.

Pokalbiai su studentais įrodė, kad pagrindinės vyresnės kartos nostalgijos sovietiniai praeičiai priežastys yra dvi: jaunystės ilgesys ir ekonominio stabilumo bei socialinio užtikrintumo trūkumas šiandienos Lietuvoje. Kineziterapijos grupės studentės nuomone: *„Jeigu žmogus sako, kad jam buvo gyventi geriau tais laikais dėl to, kad buvo darbas, vaikai galėjo mokintis, kad Lietuva demokratijoje irgi stengtųsi užtikrinti, kad ir dabar taip būtų (...) Nesakau, kad mes vėl į Rusiją turime grįžti.“* (39.45) Vadinasi, žmonių nostalgija neturi būti ignoruojama ar smerkiama, bet atsižvelgdami į ją valdžios atstovai turėtų nustatyti savo politikos gaires.

³²⁰ Ramonaitė, A. Posovietinės Lietuvos politinė anatomija. Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 49

Aplinkybės, kuriomis šeimoje imama kalbėti apie sovietinę praeitį

Teorinėje literatūroje D.O.Sears akcentuoja „katalizės“ („catalysis“) svarbą.³²¹ Katalizė–susidariusios tam tikros aplinkybės, kurios išprovokuoja diskusiją konkrečia tema. Iš dalyvių pasakojimų galima daryti išvadą, kad apie sovietinį laikotarpį jaunimas su tėvais ima kalbėti tuomet, kai diskutuojama apie dabartinę Lietuvos situaciją: kilusius skandalus, priimtus piliečiais nenaudingais laikomus įstatymus (Kineziterapija, 37.00). Pavyzdžiui: „*Jeigu pakelia kainas, tai visi iš karto pradeda kalbėti.*“ (Kirpėjos specialybė, 04.25) Tokias pačias aplinkybes įvardijo ir teisininkai: „*Ta tema nuolatos grįžta. Jeigu kas nors ne taip, grįžti namo ir girdi, kad rusų laikais buvo geriau, tą ar aną turėjom, o dabar neturim. Labai dažnai palygina.*“ (Teisė, 16.20) Taip pat: „*Kartais kad ir per televizorių prisižiūri, kad tas ar anas kažką padarė, tas negerai (...)Na, dažnai yra sulyginama.*“ (Teisė, 16.40) Arba: „*Kai įstatymus tam tikrus išleidžia. Tarkim, kad ir atlyginimų sumažinimas, pensijų reforma.*“ (Teisė, 16.50)

Visus tokio pobūdžio fokus grupių metu išsakytus komentarus geriausiai galima apibendrinti pasitelkiant vieno fokus grupės dalyvio komentarą: „*Žmonės pradeda kalbėti, kad „tada“ buvo geriau, kai pyksta ant valdžios. Pašneka, pašneka, o tada pamato, kad kitą dieną valdžia kokį gerą sprendimą priėmė, tai ir baigiasi kalbos. Kita diena atėjo ir pamiršta.*“ (Teisė, 19.34) Ši mintis teisininkų fokus grupėje vėliau išsakyta dar syki: „*Aš manau, kad, nors daugelis sako, kad „prie rusų“ buvo gerai, bet, jeigu būtų galima grįžti į tuos laikus, tai kažin, ar tie, kurie taip kalba, iš tiesų to norėtų. Jeigu bėda, tai reikia kažkur suversti tą kaltę. Reikia žmonėms pasiskusti, paverkti.*“ (Teisė, 01.21.15) Šiame komentare išdėstyta mintį galima susieti su viename darbo skyrių aptarta nostalgijos kaip būdo išgyventi sunkius laikus forma.

Dar viena sovietiniams laikams prisiminti palanki situacija susiklosto vykstant šeimos ir draugų susibūrimams, šventėms.

³²¹ Sears, D.O. et al. Oxford Handbook of Political Psychology. Oxford: Oxford University Press, 2003, p.78

Žinių apie sovietinę praeitį pateikimas mokykloje

1. Pamokų turinys ir mokytojų mokymo metodai

Apie Sovietų Sąjungą mokykloje be abejonės mokytiis teko visiems. Diskusija apie mokykloje gaunamas žinias visų pirma grupėse prasidėdavo nuo įsimintiniausių pamokų aptarimo.

Tačiau tai, kaip buvo pateikta medžiaga, labai priklausė nuo mokytojo. Vieni pedagogai išdėsto tik tai, kas pateikiama vadovėlyje, o kiti stengiasi mokinius supažindinti ir su kasdienio gyvenimo detalėmis, kritiškai įvertinti privalomos literatūros turinį.

Finansų ekonomikos grupės dalyvis teigė, kad jam ypatingai įsiminė užduotis paklausinėti artimuosius apie jų gyvenimą sovietiniais metais. Jo klasės draugė buvo atsinešusi sąrašą, kuriame buvo surašytos pagrindinių produktų kainos tuo metu, gautų atlyginimų dydžiai (12.20) Jo kolegė pasakojo, kad: „*Per muzikos pamokas kalbėjome apie muziką, kokia ji būdavo, kad impulsus skleisdavo, kad žmonės uždegtų, kad kariautų. Dėl to ir raudona spalva buvo vyraujanti.*“ Panašių pasakojimų pateikė ir kirpėjos specialybės grupės dalyvės, kurioms labiausiai įsiminė trėmimams skirti paminėjimai bei susitikimai su Antro pasaulinio karo veteranais (24.00)

Nemažai dėmesio susilaukė neįprasti mokytojų mokymo metodai. Daugiausiai apie tai pasakojo lietuvių filologijos fokus grupės dalyviai: „*Mokytoja mums davė paskaityti sovietinį propagandinį tekstą. Mes visi paskaitėm: kad būtų tokie laikai! Kaip mes dabar blogai gyvenam! O mūsų mokytoja sako: „O jūs susimąstote, kad norėjo padaryti idealią, utopinę valstybę. Dabar eina žmogus gatve ir jam suplyšta batas. Jis nueina į gamyklą ir pasiima nemokamai. O kur tada tas džiaugsmas, kai tu pats gali susitaupyti ir nusipirkt. Tada pradėjom galvot, kad gal dabar geriau.*“ (58.20)

Arba: „*Lietuvių mokytoja rodė „Bremeno Muzikantus“. Ten yra šiek tiek apie sovietmetį, visą tą istoriją. Mokytoja tiesiog pasakojo: „Va, žiūrėkite, čia taip negalėjo būti. Ji su tokia emocija – na, o mes pažiūrėjom...Nesupratom. Kai ji paaiškino, tada aiškiau paliko.*“ (50.20)

Taip pat: „*Visada prisiminsiu sovietinių laikų skirstymą: važiuoja Stalinas traukiniu. Važiuoja, važiuoja ir bėgiai baigiasi. Stalinas liepia sušaudyti mašinistą. Važiuoja Chruščiovas. Bėgiai baigiasi. Liepia imti bėgius iš galo ir kloti į priekį ir važiuoja toliau. Važiuoja traukiniu Brežnevas. Baigias bėgiai. Brėžniavas liepia nukirsti berželius, kurie auga pakelėje ir laksto su šakomis aplinkui taip vaizduojant, kad traukinys važiuoja.*“ (51.00)

Pasakojimas netrukus pratęstas toliau:

„Tas pats mokytojas apie sovietinę demokratiją pasakojo. Pasakojo, kad 120% žmonių Pasvalyje balsavo už komunistų partiją. Kai faktai susieti su labai artima aplinka, tada įsidėmi (...)Tik universitete su žmonėmis pabendrauau, partizaninėmis dainomis susidomėjau, tada ir atradau asmeninį santykį, įsigilinau į tą laikotarpį.“ (51.45)

Tačiau fokus grupėse tuo pat metu akcentuotas ir didžiulis nepasitenkinimas tuo, kaip medžiaga apie SSRS pateikiama pamokų metu: *„Apie sovietmetį mokykloje nieko nesužinojome. Daug faktų, daug datų. Tačiau tos tikros refleksijos, kas tai buvo, kaip viskas vyko – nieko. (Lietuvių filologija,50.43) Arba: „Beveidės figūros: „Kalanta susidegino“. Viskas. Metai susideginimo. Viskas.“(Lietuvių filologija, 52.43)*

Ne sykį buvo išsakytas noras išgirsti gyvus liudijimus žmonių, kurie patys išgyveno vadovėliuose aprašomus įvykius. Norima girdėti tikras istorijas iš tikrų žmonių gyvenimo, o ne mokyti faktus, kurie iš atminties išsitrina dar nespėjus baigti mokyklos. Galbūt tai ir yra pagrindinė priežastis, kodėl, kaip pamatysime, tėvų pasakojimai į atmintį yra įsirišę daug stipriau negu mokykloje išmokta informacija: *„Turėjau labai gerą muzikos mokytoją, kuri pasakojo, kaip ji išgyveno televizijos bokšto įvykius. Ji matė poreikį papasakoti. Kad būtų gyvas liudijimas, gyvas pasakojimas ir tai visiškai kitaip paliečia.“(Lietuvių filologija, 52.50)*

2. Mokyklinių vadovėlių turinys ir tėvų pasakojimai: dvi skirtingos istorijos interpretacijos

Teorinėje darbo dalyje mokyklinių vadovėlių temai buvo skirta nemažai dėmesio. Kritinės literatūros analizės metu identifikuotos pagrindinės supažindinant jaunimą su istorija kylančios problemos. Mokykliniai vadovėliai fokus grupėse taip pat sukėlė labai daug diskusijų. Kiekvieną kartą apie juos kalbant būdavo minimi ir tėvai. Studentai tarpusavyje nuolat lygino informaciją, kurie jie sužinojo mokykloje bei namie girdimus tėvų pasakojimus:

Mokykloje pasakojo *„(...)kad jie [rusai, E.T.] buvo žiaurūs, daugiau akcentavo draudimus: kad spauda buvo uždrausta (...) daugiau blogus dalykus akcentuodavo per istoriją. Tėvai tai daugiau iš geresnės pusės.“ (Kineziterapija, 54.55) Arba: „Mokykloje apie išvežimus į Sibirą už mažiausią „ne taip“ pasakymą, pažiūrėjimą sakė. Šalies priešų galėjo padaryti. Tėvai sakė, kas gyveno gana gerai. Tėtis*

tarnavo prie Maskvos, tai jis pasakojo, kad gana gerai buvo – išleisdavo ir į pačią Maskvą, ir į Peterburgą buvo galima nuvažiuoti.“ (Kineziterapija, 55.00) Lietuvių filologijos grupėje taip pat išsakyta panaši mintis: „*Kai perskaitau kaip rašytojams³²² buvo blogai, atrodo, koks buvo baisus laikmetis, bet ką pasakoja mano tėvai, kiek kas kainavo ir pan., iš jų pusės atrodo neblogas laikas.*“ (08.40)

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad studentai pabrėždavo savo tėvų, o neretai ir mokytojų kritišką požiūrį į sovietinės praeities vaizdavimą mokykliniuose vadovėliuose: „*Kai mokiausi istoriją ir klausinėdavau tėvus, tai jie nepritarė vadovėliui. Sakė, kad buvo kitaip, kad blogai, jog mokomės tik iš vadovėlių, nes nežinome kaip iš tikrųjų buvo (...)*Mums mokytojas pasakojo irgi kitaip negu vadovėlyje. Sakė, kad, kas laiko egzaminą, turi žinoti, bet iš tikrųjų buvo kitaip (...)Tėtis sakė, kad vadovėliuose viskas pagauta iš kitos pusės.“ (Kineziterapija, 56.00) Paprašius detalizuoti, pasakyti, ką reiškia šis „kitaip“ studentė sutriko ir nesugebėjo to pasakyti. Tik pripažino, kad vadovėlyje informacija pateikiama niūresnėmis spalvomis.

Teisininkų taip pat kaip ir kineziterapeutų fokus grupėje išsakytas pastebėjimas, kad vadovėlyje pateikiama istorijos versija labai skiriasi nuo tos, kuri išgirstama iš tėvų: „*Paskaitai, paklausi, tai visiškai priešingai atsako.*“ (Teisė, 23.20) Be to, vėlgi nurodoma į mokytojus, kurie perspėja mokinius betarpiškai nepriimti vadovėlyje pateikiamos informacijos: „*Mūsų istorijos mokytoja sakydavo, kad pasiskaitytume knygas, bet pasiklausinėję senesnių žmonių jūs susidarysite visiškai kitokią nuomonę. Tačiau rašyti turėsite taip, kaip parašyta. Negalime atsiriboti nuo knygos ir kalbėti, kaip iš tikrųjų buvo. Turime vis tiek pagal programą viską mokytis.*“ (Teisė, 28.00)

O.Voverienė savo knygoje rašo, kaip prof. A.Tyla konferencijos „Komunizmą – į tarptautinį tribunolą“ metu siūlė Lietuvos mokyklose įvesti kursą „Komunizmo nusikaltimai žmonijai“.³²³ Tačiau pažvelgus į jaunimo komentarus susidaro įspūdis, kad remiantis tokiu principu jau yra mokoma.

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad išryškėjus skirtingiems istorijos vertinimams jaunas žmogus yra priverstas įvertinti abiejų pusių pateikiamus argumentus ir susidaryti savo nuomonę. Tai padaryti nėra paprasta:

³²² Šiuo atveju galima kalbėti ir apie mokyklinius vadovėlius, E.T.

³²³ Voverienė, O. Antikomunizmas. Vilnius: Diemedis, 2010, p. 465

[Kas teisingesnis: vadovėlis ar tėvai? E.T.] „*Aš manau, kad tėvai, nes jie išgyveno tai. Be to dabar jie neturėtų ko slėpti, ko nors pridėti. Dabar mes jau gyvename laisvoje Lietuvoje – neturėtų prasmės meluoti.*“ (Kineziterapija, 57.23)

[Kodėl Jūsų nuomone tuometė situacija vadovėlyje pateikiama taip kategoriškai? E.T.] „*Smerkia rusus ir, galbūt, nori mus kaip nors paveikti, kad įvertintume, kaip dabar yra gerai. Nors dabar nėra gerai (...)* *Kaip tada buvo blogai, o kaip dabar jūs gerai gyvenat. Neįvertinate.*“ (Kineziterapija, 58.00) Paradokslau tai, kad, kaip minėta teorinėje darbo dalyje analizuojant istoriko A.Vyšniausko mintis, istorijos vadovėliuose nepriklausomos Lietuvos kasdienybė iš tiesų nėra idealizuojama. Atvirkščiai: pateikiama labai daug faktų apie korupciją, nusikalstamas grupuotes. Nesunku numanyti, koks pasaulio vaizdas tokiu būdu yra formuojamas: tada buvo blogai, bet dabar irgi yra blogai. Galima daryti išvadą, kad jaunimas yra linkęs priimti tą istorijos versiją, kuri jam yra pasakojama artimų žmonių, kadangi viešojoje erdvėje girdimą informaciją studentai įvardijo net kaip „propagandą“. (Teisė, 20.43)

Daugiausia atgarsio vadovėlių tema sulaukė teisininkų fokus grupėje. Šios grupės dalyviai vadovėlių turinį įvertino itin kritiškai. Iš dalyvių pasakojimų galima susidaryti įspūdį, kad jaunas žmogus pastebi, jog viešojoje erdvėje egzistuoja du kardinaliai priešingi sovietinių laikų vertinimai:

„*Vadovėliuose nėra objektyvumo. Ten kalbama viena tema, kad viskas buvo blogai, kad, kai buvo Sovietų Sąjunga buvo labai blogai, kad Lietuva buvo labai prispausta ir pan.*“ (Teisė, 21.14)

„*V.Landsbergio parašyta istorija.*“ (Teisė, 21.50)

„*Iš tikrųjų tuose vadovėliuose viskas „verčiama“, kad, va, Sovietų Sąjunga taip ar kitaip padarė, kad vertė mus taip daryti ir mes nekalti, kad viskas tik blogai.*“ (Teisė, 22.00)

„*Juose nebūdavo parašyta, kad, pavyzdžiui...Na, galėtų būti kažkoks sulyginimas, kas buvo gerai Sovietų Sąjungoje ir kas buvo blogai. To niekada nebuvo.*“ (Teisė, 23.36)

Tačiau į šis komentaras iš karto susilaukė kritikos:

„- *Kaip gali rašyti, kas buvo gerai, kai buvo žmonių represijos, išvežimai į Sibirą, trėmimai, kankinimai.*

-Dėl trėmimų aš nieko nesakau, bet norėčiau, kad ten ir kažkas gero būtų parašyta, kad sandara būtų lyginamoji.“(Teisė, 23.45)

Kritiškai kolegės norą apie Sovietų Sąjungą sužinoti ir šį tą gero buvo išsakytas griežtai antirusišku pažiūrų dalyvio, kuris taip pat pabrėžė, kad: *„Mano istorijos mokytojas buvo stiprus nacionalistas ir jis pastoviai vadovėlį gyrė ir kritikavo Sovietų Sąjungą.*“ (Teisė, 26.15) Tačiau tokios teigiamos nuomonės apie istorijos mokymą mokykloje sulaukta tik vienos.

Diskusija apie sovietinių laikų vaizdavimą vadovėliuose fokus grupių metu išsiplėtodavo į platesnę istorijos kūrimo temą: *„Kiekviena šalis rašo savo istoriją. Kaip rusai rašo apie save, baltarusiai rašo, kad LDK yra jų protėvių šalis, JAV rašo, kad jie laimėjo II Pasaulinį Karą.*“ (Teisė, 22.35) Arba: *„Turiu seną LTSR vadovėlį ir ten pirmame puslapyje eilėraštis apie Leniną. Visai kitokia istorija parašyta. Visiškai per kitą prizmę, negu nauji.*“ (Teisė, 26, 50) Todėl: *„Istorija turi būti permąstoma kas penkiasdešimt metų. Praėjo dar tik dvidešimt metų po tų įvykių. Turi praeiti tam tikras laikotarpis, kad nusistovėtų, nusigulėtų, tada teisingiausios mintys išlįs į knygas.*“ (Teisė, 27.00)

Skaitant šias studentų mintis būtina prisiminti J.Rüseno „istorijos kultūros“ koncepciją: *„(...)istorijos kultūra yra tam tikros visuomenės (...) santykiavimo su istorine praeitimi būdas – ką ir kaip ta visuomenė ar grupė su ja daro.*“³²⁴J.Rüsen išskyrė tris istorijos kultūros dimensijas: estetinę, politinę bei pažintinę. Jos apima istorijos vaizdavimą istoriniuose romanuose, politikų skelbiamą istorinių faktų interpretaciją ir, žinoma, istorijos vadovėlius bei istorijos mokymą. Tačiau analizuojamos problemos kontekste ypač aktuali yra jo „istorijos etikos“ sąvoka. Autorius, vėlgi, kalba apie tris tokio pobūdžio etikos lygmenis: atsakomybę už dabartį, ateitį ir praeitį. Istorija laikoma esminiu veiksniumi formuojančiu individo identitetą: *„Istorija yra atsakinga už identitetą, t.y., už harmoningą santykį tarp praeities ir ateities lūkesčių, kuriuos individai ir grupės turi savo pačių ir kitų atžvilgiu.*“³²⁵Čia galima prisiminti ir J.Rüseno „istorinės sąmonės“ sąvoką, kuri apibrėžiama kaip: *„(...) ypatingas orientavimosi esamose gyvenimo aplinkybėse būdas. Ji grąžina mus į praeitį ir primena tuos įvykius ir aplinkybes, be kurių mes nežinotume, kas iš tikrųjų vyksta. (...)Istorinė sąmonė susieja praeitį su dabartiniu laiku taip, kad esamasis*

³²⁴ Norkus, Z. Istorika ir istorijos kultūros studijos: J.Rüsen idėjų bruožai. Rüsen, J. Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 25

³²⁵ Rüsen, J. Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius: Margi raštai, 2007, p.421

laikas įgauna ateities perspektyvą.³²⁶ Kitaip tariant, istorinis žinojimas yra ontologizuojamas. Todėl pateikiant konkrečią istorijos versiją jaunam žmogui turi būti jaučiama didžiulė atsakomybė.

Sovietiniams laikams skirtos ekskursijos: pramoga ar būdas susipažinti su istorija?

Daugeliui dalyvių yra tekę apsilankyti Grūto parke, buvusiuose tardymo izoliatoriuose, KGB nusikaltimų muziejuje Vilniuje, dalyvauti spektaklyje „1984 išgyvenimo drama sovietiniame bunkeryje“ ir kt.

1. Grūto parkas

Grūto parkas fokus grupių metu susilaukė daugiausia dėmesio, bet jo atžvilgiu išsakytos absoliučiai skirtingos nuomonės. Jas galima suskirstyti į dvi pagrindines grupes:

Grūto parkas = „gera pramoga“

Analizuojant diskusijų apie Grūto parką rezultatus dėmesį iš karto atkreipia tokio pobūdžio teiginiai kaip: „*Prisimenu, kad ant labai gerų sūpynių supausi.*“ arba: „*Ten visokios statulos, stručių buvo.*“ (Prekybos vadyba, 44.00) Šiuo atveju galima matyti, kad atmintyje geriausiai įsirežę dalykai nėra niekaip susiję su konkrečiais istoriniais faktais ar sovietinius laikus menančiais pasakojimais ir apsiriboja vaikiškomis pramogomis: sūpynėmis, zoologijos sodo augintinių apžiūrinėjimu. Tai rodo, kad, galbūt, kartais į šį parką vežami pernelyg maži vaikai.

Tačiau analogiškais įspūdžiais pasidalijo ir tie, kurie parke lankėsi jau būdami pakankamai suaugę. Pavyzdžiui, gegužės 1 d. skirtų parodų stebėjimas finansų ekonomikos studento teigimu buvo „*visai smagus reginys*“ (32.30). Grūto parkas kaip ir lankymasis senuose bunkeriuose visų pirma laikomas gera pramoga leidžiančia patirti neįprastų dalykų: gąsdina, parodo „bjauriąją“ pusę. Kalbant apie lankymąsi senoviniuose bunkeriuose buvo išsakyta mintis, kad reikėtų daugiau tokių vietų, kuriose būtų galima

³²⁶ Poviliūnas, A. (sud.) Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika. Vilnius: Solertija, 1997, p. 31

pajusti, „*kaip ten iš tiesų buvo*”. Teigiama, kad dalyvauti tokiuose spektakliuose labai įdomu, tai - „*gera atrakcija*”, vyksta „*su šunimis*” (Kineziterapija, 57.45)

Tačiau būtina atkreipti dėmesį į tai, kad tarp apklaustųjų studentų buvo tokių, kurie apie Grūto parko egzistavimą iš viso nežinojo arba jo atžvilgiu buvo nusiteikę absoliučiai indiferentiškai: „*Man jokių emocijų nesukėlė. Muziejus kaip muziejus.*“ (Teisė, 01.18.20)

Grūto parkas = „lieux de memoire”

Kalbant apie Grūto parką išsiskyrė viena teisės fokus grupė dalyvė, kuri reiškė neslepiamą susižavėjimą šiuo parku: „*Aš labai mėgstu ten lankytis. Ten tokia gera aura. Gal dėl tų paminklų, gamtos. Buvau daug kartų, bet dar važiuočiau ir važiuočiau (...) Man tiesiog įdomu, kaip ten gyveno tėvai.*“ (Teisė, 01.18.20) Ši studentė jau minėta aptariant sovietinės simbolikos klausimą, kadangi ji kolekcionuoja sovietinius ženkliukus ir laiko juos istorine vertybe. Dėl tos pačios priežasties ji vertina ir parko ekspoziciją. Jos kolega taip pat išsakė nuomonę, iš kurios galima suprasti, kad Grūto parkas visų pirma yra suprantamas kaip, P.Nora žodžiais kalbant, atsiminti padedanti vieta: „*Man tai buvo įdomu pamatyti tą dirbtinę Sovietų Sąjungos didybę.*“ (Teisė, 01.20.20) Vadinasi, Grūtas laikomas ne vien paprastu sovietiniu skulptūrų parku, bet žiūrint į V.Lenino ar J.Stalino paminklą matomas „*homo ideologicus*“³²⁷-įžiūrimi skulptūrose atsispindintys ideologiniai elementai.

2. KGB nusikaltimų muziejus

Kalbant apie KGB nusikaltimams skirtą muziejų Vilniuje pastebima, kad ekspozicija pati savaime apie to meto realybę sako pakankamai nedaug. Tai - faktai, kurie kelią susidomėjimą, žadina smalsumą, bet nieko daugiau. Tačiau neišdildomas įspūdis lieka, kai muziejus apžiūrimas kartu su represijas iš tiesų patyrusių žmogumi (Lietuvių filologijos ir teisininkų fokus grupėse minėta N.Sadūnaitė): „*Mūsų gidas pats buvo viską pats patyręs, tai baisoka palieka. Jeigu už įsitikinimus taip baudžia...*“ (Teisė, 01.20.00)

³²⁷ Beneton, P. Politikos mokslo įvadas. Vilnius: Mintis, 2009, p. 199

Toks bendravimas padeda įsisąmoninti, kad knygoje aprašytus įvykius iš tiesų išgyveno realūs žmonės, o vienas jų stovi prieš tave. Todėl galima teigti, kad „gyvoji istorija“ yra geriausias būdas jaunimą supažindinti su praeitimi.

Sovietinės praeities aktualumas šiandien: prisiminti ar, vis dėlto, pamiršti?

Fokus grupių dalyviai vienbalsiai sutiko, kad apie sovietinius metus būtina kalbėti, diskutuoti apie to meto patirtį. Atkreiptas dėmesys į tai, kad santykis su sovietine praeitimi Lietuvoje vis dar yra itin problemiškas ir šį laiką stengiamasi tarsi pašalinti iš atminties: *„Ar man tik vienai atrodo, ar dabar bandoma eliminuoti iš sąmonės sovietmetį(...)visos tos dramos dėl Žaliojo tilto statulų(...)daug kas nori, kad Grūto parko nebeliktų.“* (Lietuvių filologija, 54.00) Galima tvirtinti, kad ši studentė šiuo savo komentaru kritiškai vertino tokio pobūdžio nuomones kaip: „Grūto muziejus – cinizmo viršūnė. Valdžios nutarimas Nr. 1532 dėl Grūto muziejaus steigimo neatšaukiamas iki šiol – tai pasityčiojimas iš mūsų visų, deklaruojantis, kad pinigas viską gali – nupirkti rinkėjų balsus, sąžinę, žmogaus orumą, lietuvių garbę. Nėra tokios tautos, kuri savo budeliams paminklus statytų ir jais džiaugtųsi.“³²⁸ Tačiau fokus grupėje išskėlus šią problemą tuo pat metu bandyta rasti priežastis, kodėl šio neigimo esama: *„Tai visuomenės pasimetimas, kaip elgtis su tam tikru palikimu, kuris turi visokių politinių asociacijų. Demokratinėje visuomenėje turėtume išsiskirti, kaip geriausia elgtis.“* (Lietuvių filologija, 54.00)

Taip pat pabrėžta, jog analizuoti sovietinių laikų patirties temą viešojoje erdvėje būtina, nes neigimas gali turėti itin negatyvių pasekmių: *„(...) tai mus suformavo. Blogiausia yra nemąstyti. Kaip Z.Freud sakė, kaip atsiranda visokie iškreipimai, kai į sąmonę nueina neapmąstomi. Tada, kai sąmoningai neapmąstoma, tada tai tampa visokių (...)visuomenės problemų šaltiniu. Būtina apie tai kalbėti: kaip mes matome tą sovietmetį, kodėl norima kažką užgniaužt, kažką rodyt, kažką nerodyt – tai jau yra tam tikro požiūrio konstravimas.“* (Lietuvių filologija, 54.45) Šiuo atveju studentas kalba apie Z.Freudo aprašytą neurozių susidarymo mechanizmą ir „išstūmimo“ reiškinį. Nors Z.Freud šias dvi sąvokas naudojo visiškai kitokiame kontekste, bet šiuo atveju studento pasirinkta analogija vis tiek labai taikli. Be to, apie komentare minimą tendencingo požiūrio formavimą šiame darbe kalbėta išties

³²⁸ Vovierienė, O. Antikomunizmas. Vilnius: Diemedis, 2010, p. 231

nemažai. Verta dėmesį atkreipti į tai, kad, kalbant konkrečiai apie lietuvių filologų grupę, joje itin dažnai akcentuota, jog niekas neturi teisės nuspręsti už žmogų, o tik jis pats. Tokia pozicija yra aiški paternalizmo kritika.

Kitais atvejais atsakant į užduotąjį klausimą prasiverždavo ir nuoskaudų: „Žinoma, kad reikia kalbėti (...) Jie dar neatsiprašė Lietuvos už sausio 13 d. Kai kurie sako, kad ten iš viso nieko nebuvo(...)“ (Prekybos vadyba, 43.10) Vadinasi, praeities svarba šiuo atveju susijusi su revanšistinėmis nuotaikomis.

Patirties sovietiniais metais analizės svarbą fokus grupių dalyviai taip pat siejo su plačiai žinoma herodotiška „Historia est magistra vitae“ istorijos samprata: „Apie sovietinius metus kalbėti reikia. Kad pasimokytime iš klaidų (...) Tai istorijos dalis.“ (Finansų ekonomika, 42.00)

Tačiau vienas dažniausiai pateiktų atsakymų, kad apie sovietinius metus reikia kalbėti, nes tai paprasčiausiai įdomu. Šis „įdomu“ gali būti interpretuojamas dvejopai:

a) **Kaip poreikis daugiau sužinoti apie praeitį, nes jaučiamas tokių žinių poreikis.** Šią susidomėjimo priežastį iliustruoja komentaras: „Kalbant apie sovietmetį man įdomiausias kontrastas: kas buvo tada ir dabar. Dabar esame visiškai laisvi ir turime išmokti laisvę naudoti. Tada buvome visi lyg prieš kokį milžiną. Įdomu kaip mes prieš jį elgėmės. Pavyzdžiui, buvo pastatytas spektaklis „Bolševikai“, tai vien dėl pavadinimo neatėjo daug žmonių.“ (Lietuvių filologija, 04.54)

b) **Kaip pramoga, ekstremalių potyrių paieška.** Nepaisant to, jog tvirtinta, kad apie sovietinę praeitį norima sužinoti daugiau, tačiau tuo pat metu pripažinta, kad šiandienos pasaulyje informacijos šiuo klausimu galima rasti begalo daug ir nesunkiai (Finansų ekonomika). Todėl galima daryti išvadą, kad to nedaroma dėl motyvacijos bei noro trūkumo. Vadinasi, atrodytų, tenka apsisistoti ties pirmąja versija, kurią įtikinama paverčia ką tik aptartas sovietiniam paveldui skirtų ekspozicijų bei ekskursijų klausimas.

Nepaisant to, tai, kas buvo išsakyta fokus grupių metu, geriausiai apibūdina lietuvių filologijos grupės studentų žodžiai: „Sunku atskirti pelus nuo grūdų: kas buvo gera ir kas buvo bloga. Vieni sovietmetį vertina neigiamai, kiti su nostalgija, teigiamai. Sunku pripažinti, kad buvo ir gerų dalykų, ir blogų dalykų. Nenuneigti to laikotarpio kaip tam tikros patirties. Nenustumti – ai, tai nebeaktualu, mes čia gyvenam laisvoje nepriklausomoje Lietuvoje. Lyg kompleksas Lietuvos – mus tapatina su Rusija – ne, tik

ne tai!” (58.20) Taip pat: „Įdomu pažiūrėt platesniame kontekste: nei tai mūsų vieny problema, nei ką. Nereikia kompleksuoti, bet žiūrėt, kokia dabar tavo situacija ir kaip su tuo tvarkytis. Įdomi platesnė perspektyva (...) nereikia likti tik su sava patirtimi. Dabar esame atviri pasauliui ir reikia mąstyti pasaulio kontekste.“(55.58)

IŠVADOS

I. Tyrimo metu buvo įgyvendintas darbo pradžioje išsikeltas tikslas ir nustatyta, kad:

1. 18-22 m. jaunimo grupėje yra įsitvirtinusi dvilypė sovietinės praeities samprata. Ją sudaro du absoliučiai priešingi poliai. Viena vertus, sovietinis laikotarpis vertinamas iš negatyvios pusės kaip laikas, kada buvo pažeidžiamos žmogaus ir politinės laisvės bei teisės. Ypatingai akcentuotas individo autonomijos nepaisymo problemiškas- jaunimas reiškė griežtai anti-paternalistines nuostatas. Kita vertus, išskirtos ir pozityvios šio laikotarpio pusės, kurios siejamos su tam tikro socialinės gerovės lygmens užtikrinimu, gyvenimo stabilumu, ramumu. Kalbant apie Lietuvos priklausymo SSRS laiką visuomet minimi abu šie poliai. Išsakyti negatyvų sovietinių laikų vertinimą paprastai tuo pat metu įvardijamas ir pozityvus situacijos, apie kurią kalbama, aspektas. Arba atvirkščiai: išskyrus pozityvų aspektą, pastebima ir negatyvi jo pusė. Kitaip tariant, argumentas visada susilaukia kontrargumento. Tik su labai retomis išimtimis yra akcentuojamas tik vienas, arba tik kitas dėmuo. Tai rodo, kad jaunimas yra susidaręs pakankamai įvairiapusį sovietinės praeities įvaizdį.

a) Bandydamas apibūdinti sovietinę praeitį jaunas žmogus dažniausiai pasijunta sutrikęs, kadangi siekdamas tai padaryti jis priverstas atsižvelgti į keturis veiksnius:

1. Viešojoje erdvėje vyraujančius vienas kitam prieštaraujančius sovietinių laikų vertinimus (pateikiamus žiniasklaidos pagalba, mokykloje ir kt.)
2. Konkrečią 50 metų trukusio Lietuvos priklausymo Sovietų Sąjungai laikotarpio atkarpą (trėmimų/represijų periodas ar „brandusis socializmas“). Kaip parodė atliktas tyrimas, jeigu Lietuvos priklausymo SSRS laikas apibrėžiamas negatyviomis sąvokomis, paprastai galvoje turimas pirmasis laikotarpis. Jeigu išsakomas pozityvus vertinimas, kalbama apie 8-9 dešimtmetį.
3. Konkrečią žmonių grupę, apie kurią kalbama („išlošusių“- „pralošusių“ skirtis).

4. Savo šeimos asmeninę patirtį (šeimoje yra tremtinių, tėvai priklauso „išlošusiųjų“ ar „pralošusiųjų“ grupei, tėvų bei artimųjų pasakojimuose išryškinami ir dažniausiai minimi tam tikri gyvenimo sovietiniais metais bruožai, pvz., deficitas bei įvairios strategijos, kurių buvo imamasi siekiant šių prekių gauti; atostogos Kryme, kelionės po SSRS respublikas ir kt.).

b) Priklausomai nuo to, kuris (-ie) iš minėtųjų veiksnių dominuoja, išsiskiria vienas iš keturių požiūrių į sovietinę praeitį:

1. Negatyvus nusistatymas sovietinių laikų atžvilgiu

Šiuo atveju išsiskiria du žmonių tipai:

- Asmenys, kurie apskritai yra nusistatę prieš Rusiją ir viską, kas rusiška. Juos galima įvardinti pakankamai radikaliais nacionalistais. Tačiau tokių žmonių yra mažuma.
- Asmenys, kurie neigiamai vertina sovietinę praeitį, nes šis laikotarpis jiems visų pirma kelia asociacijas su karu bei tremtimi.

2. Į gyvenimą sovietiniais metais žvelgiama pozityviai

Šiuo atveju taip pat egzistuoja du tokią poziciją išreiškiančių asmenų tipai:

- Asmenys, kurių ekonominė šiandienos situacija yra itin prasta. Palankus praeities vertinimas iš tiesų yra dabartinės valdžios kritika. Tokių jaunų žmonių mažai. Be to, būtina atkreipti dėmesį į tai, kad vienintelė tokio pobūdžio mintis fokusuojasi grupių metu reiškusi dalyvė, nežinojo, nei kas yra komunizmas, nei kas yra demokratija.
- Asmenys, kurie apibrėžia sovietinius laikus pozityviomis sąvokomis itin ironiškuose kontekstuose.

3. Sovietinių laikų atžvilgiu laikomasi nuosaikios pozicijos

Tokio tipo jaunų žmonių yra daugiau ar mažiau tiek pat, kiek tų, kurie į sovietinę praeitį žvelgia indiferentiškai. Jie palaiko istorinio revizionizmo poziciją bei stengiasi įvairiapusiškai įvertinti sovietinį laikotarpį, išskirti ir pozityvius, ir negatyvius šio periodo aspektus.

4. Į gyvenimą sovietiniais metais žvelgiama indiferentiškai

Santykis tarp nuosaikų ir indiferentišką požiūrį į sovietinę praeitį turinčių žmonių yra labai panašus. Indiferentiškų požiūrų grupei priklausantis jaunimas Lietuvos buvimo SSRS sudėtyje laiką redukuoja į knygoje užfiksuotus faktus, kurie šiandien yra praradę bet kokią aktualumą. Galima tvirtinti, kad analogiškas požiūris šių žmonių atveju būtų išreiškiamas bet kokių kitų istorinių ar politinių įvykių atžvilgiu. Šį tipą galima įvardinti ir „*stereotipiniu*“ – faktinės žinios apie sovietmetį gali būti pakankamai geros, bet asmeninės nuomonės neturima. Šiuo atveju galima kalbėti ir apie tuos jaunos žmones, kurie dekoruoja savo daiktus sovietiniais ženkliais bei kita simbolika visiškai nenumanydami, ką jie reiškia, bet taip elgiasi, nes ženkliai jiems yra paprasčiausiai gražūs.

II. Tyrimo metu paneigtos visos trys įvade suformuluotos išeitinės darbo hipotezės:

1) Jaunimas komunistinį režimą vertina indiferentiškai

Nepaisant to, kad tam tikra jaunimo dalis į sovietinius laikus žvelgia be susidomėjimo, tačiau toks požiūris negali būti suabsoliutintas. Išsiskiria dvi pagrindinės priežastys, kodėl sovietinė praeitis jaunimo manymu šiandien vis dar yra aktuali:

- a) Apie sovietinių metų patirtį būtina kalbėti, nes dar liko neatsakyta daug klausimų, nuo atsakymų į kuriuos priklauso tautos identitetas bei istorinis teisingumas.
- b) Sovietinę praeitį reikia prisiminti, nes tai, kaip tuo metu gyveno žmonės, kaip ir kokie sprendimai politinėje plotmėje buvo priimami, kelia smalsulį. Tai – įdomu.

2) Pagrindinis informacijos apie sovietinius laikus šaltinis yra mokykla

Kaip parodė į klausimus apie komunizmą, socializmą bei demokratiją pateikti atsakymai, o taip pat užduočių su žemėlapiais ir garsiais žmonėmis rezultatai, faktinės apie sovietinius metus mokykloje gaunamos žinios greitai pamiršamos. Geriau prisimenami įvairūs tėvų pasakojimai, kurių jaunimas girdi išties nemažai. Be to, puikiai įsimenama ta istorijos versija, kuri sužinoma ekskursijų po genocido aukų muziejų kartu su iš tiesų represijas patyrusiu gidu, ar, ypatingai, po šiurpulį keliančius bunkerius. Galima identifikuoti du lygiaverčius informacijos apie sovietinę praeitį šaltinius: tėvus ir mokyklą. Negalima teigti, kad mokykla dominuoja tėvų atžvilgiu. Atvirkščiai: nesutampant mokykloje ir iš tėvų (kai kuriais

atvejais ir iš mokytojų) girdimoms faktų interpretacijoms paprastai palaikoma tėvų (mokytojų) pusė. Tačiau tokio nesutapimo atveju taip pat neretai užimama kritinė distancija tiek pirmos, tiek antros istorijos versijos atžvilgiu. Šiuo atveju arba bandoma rasti savo asmeninį požiūrio tašką į šią problemą, arba taip ir liekama neapsisprendimo būsenoje.

3) *Sovietinis laikotarpis apibrėžiamas negatyviomis sąvokomis*

Kaip minėta, sovietinę praeitį jaunimas linkęs apibrėžti naudojant tiek pozityvias, tiek negatyvias sąvokas. Tačiau šis faktas gali būti interpretuojamas ne tik kaip dvipolė sovietinių laikų samprata, bet ir kaip nesugebėjimas susidaryti savo asmeninės nuomonės.

III. Atminties fenomenas ir sovietinės praeities įvaizdžio sudarymas, palaikymas bei perdavimas

Atsiminimo bendruomenėje mechanizmas funkcionuoja dviem lygmenimis: kolektyvinės ir kultūrinės atminties. Kolektyvinė atmintis - gyva, neobjektyvi, selektyvi, kintanti priklausomai nuo dabarties poreikių ir perduodama iš lūpų į lūpas. Kultūrinė atmintis – instigualizuota, perteikiama valstybiniu lygmeniu. Šiuos du atminties tipus geriausiai apibūdina skirtys tarp „vieša“/ „privatu“, „oficialu“/ „neoficialu“. Abu šie dėmenys yra vienas nuo kito neatsiejami ir visuomet egzistuoja kartu. Tačiau tam tikrais momentais vienas jų ima dominuoti kito atžvilgiu. Remiantis socialinės atminties fenomeno tyrimams skirta literatūra, prieita prie išvados, kad šiais dviem atminties perdavimo kanalais pateikiami praeities vaizdai skiriasi.

Kolektyvinės ir kultūrinės atminties lygmenys tyrimo metu susieti su dviem socializacijos agentais – tėvais ir mokykla/ muziejais. Fokus grupių metu surinkti duomenys apie namų aplinkoje vyraujančius sovietinių laikų vertinimus ir atliktos kritinės literatūros skirtos mokyklinių istorijos vadovėlių bei sovietiniams laikams skirtų ekspozicijų muziejuose analizė leido įrodyti teorinėje darbo dalyje suformuluotos hipotezės pagrįstumą. Tokiu būdu naudojantis teoriniais atminties sukūrimo, palaikymo ir perdavimo modeliais parodyta, kodėl atsirado šiandienos Lietuvoje egzistuojančios sovietinių laikų sampratos dvipoliškumas.

Kolektyvinė atmintis laikoma heterogenišku reiškiniu. Tai įrodo faktas, kad jaunų žmonių šeimos bei artimiausios socialinės aplinkos rate pateikiami nebendramačiai sovietinių laikų vertinimai. Tai, kiek

skirsis kolektyvinės ir kultūrinės atminties kanalais pateikiama faktų interpretacija priklausys nuo to, kokioms socialinėms grupėms jaunas žmogus priklausys.

IV. Tėvų bei mokyklos kaip dviejų pagrindinių socializacijos agentų įtaka sovietinės praeities įvaizdžio formavimuisi

1) Mokykla: sovietinių laikų reprezentavimas mokykliniuose vadovėliuose

Jaunimas itin kritiškai žiūri į mokykliniuose istorijos vadovėliuose apie sovietinius metus pateikiamą medžiagą. Vadovėliai kritikuojami nurodant į tai, kad juose pateikiama neobjektyvi, vienareikšmiškai negatyvų sovietinių laikų įvaizdį perteikianti informacija. Pasigendama įvairiapusės istorinės interpretacijos. Tokiu būdu paneigta mokyklos kaip vieno pagrindinių socializacijos agentų įtaka. Kaip jau išdėstyta hipotezėms įvertinti skirtame skyrelyje, šiuo atveju ypatingos svarbos įgauna vyresnių mokytojų ir tėvų nuomonė.

2) Tėvai

Tėvų kaip socializacijos agento įtaka jaunimui gali būti suprantama dvejopai:

a) *Iš homo sovieticus perspektyvos*, t.y., kiek pagrįstas gali būti laikomas teiginys, kad jaunimas iš tėvų perims *homo sovieticus* būdingus laikomus elgesio modelius bei praktikas tiek kasdieninėje, tiek politinėje srityje. Žinoma, šiuo atveju reikia atkreipti dėmesį į tai, kad *homo sovieticus* sąvoka pati savaime yra ginčytina. Tačiau fokus grupės parodė, kad jaunimas neretai atsiriboja nuo vyresnės kartos remiantis tuo, kad vyresniajai kartai būdingi paprastai *homo sovieticus* priskiriamos savybės, pvz., paternalistinio valstybės modelio palankus vertinimas. Teigta, kad būtent sovietiniais metais susiformavusi pasaulėžiūra yra vienas pagrindinių trukdžių visaverčiam demokratijos funkcionavimui. Todėl su naujos kartos atėjimu siejamos didelės viltys. Remiantis tuo, galima daryti išvadą, kad minėtojo pobūdžio teiginiai yra nepagrįsti. Be to, šiuo atveju jaunimo minimi sovietiniai laikai gali apskritai būti laikomi nesvarbiais, nes kalbos apie skirtumus tarp „mūsų“ ir „jų“ mentaliteto visų pirma gali būti nulemti kartų konflikto ir jaunesnės kartos atsiribojimo nuo vyresniųjų taip bandant apibrėžti tam tikrą savo identitetą. Čia verta prisiminti ir K.Mannheimą.

b) *Kokia sovietinės praeities interpretacija vaikams tėvų yra perteikiama.*

Fokus grupių rezultatai rodo, kad didžioji 18-22 m. amžiaus jaunimo dalis, jeigu jie būtų paklausti, ką iš tėvų (arba artimųjų, vyresnio amžiaus pažįstamų) yra girdėję apie sovietinius metus, paminėtų du dalykus:

1. *Deficitą*

Nors retas aštuoniolikmetis žino, kas buvo K.Marksas, bet beveik kiekvienas gali įvardinti bent jau porą deficitinėmis laikytų prekių ir papasakoti istoriją apie tai, kaip koks nors jo artimųjų ratui priklausantis žmogus sovietiniais metais nelegaliais būdais šių prekių įsigijo. Sovietiniai metai yra redukuojami į keletą tokių klišių kaip „blatas“, „vogimas“ arba, vėlgi, „deficitas“. Galima tvirtinti, kad dalis jaunimo į praeitį žiūri stereotipiškai ir jų susidarytas sovietinių laikų įvaizdis yra labai trivialus. Šioje vietoje išsiskiria „indiferentiškas“ - „stereotipinis“ požiūris į sovietinę praeitį. Sovietinis laikotarpis šiuo konkrečiu atveju apibrėžiamas naudojant jau minėtas sąvokas, o taip pat tokias kaip „represijos“, „trėmimai“, „socialinis užtikrintumas“ ir t.t. Atsitiktine tvarka perpasakojama tai, kas kada nors yra girdėta viešojoje erdvėje, bet kritinio suvokimo to, apie ką kalbama atžvilgiu, neegzistuoja.

2. *Teiginį „Tada gyventi buvo geriau“*

Fokus grupių metu nemažai sužinota ne tik apie vaikus, bet ir apie tėvus. Konkrečiau tariant, apie jų nostalgiskus praeičiai reiškiamus jausmus.

V. Nostalgija: tipai, pagrindiniai bruožai bei santykis su jaunimo nuostatomis sovietinės praeities atžvilgiu

Teorinėje darbo dalyje išskirtos septynios nostalgiją sovietiniams laikams aiškinančios priežastys. Remiantis vaikų apie tėvus papasakota informacija galima identifikuoti dvi pagrindines nostalgijos formas: nostalgiją kaip vaikystės/ jaunystės ilgesį bei dabartinės tiek ekonominės, tiek politinės Lietuvos situacijos įtakojamą nostalgiską žvilgsnį į praeitį. Paskutiniu atveju, sprendžiant iš jaunimo komentarų, galima kalbėti ir apie nostalgiją kaip būdą pergyventi sudėtingą dabartyje susiklostančią situaciją.

Jaunimas tėvų nostalgijos apraiškas vertina itin neigiamai. Išimtiniais atvejais nostalgiškus pasakojimus stengiamasi išklaudyti iš pagarbos tėvams, nors jų mintims ir nepritariama. Jaunimo kritika tėvų nostalgijai grindžiama dviem pagrindiniais argumentais:

- a) Tėvų reiškiamas pozityvus požiūris yra nepagrįstas, nes didžioji dalis negatyvios informacijos apie realią situaciją šalyje tuo metu nuo jų buvo nuslėpta.
- b) Tėvų nostalgiki pasakojimai atmetami dėl kartų konflikto.

Apie nei vieno iš išskirtųjų nostalgijos tipų pasireiškimą jaunimo tarpe jokių duomenų negauta.

VI. Tolesnio tyrimo perspektyvos:

- 1) Atlikti tyrimą siekiant nustatyti, koks sovietinės praeities įvaizdis yra formuojamas medių pagalba.
- 2) Vaikų ir tėvų požiūris į sovietinę praeitį: atsižvelgiant į teisininkų išsakytą pasiūlymą surengti diskusiją, kurioje dalyvautų skirtingų kartų atstovai.
- 3) Atlikti tyrimą siekiant nustatyti, koks yra istorijos mokytojų požiūris į vaikų mokymą apie sovietinius metus. Kaip rodo fokus grupių rezultatai, šis klausimas yra itin aktualus.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Abbott, P., Wallace, C., Mascauteanu, M., Sapsford, R. Concepts of citizenship, social and system integration among young people in post- Soviet Moldova. *Journal of Youth Studies*, 2010, vol. 13, no. 5, p. 581-596. [žiūrėta 2011 m. gegužės 1 d.] Prieiga per internetą:
<<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13676261.2010.489605>>
2. Achen, Ch., H. Parental Socialization and Rational Party Identification. *Political Behavior*, 2002, Vol. 24, No. 2, Special Issue: Parties and Partisanship, Part One, p. 151-170. [žiūrėta 2011 m. gegužės 1 d.] Prieiga per internetą:
<<http://www.springerlink.com/content/x1265r15163114q2/>>
3. Almond, G., Verba, S. *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Boston: Little, Brown and Co., 1965.
4. Akinsha, K. Bringing Communism to the Museum. *Magazine for Arts and Civil Society in Eastern and Central Europe*, 2006, May. [žiūrėta 2011 m. liepos 11 d.] Prieiga per internetą:
<http://www.sponsoring.erstebank.at/report/stories/issue12_story+den+Kommunismus+ins+Museum/en>
5. Anderson, B. *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir paplitimą*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
6. Assmann, J., Czaplicka, J. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 1995, no. 65, p. 125-133. [žiūrėta 2011 m. gegužės 12 d.] Prieiga per internetą:
<<http://www.jstor.org/stable/2171069>>
7. Assmann, J. Communicative and Cultural Memory. In: *Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p.109 – 118.
8. Bach, J., P., G. “The Taste Remains”: Consumption, (N)ostalgia, and the Production of East Germany. *Public Culture*, 2002, vol. 14, no. 3, p. 545-556. žiūrėta 2011 m. gegužės 12 d. Prieiga per internetą:
<http://muse.jhu.edu/login?uri=/journals/public_culture/v014/14.3bach.html>

9. Barbour, R. *Doing focus groups*. Los Angeles: Sage Publications, 2007.
10. Barney, T. When We Was Red: Good Bye Lenin! And Nostalgia for the „Everyday GDR”. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 2009, vol. 6, no. 2, p. 132 – 151. [žiūrėta 2011 m. liepos 12 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.informaworld.com>>
11. Bakonis, E. *Lietuva pasaulyje. Istorijos vadovėlis*. Vilnius: Šviesa, 2007.
12. Baudrillard, J. *Vartotojų visuomenė: mitai ir struktūros*. Vilnius: Kitos knygos, 2010.
13. Bauman, Z. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa, 2002.
14. Berdahl, D. ‘(N)Ostalgie’ for the present: Memory, longing, and East German things. *Ethnos*, 1999, vol. 64, no. 2, p. 192-211. [žiūrėta 2011 m. liepos 19 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.mendeley.com/research/n-ostalgie-present-memory-longing-east-german-things>>
15. Beneton, P. *Politikos mokslo įvadas*. Vilnius: Mintis, 2009.
16. Berliner, D.C. The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly*, 2005, vol.78, no.1, p.196-209. [žiūrėta 2011 m. liepos 29 d.] Prieiga per internetą: <http://muse.jhu.edu/login?uri=/journals/anthropological_quarterly/v078/78.1berliner.pdf>
17. Bobbio, N. *Kairė ir dešinė: politinė skirtis*. Vilnius: Apostrofa, 2004.
18. Boer, P. Loci memoriae – Lieux de memoire. In: *Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p.19-25.
19. Boyer, D. Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany. *Public Culture*, 2006, no. 18, p.361-381.[žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://publicculture.dukejournals.org/cgi/reprint/18/2/361>>
20. Boym, S. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, 2001.
21. Butkutė, E. Ar dar ilgai pirsime „tarybinius” gaminius? 2008 rugsėjo 30d. [žiūrėta 2011 m. birželio 21 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/ar-dar-ilgai-pirsime-tarybinius-gaminiai-56-8131>>
22. Caraba, C.C. Communist heritage tourism and red tourism: concepts, development and problems. *Cinq Continents vol.*, 1, no.1, 2011, p.29-39. Prieiga per internetą:

- <http://www.cinqcontinents.lx.ro/1/1_1_Caraba.pdf>
23. Cooke, P. Surfing for Eastern Difference: Ostalgic, Identity, and Cyberspace. In: Seminar: A Journal of Germanic Studies, 2004, vol. 40, no. 3, p. 207-220.
 24. Conger, R.D., Dogan, S.J. Social Class and Socialization in Families. In: Handbook of Socialization: Theory and Research New York: Guilford Press, 2006, p. 432-450.
 25. Clarke, D. Introduction. In: Seminar: A Journal of Germanic Studies, 2004, vol. 40, no. 3, p.107-110.
 26. Connerton, P. How societies remember. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
 27. Couldry, N., Markham, T. Public Connection through Media Consumption: Between Oversocialization and De-Socialization? The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 2006, no. 608, p. 251- 269. [žiūrėta 2010 m. spalio 11 d.] Prieiga per internetą: <<http://ann.sagepub.com/content/608/1/251.full.pdf+html>>
 28. Crane, S.A. Memory, Disortion, and History in the Museums. History and Theory, vol. 36, no. 4, 1997, p. 44–63. [žiūrėta 2011 m. lapkričio 05 d.] Prieiga per internetą: <<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/0018-2656.00030/pdf>>
 29. Creed, G.W. Strange Bedfellows: Socialist Nostalgia and Neo-Liberalism in Bulgaria. In: Todorova, M.(ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2010, p.198 -234.
 30. Cristea, G., Radu-Bucurenci, S. Raising the Cross: Exorcising Romania's Communist Past in Museums, Memorials and Monuments.In: Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.),2008, p. 276-305.
 31. Čepaitienė, R. Lietuvių istorinės sąmonės tyrimų perspektyvos: Ideologinis problemos lygmuo. Politologija, 2004, T., 3, Nr., 35, p. 1-17.
 32. Čepaitienė, R. Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje. Vilnius: LII leidykla, 2005.
 33. Čepaitienė, R. Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos. Lituanistica, 2007, T., 53, Nr. 4, p. 36-50.

34. Čepaitienė, R. Sovietinės kultūros šaltiniai: tarp futurizmo ir paseizmo. Darbai ir dienos, Nr.52, 2009, Kaunas, p. 83-104.
35. Degutis, M. Lietuvos Politinė kultūra visuomenės kaitos sąlygomis. Politinė kultūra ir visuomenės kaita, A.Jankauskas (sud.) [i.e. Kaunas]: Naujasis lankas, 2002, p. 49-69.
36. Dimou, A. Changing Certainties?: Socialism in German History Textbooks. In: Todorova, M. (ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2010, p.293-316.
37. Donskis, L. Nepopuliarios įžvalgos. Politikos komentarai ir esė. Vilnius: Versus aureus, 2009.
38. Donskis, L. Aukos meilė budeliui arba už ką lietuviai myli Rusiją. 2005 vasario 28 d. [žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą:
<<http://www.delfi.lt/news/daily/comments/article.php?id=6138259>>
39. Dovydaitytė, L. Which Communism to Bring to the Museum? A Case of Memory Politics in Lithuania. Meno istorija ir kritika, 2010. Nr. 6, p. 80-87.
40. Dovydaitytė, L. Post-Soviet Writing of History: The Case of the National Gallery of Art in Vilnius. Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2010. vol. 19, no. 3-4, p. 105-120.
41. Dowse, R., J.A.Hughes. Political Sociology. London: John Wiley&Sons, 1986.
42. Dubow, E.F., Heusmann, L.R., Greenwood, D. Media and Youth Socialization Underlying Processes and Moderators of Effects. In: Handbook of Socialization: Theory and Research New York: Guilford Press, 2006, p.404-432.
43. Easton, D. The Theoretical Relevance of Political Socialization. Canadian Journal of Political Science , 1968 vol. 1, no. 2, p. 125-146 [žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą:
< <http://www.jstor.org/pss/3231602>>
44. Enns, A. The politics of Ostalgie: post –socialist nostalgia in recent German film. Screen, 2007, vol. 4, no. 48, p. 475-491.[žiūrėta 2011 m. sausio 21 d.] Prieiga per internetą:
<<http://screen.oxfordjournals.com>>
45. Erll, A. Cultural Memory Studies: An Introduction. In: Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p. 1-15.

46. Ekman, J., Linde, J. Communist Nostalgia in Central and Eastern Europe: A Matter of Principles or Performance? Paper presented at the Nordic Political Science Association's Annual Meeting, Aalborg, Denmark, August 15–17, 2002.
[žiūrėta 2010m. gruodžio 03 d.] Prieiga per internetą:
<<http://homepages.wmich.edu/~n2senic/ekmanlinde.nostalgia.pdf>>
47. Ekman, J., Linde, J. Communist Nostalgia and the Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vo. 21, no. 3, 2005, p. 354 – 374. [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 21 d.] Prieiga per internetą:
<<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13523270500183512?journalCode=fjcs20>>
48. Esbenshade, R.S. Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe. *Representations*, no.49, 1995 , p. 72-96. [žiūrėta 2011 m. spalio 23 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/2928750>>
49. Famler, W. In the sign of the red star. *Eurozine*, 2011 04 08. [žiūrėta 2011 m. liepos 29 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.eurozine.com/articles/2011-04-08-famler-en.html>>
50. Fedosejevas, P. et al. *Mokslinis komunizmas*. Vilnius: Mintis, 1973.
51. Forrester, Sibelan E. S. *Over the Wall/After the Fall : Postcommunist Cultures Through an East-West Gaze*. USA: Indiana University Press, 2004.
52. Flick, U. et al (eds.) *A Companion to Qualitative Research*. London: Sage publications, 2004.
53. Fuller, T. Stark history / Some see a stunt: Memory becomes battleground in Budapest's House of Terror. *New York Times*, 2002, August 2. [žiūrėta 2011 m. liepos 21 d.] Prieiga per internetą:
<http://www.nytimes.com/2002/08/02/news/02iht-budapest_ed3_.html>
54. Gadamer, H.G. *Istorija, menas, kalba*. Sverdiolas, A.(sud.) Vilnius: Baltos lankos, 1999.
55. Gailienė, D. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2008.
56. Geller, E. *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius: Pradai, 1996.
57. Georgescu, D. Ceausescu hasn't died: Irony as Countermemory in Post-socialist memory. In: Todorova, M., Gille, Z. (eds.) *Post- Communist Nostalgia*. USA: Berghahn Books, 2010, p. 155-176.
58. Girardet, R. *Politiniai mitai ir mitologijos*. Vilnius: Apostrofa, 2007.

59. Grybkauskas, S., V.Ivanauskas, A.Švedas, A.Šukys, V.Klumbys, T.Vaiseta. Sovietmečio istorikų priedermė – ieškoti baltos varnos. Diskusija. Kultūros barai, 2011, Nr.1, p. 16-23.
60. Grusec, J. E., Davidov, M. Socialization in the Family. The Roles of Parents. In: Handbook of Socialization: Theory and Research. J.E.Grusec, P.D. Hastings (eds.)New York: Guilford Press, 2006, p. 284-306.
61. Grünberg, K. Remembering the Soviet Past in Estonia. The Case of Nostalgic Comedy „The Light Blue Wagon”. *Aslegvardi/ Keywords*, 2009, no.1, p.1-16. [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 1 d.] Prieiga per internetą: <http://www.satori.lv/projekti/keywords/Kristi_Grunberg.pdf>
62. Glass, J., Bengston,V.L, Dunham, C.C. Attitude Similarity in Three Generation Families: Socialization, Status, Inheritance, or Reciprocal Influence? *American Sociological Review*, 1986, vol. 51, no. 5, p. 684-997. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/2095493>>
63. Glass, J., R.B.Miller. Parent-Child Similarity Across the Life Course. *Journal of Marriage and Family*, 1989, vol. 51, no. 4, p. 991-997. [žiūrėta 2011 m. liepos 23 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/353211>>
64. Hackmann, J. Collective Memories in the Baltic Sea Region and beyond: National – Transnational – European? *Journal of Baltic Studies*, 2008, vol. 39, no. 4, p. 381-391 [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01629770802461167>>
65. Hayek, F.A. *Kelias į vergovę*. Vilnius: Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2002.
66. Halbwachs, M. *On Collective Memory*. London: University of Chicago Press, 2006.
67. Hennink, Monique M. *International focus group research: a handbook for the health and social sciences*. New York (N.Y.) : Cambridge University Press, 2007.
68. Hobsbawm, E., Ranger, T. *The Invention of Tradition*. United Kingdom: Cambridge University Press, 1983.
69. Hofferbert, R.I., Klingemann, H.D. Remember the bad old days: Human rights, economic conditions, and democratic performance in transitional regimes. *European Journal of Political Research*, 1999, vol. 36, no. 2, p. 155–174. [žiūrėta 2011 m. liepos 11 d.] Prieiga per internetą: <<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1475-6765.00466/pdf>>

70. Hoffmann, R.C. (review). D.E.Sutton. Remembrance of Repast. An Anthropology of Food and Memory. *Journal of Modern Greek Studies*, 2006, vol.24, no.2, p. 472-474. [žiūrėta 2011 m. liepos 7 d.] Prieiga per internetą: <http://muse.jhu.edu/login?uri=/journals/journal_of_modern_greek_studies/v024/24.2hoffmann.html>
71. Holak, S.L., Matveev, A.V., Havlena, W.J. Nostalgia in post- socialist Russia: Exploring applications to advertising strategy. *Journal of Business Research*, 2008, no.61, p. 172-178. [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 27 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296307001701>>
72. Holbrook, M.B. Nostalgia and Consumption Preferences: Some Emerging Patterns of Consumer Tastes. *The Journal of Consumer Research*, 1993, vol. 20, no. 2, pp. 245-256.[žiūrėta 2011 m. rugpjūčio 7 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.com>>
73. Holtzman, J.D. Food and Memory. *Annual Review of Anthropology*, 2006, no.35, p. 361-378. [žiūrėta 2010 m. gruodžio 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.annualreviews.com>>
74. Horvath, Z.K. The Redistribution of the Memory of Socialism: Identity Formations of the „Survivors” in Hungary after 1989. In: *Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989*. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.), 2008, p. 247-273.
75. Inglehart, R. The Renaissance of Political Culture. *The American Political Science Review* , 1988, vol. 82, no. 4, p. 1203-1230. [žiūrėta 2011 m. liepos 24 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/1961756>>
76. Ivanauskas, V. Sovietmečio laimėjimai Lietuvoje ir jų interpretacijos: nomenklatūros veiklos vertinimas nacionaliniu aspektu. *Darbai ir dienos* , Nr.52, 2009, Kaunas, p. 105-118.
77. Ivanov, S. Opportunities for developing communist heritage tourism in Bulgaria. *Tourism*, vol.57, no. 2, p. 177-192. [žiūrėta 2011 m. spalio 24 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.scribd.com/doc/35043658/Opportunities-for-developing-communist-heritage-tourism-in-Bulgaria>>
78. Yurchak, A. Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More. *Comparative Studies in Society and History*, 2003, vol. 45, no. 3, p.480-510.

- [žiūrėta 2011 m. liepos 24 d.] Prieiga per internetą:
<http://berkeley.academia.edu/AlexeiYurchak/Papers/367126/_Soviet_Hegemony_of_Form_Every_thing_Was_Forever_Until_It_Was_No_More_>
79. Yurchak, A. Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation. Oxford: Princeton University Press, 2006.
80. James, B. Fencing in the past: Budapest's Statue Park Museum. Media Culture Society, vol. 21, no. 3, 1999, p. 291-311. [žiūrėta 2011 m. spalio 23 d.] Prieiga per internetą:
<<http://mcs.sagepub.com/content/21/3/291.short>>
81. Jedlowski, P. Memory and Sociology: Themes and Issues. Time Society, 2001 vol. 10, no. 1, p. 29-44. [žiūrėta 2011 m. liepos 22 d.] Prieiga per internetą:
<<http://tas.sagepub.com/content/10/1/29.full.pdf+html>>
82. Jennings, M.K., Stoker, L., Bowers, J. Politics Across Generations: Family Transmission Reexamined. Institute of Governmental Studies. Paper WP2001-15, 2001. [žiūrėta 2011 m. liepos 30 d.] Prieiga per internetą:
<http://igs.berkeley.edu/publications/working_papers/WP2001-15.pdf>
83. Joesalu, K. „The Right to Happiness“– Echoes of Soviet Ideology in Biographical Narratives. Berliner Osteuropa Info, no.23, p. 91–99. [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.] Prieiga per internetą:
<http://www.oei.fu-berlin.de/media/publikationen/boi/boi_23/11_joesalu.pdf>
84. Joesalu, K. The meaning of „late socialism“: analyzing Estonians' post communist memory culture. Asia Europe Journal, 2010, vol.8, no.3, p.293-303. [žiūrėta 2011 m. liepos 5 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.springerlink.com/content/p278h692t6u10618/>>
85. Joesalu, K. What People Tell about Their Working Life in the EESR, and How Do They Do It? Source-centered Study of a Civil Servant's Career Biography. Pro Ethnologia, 2008, no.16, p.61-88. [žiūrėta 2011 m. liepos 5 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.erm.ee/pdf/pro16/joesalu.pdf>>
86. Jonušys, L. Sovietinės dešrelės ilgesys. Šiaurės Atėnai, 2008 birželio 20 d., nr. 897. [žiūrėta 2011 m. gruodžio 9 d.] Prieiga per internetą:
<http://www.culture.lt/satenai/?leid_id=897&kas=straipsnis&st_id=16046>
87. Jokubaitis, A. Liberalizmo tapatumo problemos. Vilnius: Versus Aureus, 2003.
88. Jokubaitis, A. Kodėl tauta nėra įsivaizduojama bendruomenė? Problemos, 2006, Nr.70,

p. 9-17.

89. Jokubaitis, A. Ideologijų pradžia ir pabaiga. Partinės demokratijos pabaiga? Ramonaitė, A. (sud.) Vilnius: Versus aureus, 2010, p.226-247.
90. Kabakchieva, P. Rethinking Communism: Social Approaches to Comprehending "That Society" in Postcommunist Bulgaria. In: Todorova, M. (ed.) Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2009, p.37-56.
91. Kansteiner, W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 2002, no. 41, p.179-197. [žiūrėta 2011 m. liepos 29 d.] Prieiga per internetą: <<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/0018-2656.00198/pdf>>
92. Kaplan, V. The Vicissitudes of Socialism in Russian History Textbooks. *History and Memory*, 2009, vol., 21, no. 2, p. 83-109. [žiūrėta 2011 m. liepos 5 d.] Prieiga per internetą: <https://muse.jhu.edu/journals/history_and_memory/related/v021/21.2.kaplan.html>
93. Kaprans, M. Then and Now: Comparing the Soviet and Post-Soviet Experience in Latvian Autobiographies. *Satory*, October, 2009. [žiūrėta 2011 m. spalio 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.satori.lv/raksts/3114>>
94. Klein, K.L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, no.69, 2000, p. 127-150. [žiūrėta 2011 m. liepos 5 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/2902903>>
95. Klivis E. The Future Is to Stay the Same: Nostalgia in the Soviet Regime. *Meno istorija ir kritika*, 2010. Nr. 6, p. 179-187.
96. Klumbytė, N. Memory, identity and citizenship in Lithuania. *Journal of Baltic Studies*, 2010, vol. 41, no. 3, p. 259-313. [žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01629778.2010.498188>>
97. Klumbytė, N. Dabarties istorijos paraščių žmonės: atsiminimai apie sovietmetį ir kasdienybės patirtys kaimo bendruomenėje. *Politologija*, 2004, T., 35, Nr. 5, p. 1-21.
98. Klumbytė, N. The Soviet Sausage Renaissance. *American Anthropologist*, 2010, vol. 112, no. 1, p. 22-37. [žiūrėta 2011 m. birželio 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1548-1433.2009.01194.x/pdf>>
99. Klingemann, H.D. (ed.) *Democracy and political culture in Eastern Europe*. London; New York: Routledge, 2006.

100. Koroleva, I., Rungule, R. Latvia: democracy as an abstract value. In: Klingelmann, H.D., Fuchs, D., Zielonka, J. (eds.) *Democracy and Political Culture in Eastern Europe*. New York: Routledge, 2006, p.235-255.
101. Kravets, O., Öрге, Ö. Ironic Brands. A Socio-Material Story. *Journal of Material Culture*, 2010, vol. 15, no. 2, p. 205-232. [žiūrēta 2011 m. liepos 18 d.] Prieiga per internetą: <<http://mcu.sagepub.com/content/15/2/205.short?rss=1&ssource=mfc>>
102. Krueger, R.A. *Focus groups: a practical guide for applied research*. Thousand Oaks[Calif.]: Sage Publications, 2000.
103. Krumina, B.B. Relationship between Personal and Social: Strategies of Everyday Life in the Process of Radical Social Changes. *Pro Ethnologia*, 2003, no.16, p. 9-19. [žiūrēta 2011 m. liepos 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.erm.ee/pdf/pro16/bela-krumina.pdf>>
104. Kšivickaitė, J. Sovietmečio architektūros praradimai Lietuvoje. *Urbanistika ir architektūra*, T.32, Nr.3, 2008, p. 173–182. [žiūrēta 2011 m. gruodžio 1 d.] Prieiga per internetą: <http://www.tpa.vgtu.lt/upload/urban_zur/173-182_ksivickaite_sovietmecio_2008_32_3.pdf>
105. Курганова, М. История. Учебники. Без лжи и без пристрастия. *Учительская газета*, 2004, 16 марта. [žiūrēta 2011 m. liepos 13 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.ug.ru/archive/3307>>
106. Langenohl, A. Memory in Post-Authoritarian Societies. In: *Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p.163-172.
107. Lazarsfeld, P. *The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press, 1948.
108. Laurėnas, V. Normalios politikos genezė atvejis: Lietuvos politinės sociologijos studija: monografija. Klaipėda: Klaipėdos universiteto I-kla, 2001.
109. Le Bon, G. *Minios psichologija*. Vilnius: Vaga, 2011.
110. Levintova, E., Butterfield, J. History education and historic remembrance in contemporary Russia: Sources of political attitudes of pro-Kremlin youth. *Communist and Post-Communist Studies*, 2010, 43, p. 139-166. [žiūrēta 2011 m. liepos 12 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0967067X09000579>>

111. Liebowitz, S., J. Path Dependency. *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. New York : Stockton Press, Newman, P. (ed.), 1998, p. 981-998.
112. Light, D. Gazing on communism: heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 2000, vol. 2, no. 2, p. 157 – 176. [žiūrėta 2011 m. birželio 27 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14616680050027879>>
113. Main, I. How Is Communism Displayed? Exhibitions and Museums of Communism in Poland. In: *Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989*. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.), 2008, p. 371-400.
114. Matonytė, I. *Posovietinio elito labirintai*. Vilnius: Knygiai, 2001.
115. Mendelson, S.E., Gebler, T.P. Soviet nostalgia: an impediment to Russian democratization. *Washington Quarterly*, 2005, vol. 29, no.1, p.83-96. [žiūrėta 2011 m. liepos 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1162/016366005774859661>>
116. Mendelson, S.E., Gebler, T.P. Failing the Stalins test: Russians and their dictator. *Foreign Affairs*, 2006. [žiūrėta 2011 m. liepos 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.foreignaffairs.com>>
117. Meyer, E. Memory and Politics. In: *Media and Cultural memory: Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008, p. 174-179.
118. Merton, R.K. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, vol.3, no.5, 1938, p.671-682. [žiūrėta 2011 m. liepos 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/stable/2084686>>
119. Mickūnas, A., Šliogeris, A. *Filosofijos likimas*. Vilnius: Baltos lankos, 2009.
120. Milerius, N. Architektūra kaip kasdienio miesto ritmo sinkronizavimo priemonė (paskaita). [žiūrėta 2011 m. lapkričio 16 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.archfondas.lt/paskaitos/paskaita/34/nerijus-milerius-architekt-ra-kaip-kasdienio-miesto-ritmo-sinchronizavimo-priemone>>
121. Mitrulevičius, G. Ar buvo SSRS socializmas? [žiūrėta 2011 m. liepos 02 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.llds.lt>>
122. Misztal, A. B. *Theories of Social Remembering*. Berkshire: MCGraw-Hill Education, 2003.

123. Müller, J.W. *Memory and Power in Post War Europe*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2004.
124. Nikolayenko, O. Contextual effects on historical memory: Soviet nostalgia among post-Soviet adolescents. *Communist and Post- Communist Studies*, 2008, vol. 41, no. 2, p. 243-259. [žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą:
< <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0967067X08000147>>
125. Nora, P. *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*. *Representations*, 1989, no. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, p.7-24. [žiūrėta 2011 m. spalio 1 d.] Prieiga per internetą:
<<http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf>>
126. Nora, P. Reasons for the current upsurge in memory. *Eurozine*, 2002, balandžio 19 d. [žiūrėta 2011 m. liepos 13 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-en.html>>
127. Norkus, Z. Jorno Rūseno istorinės kultūros studijų teorinės idėjos. *Problemos*, 2005, Nr. 67, p. 1-15. [žiūrėta 2011 m. liepos 11 d.] Prieiga per internetą:
< http://www.fsf.vu.lt/users/zennor/pub/Jorno_Ruseno.pdf>
128. Norkus, Z. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu: mokslinė monografija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
129. Olick, J.K., Robbins, J. Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 1998, vol. 24, p. 105-140. [žiūrėta 2011 m. birželio 28 d.] Prieiga per internetą:
< <http://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.soc.24.1.105?journalCode=soc>>
130. Olick, J.K. Collective Memory: The two Cultures. *Sociological Theory*, vol. 17, no. 3, 1999, p. 333–348. [žiūrėta 2011 m. kovo 2 d.] Prieiga per internetą:
<<http://www.sfu.ca/media-lab/archive/2007/487/Resources/Readings/olick1999.pdf>>
131. Palmberger, M. Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for the Better Future. *Sociologija*, vol. L, no.4, 2008, p.355-370. [žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą:

- <<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2008/0038-03180804355P.pdf>>
132. Petrovič, T. Nostalgia for the JNA? Remembering the Army in the Former Yugoslavia. In: Todorova, M., Gille, Z. (eds.) Post-Communist Nostalgia. USA: Berghahn Books, 2010, p.61-81.
133. Pierson, P. Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. *The American Science Review*, 2000, vol. 94, no. 2, p. 251-226. [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/2586011>>
134. Pilielinės galios tyrimas, 2010. Prieiga per internetą: <<http://www.civitas.lt/lt/?pid=74&id=78>>
135. Pinquart, M., Silbereisen, R. K., Juang, L.P. Changes in Psychological Distress among East German Adolescents Facing German Unification: The Role of Commitment to the Old System and of Self-Efficacy Beliefs. *Youth Society*, 2004, vol. 36, no. 77, p 77-101 [žiūrėta 2010 m. spalio 22 d.] Prieiga per internetą: <<http://yas.sagepub.com/content/36/1/77.full.pdf+html>>
136. Poblocki, K. The Economics of Nostalgia: Socialist Films and Capitalist Commodities in Contemporary Poland. In: Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.), 2008, p.181-214.
137. Pollack, D. (ed.) Political culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies. Aldershot [u.a.]: Ashgate, 2003.
138. Poviliūnas, A. (sud.) Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika. Vilnius: Solertija, 1997.
139. Putinaitė, N. Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007.
140. Quintelier, E., Hooghe, M., Badescu, G. Parental Influence on Adolescents' Political Participation. A Comparison of Belgian, Canadian and Romanian Survey Data. Paper presented at the international Conference on Political Socialization. Orebro Universitet, Sweden, October 8-10, 2007. [žiūrėta 2011 m. birželio 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.partirep.eu/upload/1194812902.pdf>>
141. Ramonaitė, A. Pilielinės kultūros formavimosi prielaidos ir perspektyvos: socialinio pasitikėjimo raiškos analizė. Politinė kultūra ir visuomenės transformacija. Jankauskas, A. (sud.). Vilnius, Kaunas: Naujasis Lankas, 2002, p. 70-85.

142. Ramonaite, A. Conception of Democracy in post- Soviet Lithuania. In: Lithuanian Political Science Yearbook, ed. Čičinskas, J., Donskis, L. et. al. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2005, p.70-90.
143. Ramonaitė, A., Maliukevičius, N., Degutis, M. Tarp rytų ir vakarų: Lietuvos visuomenės geokultūrinės nuostatos. Vilnius: Versus aureus, 2007.
144. Ramonaitė, A. Posovietinės Lietuvos politinė anatomija. Vilnius: Versus aureus, 2007.
145. Ramonaitė, A. Ar jaunoji karta yra demokratiška? Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos aprūpinimo centras, 2008.
146. Ramonaitė, A. Kodėl žmonės nestoja į partijas? Lietuvos gyventojų požiūrio į partinę narystę analizė. Politologija, Nr. 2, T. 58, 2010, p. 3-28.
147. Riordan, J., Williams, Ch., Ilynsky, I. Young People in Post – Communist Russia and Eastern Europe. Aldershot: Dartmouth Publishing Co Ltd, 1995.
148. Rothholz, W. Political culture in the Baltic Sea Region and in Eastern Europe. [Berlin]: Aland-Verl., 2003.
149. Rubavičius, V. Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimai ir politinė galia. Colloquia. 2007, Nr. 18, p. 116-130. [žiūrėta 2011 m. liepos 16 d.] Prieiga per internetą: <http://www.ilti.lt/failai/Nr18_07_Rubavicius.pdf>
150. Rüsen, J. Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius: margi raštai, 2007.
151. Said, E.W. Orientalizmas. Vilnius: Apostrofa, 2006.
152. Sapiro, V. Not Your Parents Political Socialization: Introduction for a New Generation. Annu. Rev. Polit. Sci., 2004, no. 7, p. 1–23. [žiūrėta 2011 m. sausio 14 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.annualreviews.org>>
153. Saro, A. Memories of USSR in Estonian Theatrical Representation. Meno istorija ir kritika, Nr.6, 2010, p. 44-49. [žiūrėta 2011 m. kovo 4 d.] Prieiga per internetą: <http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2010~ISSN_1822-4555.N_6.PG_44-49/DS.002.1.01.ARTIC>
154. Schwartz, B. The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. Social Forces, 1982, vol.61, no.2, p.374-402. [žiūrėta 2011 m. kovo 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/2578232>>

155. Schwartz, B. Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington. *American Sociological Review*, 1991, vol. 56, no. 2. [žiūrėta 2011 m. liepos 11 d.] Prieiga per internetą: <<http://barryschwartzonline.com/Democratization%20of%20George%20Washington.pdf>>
156. Schwartz, B. Postmodernity and Historical Reputation: Abraham Lincoln in Late Twentieth Century American Memory. *Social Forces*, 1998, vol. 77, no. 1. [žiūrėta 2011 m. liepos 21 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/3006010>>
157. Schuman, H., Scott, J. Generations and Collective Memories. *American Sociological Review*, 1989, vol. 54, no. 3, p. 359-381. [žiūrėta 2011 m. gegužės 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/2095611>>
158. Sears, D.O. et al. *Oxford Handbook of Political Psychology*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
159. Schumpeter, J.A. *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija*. Vilnius: Mintis, 1998.
160. Sloterdijk P. *Ciniškojo proto kritika*. Vilnius: Alma littera, 1999.
161. Stern, B. B. Historical and personal nostalgia in advertising text: the Fin de siecle effect. *Journal of Advertising*, 1992, Tuesday, December 1. [žiūrėta 2011 m. kovo 1 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.allbusiness.com/marketing-advertising/advertising/346336-1.html>>
162. Stewart, D.W. *Focus groups: theory and practice*. Thousand Oaks[Calif.]: Sage Publications, 2007.
163. Straughn, J. B. Culture, memory, and structural change: explaining support for “socialism” in a post-socialist society. *Theory and Society*, 2004, vol. 38, no. 5, p. 485-525. [žiūrėta 2011 m. vasario 16 d.] Prieiga per internetą: <http://www.cla.purdue.edu/sociology/resources/Straughn_on_Culture_Memory_and_Change.pdf>
164. Sztompka, P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*, 2000, vol. 3, no. 4, p. 449-466. [žiūrėta 2011 m. liepos 22 d.] Prieiga per internetą: <<http://est.sagepub.com/content/3/4/449.full.pdf+html>>
165. Šepetys, N. Lietuvos vaizd(avim)as šiuolaikiniuose Rusijos istorijos vadovėliuose. *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, T., 22, p. 144- 161.
166. Šutinienė, I. Tautos istorijos mitai Lietuvos gyventojų sąmonėje. Iš: *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, (sud. A.Poviliūnas). Vilnius: Solertija, 1997, p. 66-89.

167. Šutinienė, I. et al. Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys. Vilnius: Eugrimas, 2003.
168. Šutinienė, I. Posovietinė dilema. 2005 sausio mėn. 27 d. DELFI. [žiūrėta 2011 m. vasario 23 d.]
Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/daily/comments/article.php?id=5917442>>
169. Šutinienė, I. Trauma ir kolektyvinė atmintis. Filosofija, sociologija, 2002, Nr. 1, p. 57–62.
170. Šutinienė, I. Tautos istorijos simboliai Lietuvos gyventojų tautinėje vaizduotėje: herojų įvaizdžiai ir jų kaita. Sociologija. Mintis ir veiksmai, 2009, T.1, Nr. 24, p.40-62.
171. Tamm, M. History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation. Journal of Baltic Studies, 2008, vol. 39, no. 4, p.499-516. [žiūrėta 2011 m. liepos 5 d.]
Prieiga per internetą:
<http://tallinn.academia.edu/MarekTamm/Papers/156308/History_as_Cultural_Memory_Mnemohistory_and_the_Construction_of_the_Estonian_Nation>
172. Tedin, K. L. The Influence of Parents on the Political Attitudes of Adolescents. The American Political Science Review, 1974, vol. 68, no. 4, p.1579-1592. [žiūrėta 2011 m. birželio 3 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/1959943>>
173. Tismaneanu, V. Išsivadavimo fantazijos. Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas. Vilnius: Mintis, 2003.
174. Tismaneanu, V. Democracy and Memory: Romania Confronts Its Communist Past. The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, no. 617, 2008, p. 166-180. [žiūrėta 2011 m. spalio 15 d.] Prieiga per internetą:
<<http://ann.sagepub.com/content/617/1/166.full.pdf+html>>
175. The Pew Global Project Attitudes, November, 2, 2009. Prieiga per internetą:
<<http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>>
176. The Post-Communist Generation in the Former Eastern Bloc. The Pew Global Project Attitudes, January 20, 2010. Prieiga per internetą: <<http://pewresearch.org/pubs/1467/post-communist-millennial-generation-more-positive-democracy-free-market>>
177. Todorova, M. Representing communism: genres of representation. New York: Columbia University Press, 2010.
178. Todorova, M., Gille, Z. Post- Communist Nostalgia. USA: Berghahn Books, 2010.
179. Trimakas, R. „Vakaru Rusijos“ sampratos klausimu: imperine atmintis ir istorijos mokymas.

- „Istorija“. Mokslo darbai, 2009, T., 74, p. 51-66.
180. Trimakas, R. Šiuolaikinės istorinio naratyvo refleksijos radikaliojoje Rusijos publicistikoje. Istorija. Mokslo darbai. T.67, 2007, p. 55-62.
181. Velikonja, M. Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz. Skopje: Tiskarna Hren, 2008.
182. Velikonja, M. Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post- socialist Countries. East European Politics and Societies, no. 23, November, 2009(online first).[žiūrėta 2011 m. birželio 2 d.] Prieiga per internetą:
< <http://eep.sagepub.com/content/early/2009/10/02/0888325409345140.full.pdf+html>>
183. Vihalemm, T. Crystallizing and Emancipating Identities in Post-Communist Estonia. Nationalities Papers, vol.35, no. 3, 2007, p. 477-502.[žiūrėta 2011 m. gruodžio 1 d.] Prieiga per internetą:
< <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905990701368738?journalCode=cnap20>>
184. Vyšniauskas, A. Rusijos įvaizdis lietuviškuose istorijos vadovėliuose. Politologija, 2002, T., 26, Nr., 2, p.1-24.
185. Vyšniauskas, A. Pirmoji sovietinė okupacija ir genocidas Lietuvoje 1940-41 m. Konferencijos medžiaga. 2009 m. kovo 29 d. Prieiga per internetą: <<http://www.genocid.lt/centras/lt/272/a/>>
186. Vyšniauskas, A. Popierinis vadovėlis – istorinės sąmonės formavimo priemonė ar kultūros paminklas. Kultūros barai, 2009, Nr. 11.[žiūrėta 2011 m. liepos 2 d.] Prieiga per internetą:
<<http://www.lrytas.lt/-12606383541260402236-popierinis-vadov%C4%97lis-istorin%C4%97s-s%C4%85mon%C4%97s-formavimo-priemon%C4%97-ar-kult%C5%ABros-paminklas.htm>>
187. Volčič, Z. Yugo-Nostalgia: Cultural Memory and Media in the Former Yugoslavia. Critical Studies in Media Communication. Critical Studies in Media Communication, 2007, vol. 24, no.1, p. 21-38. [žiūrėta 2011 m. birželio 28 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.informaworld.com>>
188. Voverienė, O. Antikomunizmas. Vilnius: Diemedis, 2010.
189. Vukov, N. The „Unmemorable“ and the „Unforgettable“: „Museumizing“ the Socialist Past in Post – 1989 Bulgaria“. In: Past for the eyes: East European representations of communism in cinema and museums after 1989. New York: Central European University Press, Sarkisova, O., Apor, P. (eds.), 2008, p. 307-334.

190. Wang, Q. On the cultural constitution of collective memory. *Memory*, 2008, vol. 16, no.3, p. 305-317. [žiūrēta 2011 m. liepos 18 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09658210701801467>>
191. Walker, Ch., Stephenson, S. Youth and social change in Eastern Europe and the former Soviet Union. *Journal of Youth Studies*, 2010, vol. 13, no. 5, p. 521-532. [žiūrēta 2011 m. kovo 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://journals.academia.edu>>
192. Wentzel, K.R., Looney, L. Socialization in School Settings. In: *Handbook of Socialization: Theory and Research*. J.E.Grusec, P.D. Hastings (eds.) New York: Guilford Press, 2006, p. 382 – 399.
193. Westholm, A., Niemi, R.G. Political Institutes and Political Socialization: A Cross-National Study. *Comparative Politics*, vol. 25, no.1, 1992. [žiūrēta 2011 m. liepos 6 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/422095>>
194. Wetsch, J., Roediger, H.L. Collective Memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory*, 2008, vol. 16, no. 3, p. 318-326.[žiūrēta 2011 m. rugsėjo 11 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.informaworld.com>>
195. Williams, P. The Afterlife of Communist Statuary: Hungary's Szoborpark and Lithuania's Grutas Park. *Forum Mod Lang Stud.*, 2008, vol. 44, no. 2, p. 185-198. [žiūrēta 2011 m. kovo 23 d.] Prieiga per internetą: <<http://fmls.oxfordjournals.org/content/44/2/185.full.pdf+html>>
196. White, S. Soviet nostalgia and Russian politics. *Journal of Eurasian Studies*, 2010, no.1, p.1-9. [žiūrēta 2011 m. birželio 2 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366509000049>>
197. Whitefield, S. (ed.) *Political culture and post-communism*. Houndsmills [u.a.]: Palgrave Macmillan, 2005.
198. Wolff, L. *Inventing Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press, 1994.
199. Zajda, J., Zajda, R. The Politics of Rewriting History: New History Textbooks and Curriculum Materials in Russia. *International Review of Education* , vol.49, no. 3-4, 2003, p. 363-384. [žiūrēta 2011 m. spalio 23 d.] Prieiga per internetą: <<http://www.springerlink.com/content/g46h34u37172m283/>>

200. Zerubavel, E. Social memories: Steps to the Sociology of the Past. *Qualitative Sociology*, 1996, vol.19, no.3, p.283-299. [žiūrėta 2011 m. kovo 2 d.] Prieiga per internetą:
< <http://www.springerlink.com/content/874m774581282205/>>
201. Žiliukaitė, R. Lietuvos jaunimo socialinės politinės vertybės: savanaudiškumas ir pilietinės veiklos. *Politologija*, 2008, T., 2, Nr., 50, p. 3-22.
202. Žiliukaitė, R., Ramonaitė, A., Nevinskaitė, L., Beresnevičiūtė, V., Vinogradnaitė, I. Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006.
203. Žiliukaitė, R., Ramonaitė, A. Vertybinės nuostatos ir rinkėjų balsavimas. Partinės demokratijos pabaiga? Ramonaitė, A. (sud.) Vilnius: Versus aureus, 2010, p.122-157.

E.Tuzaitė. Nepriklausomoje Lietuvoje gimusio jaunimo sovietinės praeities samprata/ Viešosios politikos magistro baigiamasis darbas. Vadovė: doc.dr. D.Janaušauskienė.- Vilnius: Mykolo Romerio Universitetas, Politikos ir vadybos fakultetas, 2011. – 178 p.

ANOTACIJA

Magistro baigiamajame darbe ištirtas ir įvertintas 18-22 m. amžiaus jaunimo požiūris į sovietinę praeitį. Pirmoje teorinėje darbo dalyje atliekama mokslinės literatūros analizė. Ji vykdoma trimis etapais. Visų pirma, remiantis garsiausių teoretikų darbais nustatomi prisiminimo bendruomenėje mechanizmai ir išskiriami atminties sukūrimo, palaikymo ir perdavimo modeliai. Tada išsamiai aptariamas tėvų bei mokyklos kaip socializacijos agentų įtakos jauno žmogaus pasaulėžiūrai klausimas. Trečiame analizės etape gilinamasi į nostalgijos sovietiniams laikams reiškinį bei išskiriamos šiai nostalgijai paaiškinti pateikiamos priežastys. Antrojoje darbo dalyje išdėstomas empirinio tyrimo (fokus grupių) atlikimo planas, pateikiami tyrimo metu gauti rezultatai bei, atsižvelgiant į juos, kritiškai įvertinamos teorinėje darbo dalyje išdėstytos idėjos.

Pagrindiniai žodžiai: sovietinė praeitis, atmintis, jaunimas, nostalgija, tėvai, istorijos vadovėliai, homo sovieticus, komunizmas, socializmas.

E.Tuzaitė. The Soviet Past Conception of Youth Born in Independent Lithuania. Master's work in Public Policy. Supervisor assoc. prof.dr. D.Janušauskienė. - Vilnius: Faculty of Politics and Management, Mykolas Romeris University, 2011. - 178 p.

ANOTATION

Master's final thesis analyses and evaluates the attitude towards the soviet past of young people aged from 18 to 22. The first, theoretical, part of the work provides the analysis of scientific literature. It is implemented in three stages. First of all, sustaining the works of the best theorists, mechanisms of reminiscence in a society are determined and memory creation, maintenance and transfer models are distinguished. Then, the issue of influence of parents and school, as socialization agents, on a young person's worldview is discussed. The third stage of the analysis is intended to go deep into the phenomenon of nostalgia for the soviet times and causes for explaining this nostalgia are distinguished. The second part of the work provides empirical research (focus groups) implementation plan, research results, and ideas stated in the theoretical part of the work are critically evaluated, sustaining the research results.

Key words: soviet past, memory, nostalgia, parents, history textbooks, museums, homo sovieticus, communism, socialism.

E. Tuzaitė. Nepriklausomoje Lietuvoje gimusio jaunimo sovietinės praeities samprata/ Viešosios politikos magistro baigiamasis darbas. Vadovė: doc.dr. D. Janušauskienė.- Vilnius: Mykolo Romerio Universitetas, Politikos ir vadybos fakultetas, 2011. – 178 p.

SANTRAUKA

Lietuvoje išsamiai analizuotos visuomenės nuostatos gyvenimo Sovietų Sąjungos sudėtyje atžvilgiu, tačiau jaunų žmonių nuomonės tyrimai sudaro tik nedidelę ir ne itin išsamią tokių sociologinių tyrimų dalį. Jaunimo požiūris į sovietinę praeitį iki šiol nėra tapęs išsamaus bei savarankiško tyrimo objektu. Šiuo darbu siekiama šią spragą užpildyti.

Išsikeliamas tikslas nustatyti, kokia sovietinių laikų samprata vyrauja 18-22 m. amžiaus jaunimo grupėje. Suformuluojamos trys pirminės hipotezės: a) Jaunimas sovietinį laikotarpį vertina indiferentiškai; b) Pagrindinis informacijos apie sovietinius laikus šaltinis yra mokykla; c) Sovietinis laikotarpis apibrėžiamas negatyviomis sąvokomis. Tikslui pasiekti ir hipotezėms įvertinti iškelti keturi uždaviniai:

a) Nustatyti kolektyvinės atminties funkcionavimo mechanizmus; b) Nustatyti, kokią įtaką požiūrio į sovietinius laikus susidarymui turi socializacijos agentai – tėvai bei mokykla; c) Apibrėžti nostalgijos sovietiniams laikams sąvoką bei išskirti nostalgijos atsiradimui paaiškinti pateikiamas priežastis; d) Atliekant empirinį tyrimą išsiaiškinti, kaip jauni žmonės apibūdina sovietinį laikotarpį, kaip jie jį vertina ir, ar iš viso sugeba tokį vertinimą išsakyti. Siekiant išsikeltų uždavinių pasitelkiami šie metodai: fokus grupės, mokslinės literatūros analizė, antrinių statistinių ir sociologinių duomenų analizė bei loginis – surinktų duomenų kritinis įvertinimas bei apibendrinimas.

Tyrimo metu paneigiamos visos trys hipotezės bei nustatoma, kad jaunimo tarpe yra įsitvirtinusi dvilypė sovietinių laikų samprata. Sovietinis laikotarpis vertinamas neigiamai, nes tuo metu buvo nepaisoma žmogaus ir politinių laisvių bei teisių. Tačiau tuo pat metu išskiriamos ir pozityvios šio laikotarpio pusės, kurios siejamos su tam tikro socialinės gerovės lygmens užtikrinimu bei gyvenimo stabilumu. Taip pat padaroma išvada, kad jaunimo požiūris į sovietinę praeitį svyruoja nuo istorinio revizionizmo iki absoliučios indiferencijos. Tarpinei pozicijai atstovauja jaunimas, kuriam sovietinis laikotarpis aktualus tiek, kiek domėjimasis juo suteikia galimybę patirti ekstremalių pojūčių ar apie tą laikotarpį sužinoti faktų, kurie šiandienos pasaulyje yra „keisti“ ar „sunkiai suvokiami“

E. Tuzaitė. The Soviet Past Conception of Youth Born in Independent Lithuania. Master's work in Public Policy. Supervisor assoc. prof.dr. D. Janušauskienė. - Vilnius: Faculty of Politics and Management, Mykolas Romeris University, 2011. – 178 p.

SUMMARY

Society's attitudes towards life inside the Soviet Union have been thoroughly analyzed in Lithuania, however, research of young people's opinion make only a small, not very exhaustive part of such sociological research. Young people's attitude towards the soviet past has not become the object of thorough and independent research yet. The purpose of this work is to fill this gap.

The aim is to determine, what conception of the soviet times dominates among young people who are 18-22 years old. Three primary hypotheses are formulated: a) Young people evaluate the soviet period indifferently; b) School is the main source of information about the soviet times; c) Soviet period is described in negative concepts. Four objectives are raised to achieve the aim and to evaluate the hypotheses: a) to determine collective memory functioning mechanisms; b) to determine, what is the influence on the attitude to the soviet times formation of socialization agents – parents and school; c) to define the concept of nostalgia to the soviet times and distinguish the causes for explaining the origin of nostalgia; d) With the help of empirical research, to find out how young people describe the soviet period, how they evaluate it and if they are able to express such evaluation at all. The following methods have been chosen to achieve the objectives: focus groups, scientific literature analysis, analysis of secondary statistical and sociological data, and logic-critical evaluation and summation of the collected data.

All the three hypotheses were denied during the research and it was found that ambivalent conception of soviet times is established among young people. The soviet period is evaluated negatively because a person and his political freedom and right were ignored. However, positive sides of this period are also distinguished, they are related to a certain guarantee of social welfare level and life stability. There is also a implication, that young people's attitude towards the soviet past fluctuates from historical revisionism to absolute indifference. Intermediate position is represented by those youngsters, who find the soviet period topical only to the extent when interest in it gives a possibility to experience extreme feelings or to find out facts about that period, which in today's world are considered "weird" or "hard to understand"

PRIEDAI

1. Trys žemėlapiai (iš 10 klasės kontūrinių žemėlapių rinkinio):
 - Sovietų Sąjungos teritorijos dalies žemėlapis
 - Šiandieninės Europos žemėlapis
 - Pasaulio žemėlapis iki 1989 m.
2. Užduotis su garsiais žmonėmis (du variantai)
3. Užduotis su vėliavomis
4. Užduotis su herbais
5. Literatūrinė užduotis
6. Socialinio realizmo užduotis
7. Užduotis su karikatūromis: šešios karikatūros iš J.Lumbio karikatūrų rinkinio (1956 m.)